

с(укр)

В24

ВАНДА ВАСИЛЕВСКАЯ

*Жөй
гуршалы*

АЗƏРНƏШР

Баки — 1943

ВАНДА ВАСИЛЕВСКАЯ

С (Укр)
Врч

ЖӨЙ ГУРШАҒЫ

2015 фонд.

F. Köçərli adına
Azərbaycan Dövlət Uşaq
KİTABXANASI
INV. № 97698

АЗƏРНƏШР
Баки — 1943

БИРИНЧИ ФЭСИЛ

Йолун бири гәрбдән шәргә, о бириси шималдан чәнуба кетмәкдә иди. Бу йолларын бирләшдийи ердә уча бир тәпәнин үстүндә бир кәнд варды. Алчаг дахмалар һәр ики йолун кәнарына дүзүлүб хача бәнзәр бир шей тәшкил эдирди. Орталыгда кичик бир мейданчада килсәнин зәнк гүлләси дик дурурду. Тәпәнин этәйиндә, ашағыда дәрәдән үстүнү буз вә гар басмыш кичик бир чай әйри-бүйрү ахмагда иди. Ялыз орда-бурда бузун көй сәтһиндә дәликләр ачылмыш вә бунларын ичиндә чалхаланан далға көрүнүр вә тезликлә енә буз тәбәгәсинин алтында йох олурду.

Дахмадан чийиндә ведрә бир арвад чыхды. Ведрәләр онун ағыр аддымларына уйғун бир тәрздә чийин ағачында йырғаланырды. Арвад сүрүшкән чығырла әһтиятла аддымлаяраг тәпәнин дөшү илә ашағы энирди. О, күнүн ишығындан көзләрини гырышдырмышды. Күнүн шөләләри гар тәпәләринә экс эдәрәк, парлаг, ити шүаларилә адамын көзүнү гамашдырырды. Арвад ашағы чатды, ведрәләри бузда ачылмыш дәлийин кәнарына гойду, әтрафа көз кәздирди. Һеч кимсә көрүнмүрдү. Дахмалар сакитчә дурурду, элә бил ки, гарлы парғунун ичинә батыб галмышдылар. Арвад бир дәгигә чағлы дурду, сонра ведрәләри саһилдә гоюб, һәйәчанла юхары, кәндә сары баха-баха саһил боюнча ағыр-ағыр кетмәйә башлады.

Чай кол басмыш даһа дәрин бир дәрәйә сары кәнара бурулурду. Галын гар тәбәгәсинин алтындан колларын будаглары көрүнүрдү. Колларын арасилә күчлә сечилән дар бир чығыр кедирди. Арвад о тәрәфә дөндү. Әтрафда донмуш коллар хышылдамагда иди. Арвад чәтинликлә өзүнә йол ачыб ирәлиләйирди. Колларын бир аз уча будаглары онун үзүнә тохунурду, Арвад юмшаг гарын алтындан буз бағламыш сәрт будаглары әлләрилә өзүндән рәдд эдирди.

Чыгыр бирдэн-бирэ кэсилди. Арвад дурду вэ шүшэ кими өлү көзлөрлө ирэли бахды.

Бурда хырда тэпэчиклэр, ярғанлар вэ дар дэрэли уча дикдирлэр варды. Орда-бурда тэк-тэк коллар битмишди. Анчаг арвад нэ гар басмыш тэпэлэрэ, нэ дэ үстүндэ пайыздан гырмызы мейвэчиклэр галмыш итбурну колларына бахырды.

Гарын алтында орда-бурда гейри-мүэйиэн тутгун гаралтылар көрүнүрдү. Бир чухурда бир йығын чыр-чындыр варды. Металл гырынтылары, парча-парча паслы дэмирлэр гарын мави сөтһиндэ лэкэ салмышды. Арвад ики аддым да атыб ағыр-ағыр диз чөкдү. Ердэ донуб галмыш, сим кими кэрилмиш бир мейит варды; о һэятда олдуғундан чох кичик көрүнүрдү. Үзү элэ бил ки, гара ағачдан йонулмушду. Арвад нэзэрлэрини бу үздэ, һэр бир чизкиси таныш вэ бунунла бэрабэр яд олан бу үздэ кэздирди. Онун додаглары һэрэкэтсиз донуб галмыш, бурну узанмыш, көз гапаглары юмулмушду. Бу үздэ бир даш сакитлийи варды. Янда, кичкаһында дэйirmi бир дэлик көрүнүрдү. Онун кэнарларында назик бир һэшйэ кими ган донуб галмышды. Бу ганын рэнки һэддиндэи артыг гырмызы иди. Гара зэминдэ гырмызы бир нишан.

Көрүнүр ки, о, бу ярадан бирдэн-бирэ өлмэмишди. Көрүнүр ки, онун эһниндэн палтарыны сойдуглары заман о һэлэ дири имиш. О, я дири я да бэдэни һэлэ исти имиш. Онун аягларыны, голларыны өлүм дейил, сойгунчуларын эллэри белэ дүзэлдиб узатмышды. Дөйүш күнү, онун һэлак олдуғу күн, һэлэ о заман шиддэтти бир шахта варды; бу шахта өләнлэри һаман саат өз пэнчэсинэ алыб онларын бэдэнини даша дөндэрирди. Онлар өлүнүн эһниндэн артыг һеч бир шей чыхара билмэздилэр; ону исэ, бүтүн соймушдулар, ялныз үст көйнэйини гоймуш, шинелини, чэкмэлэрини, шалварыны, һэтта патавасыны да апармышдылар. Көй рэнкли туманы санки бэдэнинэ битишмишди, элэ бил ағачын үстүнэ көй рэнк чэкилмишди. Дэрини парчадан сечмэк мүмкүн дейилди. Ялын аяглары тамамилэ гапгара үзүндэн фэргли олараг, гейри-инсани бир сурэтдэ эһэнк кими ағаппаг иди. Бир ағынын алты шахтадан чатламыш вэ өлүнүн эти чэкмэнин алты кими айрылмыш, чылпаг сүмүйү көрүнүрдү.

Арвад эһмалча элини узатды, элини мейитин чийнинэ гойду, үст көйнэйин ховлу маһудуну вэ онун алтында даш һэрэкэтсизлийини һисс этди.

— Чан оғул...

Арвад агламырды. Онун гупгуру көзлэри бу мэнзэрэйэ, оғлунун дэмир кими гаралмыш үзүнэ бахыр, ону көрүр, галбинэ нэгш эдирди. Кичкаһында дэйirmi дэлик, чатламыш аяг пэнчэси вэ ялныз бир шей гара күмүлмуш, чан верэн заманы дырнаг кими бүкүлүб гыч олмуш бармаглары өлөндэ чэкдийи эзиййэти ифадэ эдирди.

Арвад архая даранмыш түнд сачларын үстүндэн күлэйин кэтирдийи гары эһмалча силкэди. Бир гом түнд сач алтына төкүлмушду. Арвад онлара тохунмаға чүр'эт этмэди, — сачлар яранын дэлийинэ узанмыш вэ гана буланыб ора япышмышды.

Арвад бура кэлдийи мүддэтдэн бэри һэмишэ бу сачлары юхары галдырмаг истэйирди. Анчаг бунлары гопармагдан, тэрпэтмэкдэн горхурду, элэ бил ки, бу өлүнү ағрыдачаг, онун ярасыны инчидэчэкди.

— Чан оғул...

Гупгуру додаглар бу еканэ кэлмэни ихтиярсыз бир сурэтдэ пычылдамагда иди, санки о эшидэчэк, гаралмыш ағыр көз гапагларыны галдырыб доғама боз көзлэрилэ она баха чагды.

Арвад көзлэрини гаралмыш үзэ дикиб һэрэкэтсиз донуб галмышды. О, шахтаны, дизлэринин үйүшдүйүнү һисс этмирди. Һей бахырды.

Учрумун кэнарында тэк-тэнһа битмиш ағачдан бир гарға учду. Ағыр-ағыр ганад чалараг, бир дөврэ вурду вэ колун алтындаки чындыр йығынына гонду. Башыны эйиб хейли бахды. Күллэлэрин дэлиб кечдийи маһудун үстүндэ сарымтыл ган лэкэлэри варды. Гуш фикрэ кедибмиш кими бир дегигэ гэдэр һэрэкэтсиз галды. Сонра димдиклэди. Бир таггылты сэси кэлди. Шахта өз ишини көрмүшдү. Бир айдан бэри бурда галмыш һэр шей даша дөнмүшдү.

Арвад өлү һэрэкэтсизликдэн айылды:

— Киш!

Гарға ағыр-ағыр галхды вэ бир нечэ аддым оянда үстүнү гар басмыш бир инсан мейити үстүнэ гонду.

— Киш!

Арвад ердэн бэркимиш бир гар кому алыб гуша атды. Гарға силкинди вэ тэнбэл-тэнбэл учуб ағача, эввэлки еринэ гонду. Арвад аяға галхды, көксүнү өтүрдү, бир дэ оғлуна бахды вэ чыгыра сары йөнэлди.

О буз үстүндэки дэлийэ эйилиб су көтүрдү вэ долу ведрэлэрин ағырлығы алтында бели бүкүлмуш һалда ағыр-ағыр юхары галхмаға башлады.

Бу мүддәтдә күнәш хейли учалмыш, анчаг шахта ачылмамышды. Гар көмкөй иди; арвад билмирди ки, гар доғрудан да көйдүрмү, йохса оғлунун һәрәкәтсиз узанмыш, әһәнкими ағ, дәһшәтли аяғында әтинә япышмыш парчанын рәнки она әкс әтмишдир.

Дахманын габағында донан нөвбәтчи аягларыны ерә дөймәкдә иди. О, бир аяғыны көтүрүб о бирини гоюр, чийинләрини силкәйир, әлләрини голтугларына сохур, даша дөнмүш бармагларилә янагларыны овушдурурду. Шиддәтли шахта амансыз бир сурәтдә мөһкәм олмаян чәкмәдән, яшылымтыл яй шинелиндән кечиб онун бармагларыны санчыр, көзләрини яшардырды. Нөвбәтчи һәр нә гәдәр бу арвады һиссәсинин бу кәнди тутдуғу илк күндән бәри, артыг чохдан танымагда идисә дә, енә диггәтлә она бахды. Арвад ону көрмәйирмиш кими янындан өтүб кечди. Гапы чырылдады, булут кими бухар йығынлары дәһлизә долду.

— Бу гәдәр вахты һарда галмысан? Сәни элә узун көзләмәк кәрәкдир, белә дә шей олар!

Арвад чаваб вермәди, додагларыны кәмирә-кәмирә собая яхынлашды. Очағын үстүндәки сахсы габа су долдурду, сөнүк көзләрин үстүнә одун атды.

— Стакана су төкүн, су истәйирәм.

— Су ведрәдәдир, көтүр,—дейә арвад гуру-гуру чаваб верди.

О бириси парғу йорғанын алтында гәзәблә силкинди.

— Яхшы, гой бир әрим кәлсин, она дейәрәм, онда көрәрсән!

Арвад чийинләрини атды. О, онун әри идими...

Арвад ағыр-ағыр собая гуру одунлар гоюрду. Бәли, белә көрүнүр ки, онун гисмәтиндә бу вармыш. Кәнддә үч йүз һәйәт вар, һәр һәйәтдән мұһарибәйә кедәнләр өлмүшдүр. Анчаг орда, дәрәдә, чайын гырағында ятыб галан тәкчә онун оғлудур; инди бир ай олар ки, ону басдырмаға ичазә вермирләр. Бир айдыр ки, о гарларын үстүнә дүшүб галмышдыр, шахта онун үзүнү гара дәмирә дөндәрир, аягларыны ағач кими дидиб габығыны союр, бармагларыны көйәрди. Орда башга мейитләр дә вар, онлар да өз адамларымыздыр, анчаг һәр һалда бу кәнддәкиләрин оғуллары, гардашлары, әрләри дейил. Буралылардан бир нәфәр дә йохдур. Бирчә одур. Бурда, доғма кәнди яхынлығында, өз доғма дахма-

сынын ики йүз аддымлығында өлмәк ялныз онун алнына язылыбмыш. Оғлунун басдырылмамыш мейити үстүндә ач гарғаларын һәрләндийини сейр әтмәк бирчә онун гисмәтиндә вармыш.

Элә бил гәсдән, элә бил она истәһза әтмәк үчүн бир немец забити дә өз ойнашыны сахламаг үчүн кәрәк онун мәнзилини тутта имиш. Неч олмаса бу ойнаш да бир немец арвады олайды, узагдан кәтирилмиш, яд дилли, бүтүн бу яшыл шинелләр кими дүшмән вә мәнфур олайды. Йох, йох, кәрәк башга чүрә олаймыш, кәрәк элә олаймыш ки, о да буралы, сатгын, өз вәтәнини, яхын адамларыны, өз командир әрини, орада, дәрәдә ятанларын һамысыны ипәк чорабла франсыз шәрабына сатанын бири олаймыш. О ойнашын бу дамын алтында өзүнә ер әдиб парғу йорғанын алтында назландығыны, чығырыб бағырдығыны, бу эвдә ханымлыг иддиасына дүшдүйүнү фикирләшәндә, арвадын үрәйи буланыр, бүтүн үрәйи дәһшәтли нифрәт дуйғуларилә долурду. Йох, о һәявә утанмаг билмир, көзләрини ерә тикиб кәзмир, адамларла үзүзә кәләндә гызармыр. Мәмнун вә ловға-ловға кәзиб гоча арвады өзүнә гуллугчу кими ишләдир.

Арвад ичәри отагдан кәлән:—Бир даян көр башына нә кәтирәчәйәм, анадан доғулдуғуна йүз кәрә пешиман олачагсан...—сөзләринә әсла әтина әтмәйиб гызышан ода бахыр, өз-өзүнә пычылдайырды:—Яхшы, яхшы, һәлә бир көзлә...

Дәһлиздә сүрәтли вә ағыр аддымларын сәсини эшитдикдә, арвад үзүнү чевирмәди. Онсуз да кәләнин ким олдуғуну билирди. Ялныз онун үзү даш һәрәкәтсизлийи илә донуб галмышды.

Забит собанын габағында ики гат олмуш арвада фикир вермәйиб ичәри отаға кечди.

— Бу нәдир, һәлә ятырсан?

Ятагдаки шилтагла додагларыны бүздү:

— Нийә дурум ки? Сән неч эвдә олмурсан... Дарыхырам... Сән өзүн үчүн кәзирсэн, мән исә, бу мәнфур гары илә бурда галмышам... Көрәрсән, о бир күн мәни зәһәрләйәчәк...

Забит чарпайынын гырағына отурду.

— Ай дәли... Баша дүшүрсәнми ки, сән бу эвин ханымсан? Нә олуб, нийә дарыхырсан? Патәфон чал, о гәдәр валларын вар ки, китаб оху. Мән ки, бош олан һәр дәгигәми сәнинлә кечирирәм. Ахы мұһарибә вахтыдыр... һәмишә көрүрсән ки, тәзә бир иш чыхыр.

Арвад көксүнү өтүрдү. Ағыр-ағыр галхды, элини стулун үстүндөки алт палтарларына узатды. Забит скамянын үстүндө отуруб она бахырды. Бэли, о хошуна кэлирди, йохса ону үч ай өзү илэ кэздирмэзди. Бу онун алышдыгы, онун бурда раст кэлдийи арвадлардан башга иди.

— Һә, ядыма дүшдү; бура бах, Пуся бир нэфәр мәнә дейиб ки, буранын мүэллимәси сәнин бачындыр, эләми?

Арвадын чораб көтүрдүйү эли һавада асылыб галды. Пуся хәстә бир меймун әдасилә башыны чийнинә әйди. Элә онун чазибәли чәһәти дә бу иди. О көврәк, хәфиф бир кичик йыртычы иди.

О ушаг эли кими хырдача әлилә сачыны гулағынын ардына чәкди. Бу гулаглар хырдача йыртычы һейван гулаглары кими күлүнч, әнсиз, үчбучаг кими дик иди. Онун дишләри дә үчбучаг иди,—забит буну үч айлыг танышлыгдан сонра, ялныз инди сечирди. Инди о бу дилләрлә солгун додағыны кәмирирди.

— Яхшы, нә олсун ки?

О сачыны бир дә кери чәкди, ганлы һейван дырнагларына бәнзәйән гырмызы лаклы дырнаглары парлады.

— Һә, яхшы, бачымдыр, нә олсун ки?

— Сәнин о бачынын дейәсэн биздән чох да хошу кәлмир.

Пусянын дәйирми гара көзләриндә бир шүбһә гығылчымы парлады.

— Бәс о... о сәнин хошуна кәлдими?

Забит хырылтылы, гаггылтылы бир күлүшлә күлдү.

— Йох чаным! Сән дә сөз тапдын! Мәним әтли-чанлы сарышын арвадлардан хошум кәлмәз. Онун аяглары да йоғундур, лап... о: мәним арвадымын аяглары кими,—демәк истәйирди, анчаг вахтында өзүнү сахлады.

Пуся мәннун бир һалда өз гыса, алчаг зәриф аягларына бахды.

— Һә, буну дүз дейирсән, о, бир аз һәддән артыг көкдүр.

— Сән бачын олдуғуну һеч мәнә демәмишдин.

— Нийә дейирдим ки: о бурда олурду, мән орда. Биз, демәк олар ки, һеч бир-биримизи көрмүрдүк. О лап башга адамдыр.

— Нечә йә'ни башга адамдыр?

Пуся фикирли бир һалда сачларыны гулағынын ардына чәкди. Сырғанын бриллианта бәнзәдилмиш шүшә гашы парлады.

— О ушаглара дәрс верир, һей ишләйир... Анчаг бундан нә газаныр? Һеч бир шей. Һәр шейдән дә мәннундур. Һәр шей она хош кәлир.

— Демәли ки, болшевикдир?

— Ким билир? Ола биләр ки, болшевикдир,—дейә о тәнбәл-тәнбәл чаваб вериб бирдән айылан кими олду.

— Сән нийә онун барәсиндә бу гәдәр сорушурсан? Дейирсән ки, о хошуна кәлмир, анчаг енә сорушурсан.

— Эләчә, сорушурам да. Мән онунла марагланмыш олсам да, архайын ол, бир арвад кими марагланмырам.

Пуся онун сәсиндәки хүсуси аһәнки сечмәди. О, диггәтлә чәкмәсини аяғына чәкди, ипәк комбинациясыны башындан ашырыб кейди.

Забит ону лагейд бир сурәтдә өпүб чыхды.

Нөвбәтчи һәлә дә аягларыны гызышдырмаға чалышараг ери дөйәчләмәкдә иди. Забити көрчәк өзүнү дүзәлтди. Забит онун янындан өтдү. Мейдандан дөндү. Әввәлләри кәнд совети бинасы олан екә эв салдат вә кичик забитләрлә долу иди. Онлар өзләрини дүзәлдиб тә'зим эдирдиләр. О бу тә'зимләрә өтәри чаваб верирди. Отаг боз түстү илә долу иди.

Забит өз мүвәггәти кабинетинин гапысыны итәләйиб деди:

— О арвады кәтирин.

Столун архасында отуруб әснәди.

Салдатлар әйниндә галын көдәкчә вә түнд рәнкли палтар олан бир арвады кәтириб кәлдиләр. Забит инанмаз бир һалда она бахды:

— Бу одурму?

— Одур.

Арвад столун габағында нараһат вә ағыр бир һалда дурмушду. Яйлығынын алтындан кичкаһларында дән дүшмүш сачлары көрүнүрдү, үзү садә, габа йонулмуш кими, ади кәндли үзү иди.

— Фамилиян?

— Костюк Ойона.

Забит карандашы әлиндә һәрләйәрәк, алтдан-алтдан гаршысындаки арвада бахырды. Ики шейдән бири иди: я коха

янылымшыды я да ки, арвадын чэнэсиндэки айдын гэт'и хэт-тэ, онун дик үзүнэ бахан көзлөрө нэзэрэн, узун, йоручу бир истинтаг олачагды.

— Сэн партизан дэстэсиндэ олубсанмы?

Арвад тутулмады, горхмады вэ көзүнү ондан чэкмэйиб чаваб верди:

— Мэн партизан дэстэсиндэ олмушам.

— Аһа... Белэ, белэ...—бу көзлөнилмэз вэ тез эдилэн э'тираф ону һейрэтэ салды. О механики бир һэрэкэтлэ өнүндэки кағызын үстүндэ бир дэстэ хэяли ярпаг шэкли чэкди.

— Бэс кэндэ нийэ гайытдын? Сэни нийэ көндэриблэр?

— Мэни һеч кэс көндэрмэйиб, өзүм кэлмишэм.

— Бэс белэ. Өзүн кэлибсэн... Нийэ кэлдин?

Бу дэфэ о чаваб вермэди. Онун түнд көзлэри дик-дик забитин арыг, сүмүклү үзүнэ, онун рэнки гачмыш кирпичлэрлэ һэһийэләнмиш рэнксиз көзлэринин ичинэ бахырды.

— Һэ, нэ олду?

Арвад динмэди.

— Ахы бу нечэ олду? Дэстэдэ идин, сонра бирдэн-бирэ дуруб кэндэ, эвинэ кэлирсэн? Сизин дэстэдэ һеч интизам-фи-лан йохдурму? Яхшысы будур ки, сэни нэ үчүн көндэрдик-лэрини дүзчэ де.

— Өзүм кэлдим. Артыг гала билмэздим.

— Гала билмэздин?... Бу нийэ?—дейэ о марагла соруш-ду.—Ишлэриниз хараблашдығына көрэми?

— Ахырынчы һүчумда командиринизи вурублар, эләми? Дэстэ дағылыбмы?

— Дэстэ барэсиндэ мэн һеч бир шей билмирэм. Мэн эвэ кэлмишэм.

— Ахы бирдэн-бирэ нэ олду ки?

Арвад сэссиз-сэссиз додагларыны тэрпэтди.

— Бүтүн бу ишлэрин бош, чинайэт, бандитлик олдуғуна инандын, она көрэми даһа галмаг истэмэдин?

Арвад мэнфи мәннада башыны йырғалады.

— Йох... мэн даһа гала билмэздим.

— Ахы нийэ?

Арвад, көрүнүр ки, күчлэ өзүнү топлады. Сонра дик көз-лэринин ичинэ—сулу, гырпынан, солғун кирпичли көзлэринин ичинэ деди:

— Эвэ доғмаға кэлмишэм.

— Нечэ, нечэ?

— Доғмаға кэлдим...

— Ах, белэ де...

Забит күлдү, арвад бу хырылтылы, гаггылтылы күлүш-дэн диксинди, титрэди.

— Үшүйүрсэн нэдир? Бураны гыздырмышлар, сэн исэ, шахтада олан кими бүрүнмүсэн. Яйлығыны ач!

Арвад итаэткар бир сурэтдэ ағыр, галын шалы чийнин-дэн алыб скамянын үстүнэ гойду.

— Палтону да чыхар!

Арвад бир ан дурухуб дүймэлэрини ачды вэ көдөкчэни чыхарды. Бэли, һеч бир шүбһэ ола билмэзди. О һамилэли-йин сон дөврэсиндэ иди.

Арвад ағыр-ағыр нэфэс алырды. Забит баша дүшүрдү ки, аяг үстэ дурмаг арвад үчүн чэтиндир, гэсдэн иши узадыр, карандашы элиндэ ойнадыр, суаллары ағыр-ағыр фасилэлэр-лэ верирди. Арвад шэхсэн өзүнэ аид суаллара тез чаваб ве-рирди. Бэли, о эрлидир, эри мүһарибэдэ һэлак олмушдур. Эввэллэр революциядан эввэл о арвад экономияда ишлэ-йирмиш, ағаларын тахылыны бичир, инэклэрини сағырмыш. Революциядан сонра колхозда ишлэйирмиш. Партизан дэ-дэси дүзэлэн кими ора кедибмиш. Өз вэзийэти онлардан, йолдашларындан кизлэдибмиш. Һэрэкэт этмэк чэтинлэшэн-дэ, доғмаг вахты яхынлашанда кэндэ гайыдыбмыш. Раһат-лыгла ушаг доғмаг истэйирмиш...

— Бэс белэ... Раһатлыгла ушаг доғмаг...—дейэ забит онун сөзлэрини тэкрар этди.—Кечэн һэфтэ көрпүнү партладан сэндинми?

— Мэндим.

— Сэнэ ким көмөк этмишди?

— Һеч кэс. Мэн өзүм партлатдым.

— Ялан дейирсэн. Биз ки, билирик. Яхшысы будур өзүн сөйлэ.

— Һеч кэс йохду. Мэн өзүмдүм.

— Яхшы. Бэс дэстэни инди һардадыр?

Арвад динмэди. Онун түнд көзлэри сакиг бир һалда за-битин үзүнэ бахырды. Забит көксүнү өтүрдү. Көһнэ эһва-лат башланды. Инадлы бир сүкут узун вэ сонсуз истинтаг, һэр чүр васитэ илэ үсуллар адэт үзрэ боша кедирди. Забит билирди: адам я эввэлчэдэн һэр шейи данышмаға башлайыр я да ондан һеч бир сөз алмаг мүмкүн олмур. Бу дэфэ илк чаваблар онун зэннини аздырмышды, анчаг илк интиба дүз иди—чэнэдэки инадлы чизкилэр, додагларыны инамлы вэ гэт'и шэкли онун характерини дүзкүн көстэрибмиш. Бэли,

арвад данышыр, өз барэсиндэ һэр шейи данышырды. Анчаг онлардан бир кэлмэ дэ демирди.

— Яхшы, сэн кэндэ һардан кэлдин?

Сүкут. О, диндирдийи адамын үзүнэ бахмадан, эсэби бир сурэтдэ карандашла столу таппылдадырды. Бирдэн сыхынты басды, ийрэнч, зәһлә төкән, умудсуз бир сыхынты.

Бүтүн бу иши бир яна атыб Пусянын янына кетмэк, истинтагы башга бир адама тапшырмаг яхшы дейилдими? Анчаг о бүтүн этрафда өзүнү көстөрән дэстэдән бир шей билмэк истәйирди, өз көмәкчилеринин фәрасәтинэ исә умуду аз иди. Һәм дэ ки, күт вә эслиндэ дили пис билән бир тәрчүмәчинин хидмәтиндән истифадә этмәк лазым олачагды. О өзү исә һәм рус, һәм дэ украина дилләрини яхшы билирди. О, бу ердә башга иш үчүн һазырлашырды. Анчаг дилләри билмәси муһарибә вахтында да ишә ярады. Онлары өйрәнмәйә сәрф этдийи саатлар һэдәр кетмәди.

— Яхшы, бәс нечә? Дэстә командиринин ады Кудрявыдыр, эләми? Анчаг бу онун ләгәбидир. Сөйлә көрүм онун эсл фамилиясы нәдир?

Сүкут. Забит көрүрдү ки, арвад лап тагәтдән дүшмүшдүр. Арвадын кичкаһларыны, алныны, бурнунун янларыны тәр басмышды. Додагларынын янларындаки гырышыглар дәринләшмишди. Голлары тагәтсиз бир һалда янына дүшмүшдү.

— Сэн данышачагсан, я йох?

Пелагея, ятмамышды. О ағыр-ағыр палтарларыны кейинмиш, күзкүнүн габағында хейли дурмушду.

Патефону гурмуш, анчаг таныш һавалар тез дарыхдырмышды. Бир адамла сөһбәт этмәк истәйирди. Анчаг киминлә этсин?

Пуся мэтбәхә кетди, ведрәдән су көтүрүб ичди. Федосия Кравчук собанын габағында алчаг бир скамяда отуруб дон вурмуш хырда картофу союрдү. Пуся пәнчәрәнин габағында скамяя отуруб арвадын бармаглары арасынлан энсиз габыгларын бурулуб салындығыны, ашағыда сәбәтә төкүлдүйүнү сейр эдирди.

— Яман хырда картофдур,— дейә о дилләнди.

Федосия һеч бир чаваб вермәди.

— Бурда картоф һәмишә беләми олур?

Сүкут.

— Сизә нә олуб, мәнә һеч чаваб вермирсиниз?

Арвад башыны галдырыб она бахды.

Бу бахыш сакит, лагейд, союг бир бахышды. Сонра енә башыны ашағы салыб өз ишилә мәшғул олду.

— Будур һа, бахды, гуртарды. Мәнә нә олуб, адам-зад дейиләмми? Бүтүн күнү бир кэлмә данышмаға бир адам тапмырам: адамын бағры чатлар?

Картоф шаппылты илә суюн ичинә дүшдү. Бир дамчы су дөшәмәйә сычрады.

— Мәнә элә кәлир ки, сизә һеч бир пислик этмәмишәм. Элә дейилми?

Боз көзләр ону ити, диггәтли бир бахышла сүздү. Анчаг о енә бир чаваб алмады. О гәзәблә юмругларыны элә сыхды ки, ити дырнаглары овчунун ичинә батды.

— Сиз нийә мәнә чаваб вермирсиниз? Мән вәбалы зал дейиләм ки!

Федосия башыны галдырды.

— Сэн вәбалыдан да писсэн. Даһа писсэн! Вәбадан өләнләрдән даһа пис өләчәксән!

Һейрәтдән Пусянын ағзы ачыла галды. Онун дәйирми көзләри бәрәлди. О үмумийәтлә бу Кравчукун дилләнәчәйини көзләмирди. Анчаг бирдән о бир ай давам эдән бу узун сүкуту позуб дилләнди. Һәм дэ көр нечә дилләнди!

Эввәлчә Пуся нә эдәчәйини билмәди. Бағырсынмы? Она яхынлашыб вурсунму? Һөнкүрүб ағласынмы, йохса дуруб өз отағына кечсин вә эн шән валы чалсынмы?

О өзү дэ көзләмәдийи һалда бунлардан һеч бирини этмәди.

— Сиз мәнән нә истәйирсиниз? Мән нә этмәлийдим? Ачындан өләйдимми? Көзләйәйдимми? Нәйи көзләйәйдим? Онлар һәмишә бурда галачаглар! Эввәл-ахыр бир тәһәр дүзәлишмәк лазым иди... Серйожа йәгин ки, чохдан һәлак олмушдур. Курт исә, мәни өзү илә Дрезеденә апарачаг. Ора бурдан яхшыдыр! Бурда мәним һәйтым нә иди? Нә яхшы кейинмәк олурду, нә дә... Бир чүт чораб алмаг үчүн башымы чатладырдым. Чырылды нейләйәсэн? Тазасыны алмаг асандымы?

— Будур, бах, сәнин бүтүн варлығын бундан ибарәтдир... Мән дэ элә буну дейирдим... Чораб... Сәнин бачын ағыллы-башлы адамдыр, мүәллимәдир, һәр шейи өз гайдасындадыр... сән исә—чораб үчүн өлүрсән... Анчаг сәни өз лайиг адынла

чагырмаг истәмирәм. Сәнин Куртун исә, сәни һеч бир ерә апармаячаг. Бүтүн сәнин кими аваралары атдыглары кими һәлә өзү гачыб кетмәмишдән габаг сәни атачагдыр. Анчаг өзү дә элә гачаг ки! Зиян йохдур, бурда раһатча отур. Мәним парғу йорғанымын алтында немецлә баш-баша вериб ят. Бурда сизин икинизин дә галманыз чох чәкмәйәчәк! Бәли, чох чәкмәйәчәк! Бизимкиләр кәлиб чыхар, сәнин дә пайыны верәрләр!

Пуся скамянын үстүндә бүзүлүб галды. Сакитчә сөzlәр ону гамчы кими гамчылайырды. Гудузлугда титрәйән бир сәслә о зорла бу сөzlәри деди:

— Яхшы, яхшы. Курт кәләр, сизин суя кедәндә нә үчүн бу гәдәр ләнкидинизи она дейәрәм! Кәлән кими дейәчәйәм!

Арвад ериндән сычрады. Союлмуш картоф ерә дүшүб дийрләнди, бичаг чинкилти илә дүшдү. О даш кәсилмиш үзүнү Пусяя чевириб әйилмиш һалда дүз онун үстүнә ериди. Пусянын горхудан рәнки гачды, аягларыны скамянын алтына гысыб, өзүнү мүдафиә эдирмиш кими әлләрини синәсинә галдырды.

— Сән нә билирсән ки, мән һара кедирәм? Сән буну һардан билирсән?

Анчаг Пусянын артыг ағлына кәлмишди ки, пәнчәрәнин габағында нөвбәтчи кәзишир, бирчә кәрә бағырса, кифайәтдир. О буну дүшүнүб сакитләшди.

— Мән лазым олан һәр шейи билирәм.

— Ах, сәни...

Федосия кизләнмиш сичовлуя бәнзәйән бу хырдача, гара ча вүчуду боғазламаг, боғмаг, тәпикләмәк арзусундан өзүнү күчлә сахлады. О, көврәк, зәиф бәдәнә тохунмагдан ифадә эдилмәз дәрәчәдә ийрәнди; бу сағлам, нормал бир адамын позғунлуг вә хәстәликдән ийрәнмәси иди. О йүйүрдү, собанын габағындаки скамясына пайытды, тәләсик картофу гапды вә енидән онун әлиндән картоф габыглары төкүлмәйә башлады; сахсы габда картоф шаппылдады, дөшәмәйә дамчылар сычрады. Пуся нүмайишкаранә бир сурәтдә башыны дик тутуб ичәри отаға, патефону гурмаға кетди.

Федосия картоф союр вә үрәйинин союдуғуну һисс эдирди. Демәли ки, о иши билирди вә йәгин ки, немецә хәбәр верәчәкдир. О фүрсәт дүшәнә гәдәр буну үрәйиндә сахлайыбмыш, инди интигам алачаг вә дейәчәкди.

Ичәри отагда алчаг, юхулу бир сәс охуюрду:

— Бухары яныр...

Нечә олачаг? Арвад шүбһә этмирди ки, забит бир шей эдәчәкдир. Сон дөйүшләрдә һәлак оланларын басдырылмасынын гадаған олмасы индийә гәдәр гүввәдә иди. Гой онлар орда, кәндин янындаки дәрәдә боранларын, шахталарын вә гарғаларын һөкмүндә ятыб галсынлар. Гой о чылпаг, гарәт эдилмиш мейитләр башгаларыны горхутмаг, башгалара ибрәт олмаг вә немец зәфәринин нишанәси олмаг үчүн орда ятыб галсынлар. Әввәлчә кәндлиләр өләнләри басдырмаға чалышмыш, анчаг мүвәффәг олмамышдылар. Әлиндә күрәк, кечә вахты кизлинчә ора кедән кәнч Пашшук о кечәдән бәри синәсиндә күллә, башы гарын ичиндә орда өлүб онларын янында галмышды. Һәр шей эләчә олдуғу һалда иди.

Адамлар баша дүшмүшдүләр ки, һеч бир шей этмәк олмаячаг.

Анчаг кәнддән һеч бир кәсин орда оғлу йох иди. Ялныз онун оғлу орда иди. Кәнддән кечән дәстәдә олмаг ялныз Васяя гисмәт имиш. О заман бу нә бөйүк бир сәадәт иди... О көзләнилмәз бир һалда шән, һәмишә олдуғу кими күләкүлә дахмая кәлмишди. О бир анлыға, ялныз бир анлыға кәлмишди. Сәһәрә яхын исә немецләр кәлмиш, онларын үстүнү алмышдылар, Вася да дәрәдә мүһасирә вә сон нәфәрә гәдәр мәһв эдилмиш олан бир группанын ичинә дүшмүшдү.

Анасы ону һаман күн тапмышды. Үрәйи ону оғлунун йыхылыб галдығы ерә апарыб чыхармышды. О артыг өлмүшдү. Онун палтарыны соймушдулар.

О вахтдан бәри, инди артыг бир айдыр ки, арвад һәр күн ора кедир, оғлуна бахырды. Онун донуб даша дөндүйүнү, шахтадан гаралдығыны, онун чылпаг аягларыны шахтанын дәлик-дешик этдийини өз көзләрилә көрүрдү. Арвад артыг һәр күн, бә'зән күндә ики дәфә суя кедәркән өз баласынын мейитини көрмәйә алышмышды. Бәс инди? Бәс инди нечә олачаг?

Патефон охуюрду:—...Наз, мәһәббәт, нәвазиш, мәнә даир хәяллар...

Забит йәгин ки, бир шей эдәчәк, онун күнаһындан кечмәйәчәкди. Арвад өзү үчүн горхмурду. О өз баласы, өлмүш баласы, орда, дәрәдә һәлак олмуш, донмуш, даша дөнмүш баласы, кичкаһында дәйирми күллә ери олан баласы үчүн горхурду. Элә бил ки, о баласыны бир дә итирәчәкди,—ону көтүрүб намә'лум бир чухура атачаг, тәһгир эдәчәк, дидәчәк, парчалаячаглар,—бу онларын әлиндән кәләр, ах, нечә кәләр...

...Наз, мәнәббәт, нәвазиш, мәнә даир хәяллар.

Патефон ону дөзүлмәз дәрәчәдә һирсләндирирди. Пуся хәял гапылмыш вә онунчу дәфә иди ки, эйни валы чалырды. Патефон кечмиш бир мәнәббәтдән, әлдән чыхмыш бир сәадәтдән, артыг һеч бир мәнәсы галмамыш мәктублардан охуюрду. Собанын гаршысында отурмуш арвадын кәдәрли дүшүнчәләринин аһәнкинә уйғун олараг, патефон зәриф сөзләр охуюрду. Федосия Кравчук ағры һисс этмәдән әлиндәки күт бичағы сыхырды. Кәсилмиш дәринин үстүнә бир дамчы ган чыхды: арвад әлини өнлүйүнә силди.

...Бухары яныр...

Нә этмәли? Нечә этмәли? Она әлә кәлирди ки, Васянын һәятыны гуртармаг, ону мүдһиш вә амансыз бир шейдән, өлүмүн өзүндән дә амансыз бир шейдән гуртармаг лазымдыр. Анчаг нечә?

Арвад билирди ки, ону ордан апармаг мүмкүн дейилдир. О гарын ичиндә донуб галмыш, буз тәбәгәсинә битишмишдир. Ялныз баһарда һаваларын исинмәси ону буз ятағындан хилас әдәчәкдир. Анчаг һәтта... һәр нә гәдәр о инди кичилмиш вә он беш-он алты яшында олдуғундан бөйүк дейилсә дә, ону нечә галдырсын? Ону нечә галдырсын? Һара апарсын, гатилләрин көзүндән һарда кизләтсин?

— Наз, мәнәббәт, нәвазиш...

Мурдар немец пәнчәләри она тохуначаг. Мәнфур немец чәкмәләри ону итәләйчәк. Һейван сифәтли немецләр она бахыб гәһгәһә илә ағыз-бурунларыны әйчәкләр, капитан Курт Вернерин хырылтылы, гаггылтылы күлүшү сәсләнәчәкдир. Федосия чыхылмаз бир мә'юслуг ичиндә әлләрини овушдурмагда иди. Картоф, кетдикчә галын күл тәбәгәсилә өртүлән од онун ядындан чыхмыш, о һәрәкәтсиз шүшә кими чансыз көзләрилә дүз габағына бахырды.

Она әлә кәлирди ки, артыг бундан писи ола билмәзди, артыг бүтүн зәрбәләр онун үрәйинә энмишдир. Анчаг, йох, белә дейилмиш. Эзаб вә изтирабын учу-бучағы йохмуш. Бир декабр күнү кәндин үстүнү алмыш гара булут һәр дәгигә һәлә сайсыз фәлакәтләрлә тәһдид этмәкдәдир.

Патефон хырылдайыб даянды. Пуся кечә чәкмәләри аяғына кечириб, хәз мантосунун дүймәләрини мөһкәм бағлады. Куртун гәсәбәдә бирисинин әйниндән чәкиб өз арвадына ба-

ғышладығы бу манто онун әйнинә бир аз бөйүк иди. Анчаг исти сахлайырды, әлләрини голларынын ичинә сохмаг мүмкүн иди, ири, түклү яхалығы янагларыны шахтадан горууюрду.

Пуся дәһлиздән чыханда нәфәси тутулду. Һава буз кими шәффаф вә союг иди. Әлә бил екә бир шүшә парчасы бүтүн дүняны долдурмушду. Көлкә дүшән ерләрдә гар көйүмтүл көрүнүр, күнүн алтында исә, брилиант кими парлайыб амансыз ишылтысы илә көзү гамашдырырды. Кәндин ерләшдий тәпәнин үстүндән сағда вә солда ағлығы вә көйүмтүллүйү илә көз гамашдыран сонсуз дүзәнлик көрүнүрдү. Шахта көйү-ери өз пәнчәсинә алмыш, ики йолун бирләшдийи ердә сакитчә бүзүлүб галмыш кәнди өз мәнкәнәсиндә сыхмагда иди. Орда-бурда салдатлар көзә дәйирди; килсәнин габағындаки мейданчада топ үчүн газылмыш ер гаралмагда иди. Орда да салдатлар дурмушдулар. Кәнд әһалисиндән һеч бир кимсә көзә дәймирди.

Пуся Курту иш ериндә көрмәйи гәт әдиб ирәлиләди.

Мейданчанын кәнарында үстүндән бир тир атылмыш ики дирәкли бир дар ағачы варды. Ортадан бир адам асылмышды. Пуся немецләрин кәнддә һакимийәтләринин бу символу янындан лагейдчә өтүб кечди. О, бу мәнзәрәйә алышмышды,—бир ай бундан әввәл, о, Куртун янына кәлдийи замандан бәри бу кәнч бурадан асылмышды. Онун бәдәни гурумуш, донуб галмыш, инсан шәклини итирмиш вә инди инсан бәдәниндән артыг бир тахта парчасына бәнзәйирди... Гар бәркдән хыртылдайырды, әлә бил ки, о шүшәнин үстүнә аяг басырды, гар хоша кәлмәз бир сурәтдә гычырдайырды. О бомбош бир күчә илә кедирди, дахмаларын пәнчәрәләри башдан-аяға шахтанын ағ пәрдәсилә өртүлмүш олуб, ағ дүшмүш көзләрә бәнзәйирди. Тәк-тәк дахмаларын бачасындан түстү чыхырды,—бунлар да немецләрин яшадыглары дахмаларды. О бири дахмаларда һеч кәс хәрәк биширмирди; биширмәйә бир шей йох иди.

Әвләрдән биринин гапысы араланды, сарышын бир баш көрүндү, анчаг кәлән адамы көрән кими, о тәләсик кизләнди, гапы чырпылыб өртүлдү. Пуся чийинләрини атды. Доғрудан да кәнд әһалиси ондан, вәбалы бир адамдан гачан кими гачыр, һәтта тәсадүфән дә она раст кәлмәмәйә чалышырдылар... Йолда ушаглар она раст кәлдикдә тәләсик гачырдылар. Эһ, чәһәннәмә, гой гачсынлар! Онлар һамысы әввәлахыр союгдан вә ачлыгдан гырылыб кедәчәкләр; онларын талеи беләдир. О исә, будур диричә вә сапсағлам кәзишир,

көзөл мантосу вар, истәдийи гәдәр шоколад ейә билир, сонра да капитан әрилә Германияя кедәчәкдир.

Гапыдаки нөвбәтчи ону һаман саат ичәри бурахды... О гапыны таппылдатды вә Куртун көмәкчиләринин раһатсыз олдуғларына әтина әтмәйиб кабинетә кирди.

— Нә олуб?

— Неч бир шей олмайыб,— дейә Пуся шилтағлы бир аһәнклә чаваб верди.— Сәнин үчүн дарыхдым.— Пуся столун гаршысында дурмуш арвада бир көз етирди. Екә гарын, һамилә, яшлы, артыг сачларына дән дүшмүш бир гадын иди. Пуся столун кәнарында отурду.

— Тезми гуртараचाгсан?

— Мән сәнә дедим, көрүрсән ки, ишим вар.

Ашкарды ки, Курт һирсләнмишди; Пусяны пәнчәрәнин габағына чәкиб ачығлы-ачығлы она пычылдады:

— Сәндән нечә дәфә хаһиш әтмишәм ки, бура кәлмәйсән!

Пуся күсмүш бир ушаг кими додағларыны бүздү.

— Мәни дәһшәт басыб, яман дарыхырам. Неч олмаса бирликдә һаһар әтмәйә кәл! Дәррдән-гүссәдән өлүрәм... Сән неч әвдә тапылмырсан... билмирәм бу гоча арвадла данышмагдан нә ләззәт алырсан! Буну башга бир адам әдә билмәз?

— Йәгин ки, әдә билмәз. Бу гоча арвад, исә, партизандыр, анладынмы?

Пуся донуб галды.

— Партизанмы! Курт, нә данышырсан, бир бах, о ки, әлә бил индичә доғачаг!

Мәнасыз бир тәбәссүм Пусянын додағларындан кетмирди, онун дәйирми гара көзләри столун гаршысында дурмуш арвада бахырды. Демәли ки, бу арвад партизандыр, күлүнчдүр, яман күлүнчдүр... Курт партизанлардан горхурду; һәр нә гәдәр о дүняда бир шейдән горхдуғуну бойнуна алмаздыса да, анчаг Пуся буну билирди. Партизанлардан исә, о горхурду,— Пуся буну дуймушду вә нәдәнсә бу она бир азча ләззәт верирди. Демәли ки, ловға, енилмәз, һәр шей үчүн һазыр чавабы олан вә һәр шейи һәмешә айдын вә садәчә изаһ әдән Куртун да горхдуғу бир шей варды.

Йох, Пуся партизанлары белә тәсәввүр әтмирди. О күман әдирди ки, партизанлар балталарла силаһланмиш, үз-көзләрини түк басмыш, мешәләрдә кизләнән, бу гәдәр вахтдан бә-

ри бүтүн ишығлы дүняны пәнчәсиндә сыхан шахтанын дәһшәгиндән горхмаян нәһәнк вә әсрарәнкиз адамлардыр. Бурда исә Федосия Кравчук кими һәлә үстәлик һамилә олан адибир кәндли арвады дурурду. Пуся екә ирәли чыхмыш вә рәнки бозармыш гара туманы шиширтмиш олан гарына кечкеч бахды.

Курт өлү, йорғун бир сәслә суаллар верирди. Арвад чаваб верирди. Әввәлчә Пуся суаллара вә чаваблара гулаг асды. Сонра доғрудан да көрдү ки, бу неч марағлы бир шей дейилдир. Нә инки ялныз марағлы дейил, һәтта ахмаг бир шейдир. Курт һәмешә әйни шейи сорушур, арвад да һәмешә әйни сөзләрлә чаваб верирди.

Ойона артыг лап тагәтдән дүшмүшдү. Көзүнүн габағында гара көлкәләр ойнашыр, һарданса, столун алтындан галхан гара бир далға онун көзләрини бүрүйүрдү. Кетдикчә артан, бүтүн әтрафы басан гаранлығын ичиндән чыха билмәк үчүн бүтүн ирадәсини топламаг лазым кәлирди, о заман әтрафдаки гаранлығын ичиндән столун далында отурмуш забит, онун гаршысындаки кағызлар, архасындаки пәнчәрәнин шүшәләри көрүнүрдү. Арвад үзүнү союг, япышган кими, хоша кәлмәз бир тәр басдығыны һисс әдирди. Әлләри тәрәзи дашлары кими ағырлашмыш, дөзүлмәз дәрәчәдә ағрыян аяғлары исә, йәгин ки, хейли шишмишди. Көрәсән онун бурда дурдуғу мүддәт нә гәдәр олар? Бир, ики, үч саатмы? Бәлкә дә чохду, бәлкә дә тамам бир күн оларды? Анчаг йох, пәнчәрәдә күнүн ишығынын һәлә парлаг олдуғу көрүнүр, демәли ки, бүтүн бунлар көрүндүйү гәдәр дә чох чәкмәмишдир.

Балдырлары, бүтүн ичәриси ағрыйырды, әлә бил ки, бириси онларын дамарларыны тутуб чәкирди. Инди исә, үстәлик бир дә о арвад кәлиб чыхды. Ойона онун барәсиндә эшитмишди, онун ким олдуғуну билирди. Будур, о бурада отурмушдур, көзләри дүймә кими дәйирмидир. О, хәз папағыны башындан көтүрмүш, әлилә гулағынын далында сачларыны дүзәлдир. Арвадын йорғун көзләри сырғанын шүшә гашына саташды вә она дикилиб галды. Шүшә гаһ парлайыр, кичичик бир од парлайыр, сонра енә гаранлыг чөкмәйә башлайыр вә онун әтрафы басан далғаларынын арасындан ялныз бу ити, кичик шөлә көрүнүр. Ойона йырғаланды, анчаг юмругларыны сыхыб енә өзүнү дүзәлтди. Йох, йох. Кәрәк йыхылмасын, кәрәк бурда өз адамларыны сатыб забитин ятағына кирмиш, инди исә хәзин ичиндә отуруб сырғаларыны парылдадан вә немец забитинин әзийәт вердийи һамилә

бир гадыны эйлэнчэ кими күлэ-күлэ сейр эдэн бу сатгын арвадын көзү габагында йыхылмасын.

— Ахы, сэн ки, анасан,—дейэ Курт диллэнди вэ артыг башы һэрләнән Ойона, батан бир адамын тахта парчасындан япышмасы кими бу сөздән япышды. Элбэт ки, о ана иди. Йох, немец забитинин һеч ағлына да кэлмэзди ки, о арвадын аяғынын алтында ер сарсылдығы бир заманда, бәдәни-нә мүдһиш бир зәйфлик чөкүб этрафында һәр шей гармага-рышыг олдуғу бир заманда она бу сөzlә көмәк этмиш ола-чагды.

— Ахы, сэн анасан.

Бу сөзү сөйләйән ким иди? Столун далында отурмуш немец забитими, йохса орда, мешәдә, дәстә командири, шән, чопур, кәнч оғлан?

— Ахы, сэн анасан.

О үрәйинин алтында кәздирдийи, онун чийәрләринин тә-нәффүсүнә, онун өзүнү дикәлтмәсинә мане олан ушағы дү-шүнмүрдү. О мешәдәкиләри, ону ана чағыран бүтүн онларын һамысыны дүшүнүрдү. О, онларын һамысындан яшлы, хейли яшлы иди. Бунунла бәрабәр о кәшфийята кедир, көрпү парт-ладыр, анчаг бунлары өз әсас вәзифәси һесап әтмирди. О палтар ююр, емәк һазырлайыр, баханлары олмаян ушаглара бахырды. Хәстәләрә мүаличә әдир, яралыларын ярасыны са-рыр, йыртылмыш палтарлары ямайырды. Мешәдәкиләр ону ана чағырырдылар.

— Ахы, сэн анасан.

Арвад бу сөzlәри инди һәятлары онун ялныз бирчә сө-зүндән асылы оланларын чағырышы кими гәбул әдирди. Бун-лары о, мешәдәкиләрин гаршысында борчлу олдуғу кими ха-тырлайырды. Онларын узагдан кәлән сәсләри кими дуюрду.

— Дәстә һарда кизләнмишдир?

Мешәнин галын ериндәки һәр бир чығыр, һәр бир кол, һәр бир ағач онун ядында иди. Забитин сорушдуғу йол ар-вадын ядында айдын иди. Һәтта горхурду ки, ачыг кирпич-ләрлә һәшйәләнмиш сулу көzlәри онун фикриндә олан бу йолу көрүб сечә биләр. Тезчә башга бир шейи, өз дахмасы-ны, чайы, гоншу эвләри яда салмаг лазым иди. Анчаг хати-рәсиндә чығыр, күкнар ағачлары алтындаки чадырлар, Куд-рявынын шән, чопур, күлүнч үзү инадла чанланмагда иди. О, он алты кәнчә аналыг әдирди. Бәли, орда, мешәнин галын ериндә онун он алты оғлу, он алты чүр'әтли, горхмаз оғлу зар иди. Бунлар, хейли көzlәдикдән сонра өз сәадәтинә, аға

мә'мурларынын гамчыларыны танымаян азад инсан сәадәти-нә говулмуш муздур бир арвадын оғланлары иди.

— Дәстә барәсиндә мән һеч бир шей билмирәм, чыхыб кетдиләр, һара кетдикләри исә, мәнә мә'лум дейил.

Курт юмруғуну сыхды. Дөрд саат истинтагдан сонра о енә башладығы заман олдуғу ердә дуруб галмышды. О гә-зәблә кағызлары йығышдырды.

— Һанс!

Бир салдат дахмая кирди.

— Ону амбара салын. Орда, союгда галарсан, бәлкә бу сәни айылдар. Отуруб фикирләшәрсән. Фикрин еринә кәлән-дә нөвбәтчини чағыр. О мәнә хәбәр верәр.

Гарын ағлығы енә Пусянын көзүнү гамашдырды. Куртун чәкмәләри гары онун кечә чәкмәләриндән даһа артыг хыр-тылдадырды. Буз кими һава адамын янагларыны кәсирди.

— Бай, бу нә демәкдир?

Пуся дуруб Куртун көстәрдийи тәрәфә бахды. Узаглара да дүзәнин көйүмтүллүйү илә сәманын союг көйүмтүллүйү бирләшдийи ердә элван бир көй гуршағы чәкилмишди, эл-ван парлаг сүтун йүксәкләрә галхыб эл чатмаян учалыгда әрийиб йох олурду. Яшыл, бәнөвшәйи, көй, чәһрайы рәнк-ләр бүллур кими шәффаф бир мәнзәрә тәшкил әдирди.

Һейран галмыш Курт:—Көй гуршағына бах,—деди.—Гыш-да көй гуршағы... Сизин ердә белә шей олурму?..

Пуся бир гәдәр дүшүндү.

— Йох, дейәсән олмур, мән һеч белә шей көрмәмишәм.

Курт һәлә дә дуруб көйлә ери бирләшдирән парлаг, эл-ван сүтуна бахырды.

— Кәл кедәк, союгдур, аягларым донду.

— Дейирләр ки, көй гуршағы яхшы әламәтдир.

— Әшши, көй гуршағыдыр дә,—дейә нәһайәт дөзә бил-мәйән Пуся Куртун голундан тутуб чәкди.

Бу бир нечә дәгигәдә сүтун узанды, әйилди вә көй гур-шағы чәһрайы, бәнөвшәйи, яшыл рәнкләрлә долғун зәрли, шәффаф бир парылты илә ерин үстүндә бир зәфәр тағы һа-лыны алды. Көй шүшә бир күнбәз кими шишди. Мейданча-да топларын янында дурмуш салдатлар башларыны галды-рыб бу гейри-ади һадисәйә диггәтлә бахырдылар.

Онлар эвэ етишдикдэ, Федосия Кравчук дахманын өнүндэ дурмушду. О да көй гуршагына бахырды. Сакит, диггэтлэ, давамлы бир сурэтдэ сейр эдирди.

Забит онун янындан кечэркэн деди:

— Дейирлэр ки, көй гуршагы хейр эламэтидир.

Гоча кэндли арвады чийнини атды.

— Бэли, бэли, көй гуршагы хейр эламэтидир,—дейэ арвад гэрибэ бир сэслэ чаваб верди вэ тэлэсик чэкилиб онлары дэһлизэ бурахды. Өзү астанада даянды. О шиддэтли шахтаны яддан чыхарыб, бирчэ туман вэ кофта илэ, эллэри чылпаг дуруб парлаг мэнзэрэдэн, көйдэки элван рэнкли, юмшаг, зэрли, һэр шейи дәлиб кечэн бир парылты илэ долу олан зэфэр тағындан айырмырды.

ИКИНЧИ ФЭСИЛ

Пуся гыврылыб, башыны Куртун голтуғуна сохараг кичик бир йыртычы һейван кими сакит, мүнтэзэм нэфэс алаала ятмышды. Забит үзү гуйлу узаныб хорулдайырды.

Федосия Кравчук мэтбэхдэ, собанын үстүндэ бу хорнаны эшидирди. Бу хорна ону тэсвирэ сығмаз бир дэрэчэдэ һирслэндирирди; гоча арвада элэ кэлирди ки, ону ятмаға гоймаян мэхз бу хорултудур. О кениш ачылмыш көзлэрилэ галын буз габығы илэ өртүлү шүшэлэриндэ ай ишығы парылдаян пәнчэрэйэ бахырды. Хэял кими мави бир ишыг ичэри дүшүр, столдан, скамядан, дөшэмэдэки ведрэдэн гэрибэ, горхунч көлкэлэр эмэлэ кэлирди.

Анчаг, һэр һалда кечэ иди. Күн нәһайэт гуртармышды. Бир күн дә кэлиб кечмишди. О артыг забитин гаггылдаян күлүшүнү вэ онун ойнашынын ялтаг чивилтисини эшитмэйэ мачбур дейилди. Артыг онун бүтүн ахшам узуну өзүнэ дикилмиш кэч, мәкирли бахышларыны көрмүрдү. Көрүнүр ки, о Пуся бир аз әйләнмэк, һаман мәсэлэни забитэ бирдэн-бирэ демэмэйи, Федосияны интизар гамчысы алтында сахламағы гэт этмишди. Йох, о һеч бир шей сөйлэмэмишди. О, кэч бахышларла, тэбэссүмлэ Федосияны излэйиб онун варлығынын өз элиндэ олмасындан, истэдийи вахт она зэрбэ эндирэ билэчэйиндэн лэззэт алырды. О бир дэгигэлик һакимийәтиндэн мэмнун иди. Инди о ана гэлбинэ истэдийини эдэ билэрди. Орда, дэрэдэ, гарларын үстүндэ ятыб галан мейитин талеи дә онун элиндэ иди. О истэдийи заман о мейити немецлэрин мурдар эллэринэ вериб, онун өлүм раһәтлығыны поза

билэр, ону дүшмәнлэрин тәһгир этмәси үчүн онларын габағына ата билэрди.

Бүтүн ахшам узуну гарынын үрэйи донуб галмышды. Анчаг инди юхусуз узаныб, пәнчэрэдэн сүзүлән көй ишыға бахдығы, ичэри отагдан кэлән мәнфур хорнаны эшитдийи бир заманда, бүтүн варлығы һэйэчана кэлди. Эһ, чәһәннәм олсун онлар!..

Онлар оғлунун һэр шейини соймуш, чэкмәсини, шинелини, шалварыны чыхармышдылар. Немецлэрин эллэри артыг бир дэфэ она тохунмушду, онлар бир дэфэ артыг ону гар үстүнэ атмышдылар, бэлкэ дә ону һэлэ дири-дири өлдүрүчү шахтанын габағына атмышдылар. Немец күлләси артыг онун ганыны төкмүшдү; о артыг өлү иди. О бир дә өз шән, боз көзлэрилэ бахмаячаг, бир дә «Икидлэр атлары ачин...» нәғмәсини охумаячагды. Онун үстүнэ бир дә түпүрмэлэриндэн, онун мейитини бир дә тәһгир этмэлэриндэн нә чыхар. Өз писликләрини бир даһа кестәрмиш оларлар... һамыдан яхшы нәғмә охуян, сонра исэ вахтилэ атлары суладығы чайын саһилиндэки дэрэдэ өз торпағы, өз дили, инсанларын сәадэт вэ азадлығы уғрунда һәлак олмуш шән оғлан Вася Кравчукун хатирәси әбәди олагад адамларын ядында галачагдыр. Немецлэрин эллэри буну дәйишэ билмәз, немецлэр буну инсанлары хатирәсиндэн силмәкдән ачиздир. Инсанларын хатирәсиндэ немецлэрин ону өлдүкдән сонра да раһат гоймадыглары, өлдүкдән сонра онун мейитини тәһгир этдикләри дә галачагдыр. Бу ялныз ана гэлбиндэ галмаячаг, буну кэнд эһалиси ядында сахлаячаг, бурая кэләчәк, немец гулдурларыны бурадан говачаг олан адамларын да ядында галачагдыр. Немецлэр онун һэр дамла ганынын, онун шахтада чылпаг ятыб галдығы һэр дэгигәнин, немец чэкмәсилэ вурулмуш һэр тәпийин йүз гат әвәзини верәчәклэр.

Инди арвад истәйирди ки, сәһәр тез ачылсын. Гой о гара сичовлу сөйләсин, онлары өз ити дишлэринин арасындан кечирәрәк сөйләсин, гой нә олачагса, тез олсун. Гой о өз дәйирми гара көзлэрилэ көрсүн ки, Федосиянын рәнки гачмыр, ағламыр, элиндэ галмыш еканэ шейи—оғлунун шахтадан даша дөнмүш мейитини элиндән алмамалары үчүн диз чөкүб ялвармыр. О мөл'ун арвад онун горхусуну, онун ана үрәйинин изтирабларыны элиндэ оюнчаг этмишдир. Будур, Федосия бүтүн бунлары онун элиндән алачагдыр. Гара си-

човлу янылмыш олачаг, о гарынын нэ ағламасыны, нэ ялвармасыны көрә билмэйчэк, өз камына чата билмэйчэкдир.

Федосия үрәйинин мөһкәмләндейини, онун ганла долдугуну һисс эдир вэ билирди ки, һеч кәс она һеч бир шей эдә билмәз, һеч кәс ону һеч бир шейлә яралая билмәз. Ону бүтүн зәрбәләрдән мөһкәм нифрәт зиреһи горуюр.

Пәнчәрәнин мави шәфәгинә тез-тез көлкә дүшүрдү. Бу, эвин гаршысында кәзишән нөвбәтчинин көлкәси иди. Онун аяглары алтында гар хырпылдайыр, донан аягларыны гыздырмаг үчүн әбәс ерә аягларыны дурдуғу ердә дөйдүйү эшидилирди. Арвад истеза илә күлдү. Чәк, забитин юхусунун, зорла алынмыш кәндли чарпайысында, оғурланмыш кәндли йорғаны алтында онун өз ойнашилә ширин юхусунун кәшийини чәк... Аяғыны йүз гат артыг ерә дөйсән дә, онлары дон вурса да дахманын пәнчәрәси гаршысында өлүнчә кәзишсән дә онун кәшийини чәкә билмэйчэк, ону горуя билмэйчәксән... Элә бир кечә кәләчәк ки, ширин юхудан аягылын, туман-көйнәклә шахтая гачмалы олачагыныз... Элә бир кечә кәләчәк ки, дәрәдә басдырылмамыш ятыб галанлары, бир айдан бәри дар ағачындан асылыб галмыш Люнканын ериндә олмаға һәсрәт чәкәчәксиниз... Элә бир кечә кәләчәк ки, забитин ойнашы! Ойона Костюкун талеинә һәсрәт галачаг...

Онун фикринә енидән ишкәнчәли бир суал кәлди: бу хәянәти ким этмишдир? Ойона кизлинчә кәлиб өз дахмасына кирмишди; немецләр ки, кәнддә олан бүтүн арвадлары саймамыш, буна маңал тапмамышдылар. Ойона сакитчә отурмушду, һеч бир ерә чыхыб кетмирди; анчаг будур, кәлдикдән ики күн сонра ону чәкә-чәкә истинтага апармышдылар. Демәли ки, хәянәт эдән, Ойона барәсиндә забитә вэ Вася барәсиндә Пелагея хәбәр верән бириси варды. Һардаса кизләнмиш бир дүшмән вар, о элә мөһәрәтлә кизләнмишдир ки, кәндин ондан хәбәри йохдур, о һеч кәсин ағлына кәлмир. Көрән, билән вэ хәбәр верән бир адам вар. Ким исә, буралыдыр, Васяны, Ойонаны таныян, һәр шейи билән бир адам вар. Бу ким ола биләр?

Федосия өзү Ойона кәндә гайыдан кими хәбәр тутмушду. Башгалары да буну билирдиләр, анчаг бүтүн онлар өз кәнд адамлары иди, колхозчулар иди, бу дөһшәтли шахталы күнләрдә вэ айдын кечәләрдә учсуз-бучагсыз доғма торпағын бүтүн чәһәләриндә вурушан дөйүшчүләрин аталары-

аналары иди. Бу доғма торпағын гызыл буғдасилә бәсләниб инди исә, ону чалан бу зәһәрли илан ким иди?

Һарданса, узаглардан сәсләр кәлди. Тәмиз шахталы һавада, бузлу кечәнин там сүкуту ичиндә ән кичик бир сәс бәрк вэ айдын эшидиләр. Сәсләр, киминсә, чығыртысы кәлирди. Федосия собанын үстүндән явашча энди, пәнчәрәйә янашды вэ бармағилә галын гров тәбәгәсини гашыды. О гар кими овулуб төкүлдү. О нәфәсилә пәнчәрәнин шүшәсиндә кичик, тәмиз, дәйирми бир ер ачды, бурдан күчәдә олан шейләри көрмәк оларды. Шүшә тутғунлашыр, һаман саат буз бағлайырды, ону ара вермәдән нәфәслә гыздырмаг вэ яйлығын учу илә силмәк лазым кәлирди. Пәнчәрәдән мейданчая, әввәл кәнд совети бинасы олан эвә гәдәр күчәнин бир парчасы көрүнүрдү; бөйүк эвин далында бир амбар гаралырды.

Күндүз кими ишыгды. Айын ишығы бүтүн дүняны көй бир буз парчасына дөндәрмишди. Федосия айдынча көрүрдү ки, мейданчадан кәлән йол илә чылпаг бир арвад гачыр. Йох, о гачмыр,—ирәли әйилиб чәтинликлә хырда аддымлар атыр,—каһ бу, каһ о аяғы үстә йырғаланырды. Айын ишығында онун екә гарны айдын көрүнүрдү. Онун ардынча бир салдат кәлирди. Әйилмиш, ирәли узадылмыш түфәнкин учунда сүнкүнүн тийәси парлайырды. Арвад бирчә санийә дурдугда, сүнкү ирәли узаныб онун күрәйини дәлирди. Салдат нә исә, чығырыр, онун ики йолдашы бағырышыр, һамилә арвад енидән йүйүрмәйә сәй эдәрәк, ики гат әйилиб ирәли һәрәкәт эдирди. Әлли метр ирәлиләдикдән сонра салдат өз гурбаныны енә кери дөндәрирди. Әлли метр кери кетдикдән сонра енә әйни шей дәфәләрлә тәкпар эдилирди. Чәлләдлар күлүшүр вэ онларын вәһши гәһгәһәсинин сәси дахмая кәләрди.

Федосия әлләрини пәнчәрәсинин һәшйәсинә япышдырыб бу мәнзәрәйә бахыр, бахырды. Будур демәли ки, забитин өз ойнашилә ятыб хорна чәкдийи бу кечәдә нәләр олурмуш. Онлар, әлбәт ки, забитин тапшырығыны еринә етирирдиләр; о исә, сакитчә ята билирди. Забитин ятмыш олдуғуна бахма яраг, Ойона Костюкун талеи еринә етмәкдә иди.

Будур, Ойона Костюк. Вахтилә, узаг кечмишдә онлар икиси бирликдә мүлкәдар тарласында ишләйирдиләр. Онлар бирликдә мүлкәдар мәмурунун гамчысы өнүндә вэ даһа артыг онларын саташмаларындан горхуб әсәрдиләр. Онлар өзләринин тутғун, умудсуз талеинә, муздур гызлары талеинә бирликдә ағлайырдылар.

Сонра онлар бирликдә колхозда ишлэйиб буғданын бой атмасына, колхоз инәкләринин сүдүнүн артмасына вә һәятын даһа парлаг, даһа шән олачағына бирликдә севинәрдиләр. Будур, инди көр Олйонанын талеи нечә олду. Доғмасына бир-ики күн галмыш, чылпаг, аягылын, гарын үстүндә элли метр ирәли, элли метр кери говулур. Салдатлар она күлүшүр, сүнкү күрәйини дәлир.

Федосия ағлайыр, чығырмырды. Үрәйиндә гара ган лах-таланмышды. Нә гәдәр ки, онлар бурдадыр, башга чүр ола да билмәзди. Онлар элә бил гәсдән көстәрмәк истәйирдиләр ки, зүлмүн һәдди-һүдуду йохдур. Федосия Олйоная, һалына янмадан бахырды. Йох, бурда мәрһәмәтә ер йохдур. Федосия элә кәлирди ки, орда салдатларын һәгарәтләри алтында, гарын үстүндә аягылын аяг дөйән о өзүдүр. Салдатларын күлүшү өнүндә гарын үстүндә чылпаг кәзән Олйона Костюк дейил, бүтүн кәнд иди. Үзү гуйлу гарын үстүнә йыхылыб түфәнк дибчикләринин зәрбәсилә чәтинликлә аяға галхан Олйона Костюк дейил, бүтүн кәнд иди. Бәркимиш, буза дөнмүш гарын үстүнә ганы сызан Олйона Костюк дейил, немец чәкмәсинин зәрбәси алтында, гулдур немец зүлмү алтында, немец юмруғу алтында ганына булашан бүтүн кәнд иди.

Федосия тәмиз шүшәнин кичик даирәсиндән тутғун бир нәзәрлә бахмагда иди. Бәли, беләдир ки, вар. Немец салдаты өзүнүн нә олдуғуну кәндлиләрә сүнкү вә дәмир юмруг илә өйрәдирди. О билмир, һеч ағлына да кәтирмирди ки, адамлара бир шейи дә—совет һакимийәтинин нә демәк олдуғуну да өйрәдир. Һеч олмазса бирчә күнлүйә немец ағалығынын ган вә көз яшлары илә өзүнә йол ачыб кечдийи һәр бир кәнддә артыг әбәдилик, нәслдән-нәслә наразы, тәнбәл вә совет һакимийәтинә лагейд адамлар олмаячагдыр. Федосиянын арвадларла этдийи көһнә вә ени мүбаһисәләри ядына дүшдү—һәят өзү бунларын чавабыны верир, өзү ән дәһшәт-ли дәрәс верәрәк тәлим эдирди.

Олйона енидән йыхылыр вә енә галхырды. Онда бу гүввәт һарданды? Федосия бу гүввәтин һардан кәлдийини билирди. О билир, һисс эдирди ки, Олйонанын үрәйи дә гара ганла, гүввәт верән нифрәт ганы илә лахталанмышдыр.

Һәр бир дахмада донмуш пәнчәрәләрин ардында адамлар дуруб нәфәслә ачдығлары даирәләрдән бахырдылар. Онлар Олйона илә бирликдә гарын үстүндә йүйүрүр, онунла бир-

ликдә йыхылыр, галхыр, сүнкүнүн батмасыны һисс эдир, үрәк буландыран вәһши гәһгәһәни эшидирдиләр.

Олйона билирди. Олйона кәндиң көзләринин она дикилдийини һисс эдирди. Бу, онун өз кәнди иди, о бурда ағыр бир талелә бөйүмүш, бурда хош күнләрә говушмуш, бурда өз әлләрилә сәадәтә кедән гызыл бир көрпү гурмушду. Онун парча-парча олмуш, ити гар йығынларынын доғрадығы аяғларындан ган ахырды. Вәһши бир ағыр онун ичини кәмирди. Башы уғулдайырды. О енидән бүдрәди вә дибчик зәрбәсини демәк олар ки, һисс этмәдән йыхылды. О вурдуглары үчүн галхырды. Йох, о салдат чәкмәләринин алтында, йолда йыхылыб галмаг истәмирди, о буну эдә билмәзди. Ону тагәтдән салдығларыны, тазынын довшаны говуб өлүмчүл һалда йордуғу кими йордугларыны дүшмәнә көстәрмәк истәмирди, буну эдә билмәзди.

Әслиндә Олйона артыг һеч бир шей һисс этмирди. Онун бәдәни ганына булашыр, йыхылыр, гарын ичиндә сүрүнүрдү. Олйона өзү исә, гыздырмалы бир юхуда олдуғу кими, санки о бәдәндән харичдә иди. О сайыглама заманында олдуғу кими йолу вә салдатлары көрүрдү. Гулаглары сәс салыб уғулдайырды,—Кудрявы шән сәслә—Ана!—дейә чағырырды. Йүксәкләрдә ағачларын тәпәләри хышылдайыр, күләк онлары йырғалайыр, чадырларын дирәкләри чырылдайырды. Сүрәтли алов көрпүнүн дирәкләри үстүндә сүрүнүр, одлу дил илә ону ялайыр, юхары чырпынырды. Микола мүһарибәйә кедир, йолун дөнүшүндә она эл эдирди.

Олйона йыхылды. Әлләринә дирәнәрәк о чәтинликлә енә галхды.

—Ейин ол!—дейә архадан кәлән салдат бағырды.

—Гарнына, гарнына вур!—дейә о бириси мәсләһәт көрүрдү.

—Әши, вахтындан габаг кәбәрәр,—дейә күләрәк, салдат Олйонаны сүнкү илә дүртмәләди.—Һәлә бир шей демәйиб, кәрәк дил ачыб данышсын.

—Бизим капитан ондан лазым олан мәлүматы бағырсағлары илә бирликдә чәкиб чыхарар.

—Әлбәттә, әлбәттә. Һайды, тәрпәш көрүм, тәрпәш!—дейә енә биринчи салдат бағырды.

—Бир дә дүртмәлә, бир дә!

Сүнкүнүн тийәси әйилди. Арвадын күрәйиндән назик ган шырымлары ахырды.

— Чэлд ол, чэлд ол! Элэ билирсэн ки, эринлэ кэзмэйэ чыхыбсан?

Арвадын онларын сөзлэрини баша дүшмэдийинин онлар үчүн эһэмийэти йох иди. Бағырмаг, сөймэк, габа сөзлэр өзлэри онлара лэззэт верирди. Онлар йорулмуш вэ гезэблэнмишдилэр, шахта кетдикчэ шиддэтлэнирди, онлар исэ, бу «мэл'ун арвадын» үзүндэн раһатча ятмаг эвезинэ донмагда идилэр. Онлар бунун эвезиндэ арвадын дэрсини вермэк, өз йорғунлуг вэ юхусуз галмагларынын интигамыны ондан алмаг истэйирдилэр.

Кечэ исэ ер үзүнү мисилсиз бир шахта илэ дондурурду, бу шахта ая гэдэр йүксэлиб ону да бир буз парчасына дөндөрмишди. Күмүши айдынлыгда көй гуршағы рэнклэрини итирмиш вэ көйдэ зорла сечилэн бир золаг һалында галмышды. Анчаг айын һэр ики тэрэфиндэ ики ишыг сүтуну көрүнүрдү. Бу сүтунлар үфүгдэн галхыб, ай даирэсинин һэр ики тэрэфиндэн зэфэр тағы сүтунлары кими көйэ йүксэлмишди. Онлар көйлэрин узаглыгларындан ерин кэнарларына гэдэр ишылдайыр вэ күмүши гров һалында бир-биринэ гарышырды.

— Тэрпэш көрэк мэл'унэ!—дейэ немецлэр вар күчлэрилэ бағырырдылар. Бу бағырмаг сэбэбсиз дейилди. Кечэ онларын үрэклэрини горху илэ долдурурду вэ онлар бағырты вэ һай-күйлэ үрэклэрини сыхан горхуну боғмаг, эсрарлы пэрдэни парчаламаг, кечэ саатларынын гейри-һэгигилийнэ һэгигилик вермэк истэйирдилэр.

Күндүз кими айдынлыг иди. Ай көз гамашдырычы бир парылты илэ ишыг сачыб этрафы күмүши бир парылтыя гэргэтмишди. Онларын өмүрлэриндэ көрмэдиклэри ишыг сүтунлары алышыб янырды. Айын мүалары онларын өмүрлэриндэ көрмэдиклэри көмкөй гарлара экс этмишди. Гар аягларынын алтында гычырдайыб онларын өмүрлэриндэ көрмэдиклэри вэ тэсэвүр эдэ билмэдиклэри бир шахта олдуғуну көстөрирди.

Һеч ердэ һеч бир кэс йох иди, ялныз дахмалар санки донмуш пэнчэрэ бэбэклэриндэн чанлы көзлэрлэ йола баһмагда иди. Эвлэрин көлкэлэри чухур ерлэрдэ гаралырды. Гаранлыг, айсыз бир кечэ олсайды немецлэр үмумийэтлэ байыра чыхмаға чүр'эт этмэздилэр; онлар билирдилэр ки: һэр тиндэ, һэр колун далында өлүм онлары пусмагдадыр, өлүм илдырым кими вуруб мәнв эдэ билэр, һеч көзүнү дэ гырпмаға мачал тапмазсан.

Бу күн, бу көз гамашдыран парылтыда кизлэнмэк, далдаланмаг, кизлинчэ яхынлашмаг чэтин иди,—анчаг енэ дэ горхудан үрэклэри сыхылырды. Онлар бирдэн-бирэ бахышдылар, диггэтлэ, этрафа көз кэздириб, өзлэринэ чүр'эт вермэйэ чалышараг һай-күйлэ амбарын көлкэсиндэ бир шей сечмэйэ эллэшдилэр. Шахта янаглары кэсир, додагларында буз тэбэгэси эмэлэ кэтирди; онлар тэлэсик, эсэби һэрэкэтлэрлэ гулагларыны овушдурур, аягларыны гара дөйэчлэйэрэк, ирэли-кери йүйүрүр, чылпаг арвады кэндин күчэсилэ ирэли-кери говурдулар.

Ахырда бу эйлэнчэ онлары дарыхдырды. Һеч бир шей дэишмэмишди—Ойона тез-тез йыхылыр, даһа чэтинликлэ галхырды, анчаг ағламыр, чығырмыр, ифадэ вермэк үчүн капитанла көрүшмэк арзусунда олдуғуну билдирмирди. Шахта исэ, даһа да шиддэтлэнир вэ инди ялныз амансыз бир сурэтдэ янаглары, эллэри вэ аяглары кэсмэклэ галмайыб онлары нэфэслэрини кэсир, көзлэрини яшардыр, бэдэнлэринэ дөзүлмэз бир титрэтмэ салырды.

— Һайды, тэрпэш, эвэ йүйүр!

Онлар вәһши бир һейван говурлармыш кими, арвады бағырты вэ нэрэлэрлэ амбара сары говдулар. Ичэри кирэн ердэ онун аяғы астаная илишиб бүдрэди, үзү үстэ кил дөшэмэнин үстүнэ сэрилди вэ инстинктив бир сурэтдэ эллэрилэ гарныны горуду. Онун кичкаһлары таггылдайыр, үрэйи гызғын бир сурэтдэ дөйүнүрдү. Бир нечэ дэгигэдэн сонра шахтанын амансыз мэнкэнэси онун бэдэнини сыхмаға башлады. Күрэйиндэ бу вахта гэдэр һисс этмэдийи яралар дөзүлмэз бир сурэтдэ алышыб янды. Гейри-инсани бир эзиййэтлэ арвад галхыб отурду вэ сүмүк кими бәркимиш бармаглары илэ йөндэмсиз бир һалда чийинлэрини, аягларыны, бөйүрлэрини овмаға башлады. Дивардаки дэликлэрдэн кил дөшэмэ үстүнэ мүнтэзэм золаглар һалында ай ишығы дүшмүшдү. Күнчдэ бир дэрз күлэш варды. Арвад сүрүнэ-сүрүнэ она яхынлашды, бүзүшүб бу күлэшин үстүнэ узанды вэ онун ичинэ мүмкүн олдуғча сохулмаға чалышды.

— Доначағам,—дейэ о өз-өзүнэ диллэнди вэ һалы йүн-күллэшэн кими олду. Онун көдөкчэси илэ шалы һэлэ күндүздэн орда, забитин кабинетиндэ, скамянын үстүндэ галмышды. Кечэ исэ, салдатлар ону гарын үстүнэ говмаздан эввэл бүтүн палтарыны, һэтта көйнэйини дэ чэкиб чыхармышдылар.—Бэлкэ ядларындан чыхыб онлар бүтүн бунлары амбарда гоюблар,—дейэ онун ағлына бир фикир кэлди. О

этрафа көз кездирди. Йох, неч бир шей йох иди. Бомбош дөшәмә, бир дә она бир дегигәлик сығыначаг олан мискин күләш дәрзи варды.

Байырда сакитлик иди. Көрүнүр ки, салдатлар онун кәшийиндә дурмагы мә'насыз һесап эдиб гапыны гыфылламыш вә чыхыб кетмишдиләр. Бүтүн бәдәни од тутуб янырды. О, бәрәлмиш көзләрилә дөшәмәдәки ай ишыгы золагларынын нә гәдәр ағыр һәрәкәт этдикләринә бахырды.

Бирдән бир хышылты кәлди. О бүтүн диггәтилә динләди. Гар хышылдайырды, анчаг бу нөвбәтчинин аяг сәсләри дейилди. Ағыр-ағыр вә эһтиятла кәлмәкдә идиләр. Гар хәфифчә хышылдайыр, сонра ара верир, енә явашчадан хышылдайырды. Ким исә, аягларыны ағыр-ағыр атараг яхынлашырды. Ойона горхду. Бу нә демәкдир, бу ким ола биләр?

Аддым сәсләри кәсилди. Йәгин ки, она белә кәлибмиш! Анчаг будур, хышылты енә эшидилди. Айдынды ки, ким исә кәлирди. Ойона ингизарла дикәлди. Аддым сәсләри дәрвазанын әкс тәрәфиндән, архадан кәлирди. Инди о һансы тәрәфә дөнәчәк? Анчаг аддым сәсләри дөнмүрдү. Онлар даһа ағыр, даһа эһтиятлы бир һал алды, нәһайәт диварын лап дибиндә кәсилди.

Ойона нәфәсини чәкмәди. Диварын дибиндә ким исә дурмушду.

Ойона көзләйирди. Бу кәлән ким иди? Достму, дүшмәнми, тәсадүфи бир йолчуму иди? Анчаг һава гаралдыгдан сонра байыра чыхмаг өлүмлә тәһдид эдилән бир кәнддә йолчу һардан олачагды?

— Халачан!—дейә бир ушаг сәси явашчадан пычылты илә чағырды.

Ойона донуб галды. Диварын о тәрәфиндә бир ушаг варды. Ойона чаваб вермәк истәди, анчаг синәсиндән ялныз боғуг, тутғун бир зарылты чыхды.

— Ойона хала!

Гоншу ушаглардан ким исә, эһтиятла, кизлинчә амбарын янына кәлиб ону чағырды. Ойона инләди.

— Ойона хала, мән сизә чөрәк кәтирмишәм.

Чөрәк. Артыг ики күн иди ки, онун ағзына неч бир чөрәк гырынтысы да дәймәмишди. Нә чөрәк, нә су. Ачлыг чох да шиддәтлә һисс олунмурду, анчаг о сусузлугдан өлүрдү. орда Бернерин кабинетиндә диндирилдийи заман да, сонра амбарда олдуғу заман да сусуз иди. Ону йолда говдуглары заман, бир нечә дәфә әлилә гары гапыб ағзына ата билмиш-

ди. Гар, гупгуру гурумуш ағзыны сәринләдәрәк, ону мөһкәмләдирди. Анчаг салдатлар буну дуюб она көз етирмәйә башладылар. О ерә йыхылдыгда гары додагларилә гапмаға башлады. Гарны яман ачымыш, мәдәси дөзүлмәз бир сурәтдә сыхылырды.

О күнчдән ушағын чағырдығы ерә гәдәр олан мәсафәни көзләрилә өлчдү вә бүтүн гүввәтини топлады.

— Кәлирәм,—дейә,—Ойона дирсәкләри вә бөйрү үстүндә кил дөшәмә үстүндә сүрүнмәйә башлайыб артыг галха билмәдийини һисс этди. Күрәйи вә гылчалары бәрк ағыр-йыр, аягларына палыт ағачлары илә вурурлармыш кими яман санчырды.

Ойона бир-ики аддым сүрүнмүшдү ки, бирдән шиддәтли бир сәс онун гулагларыны батырды. Сонра назик, кәскин бир чығырты кәлди. Ойона ерә йыхылыб галды. Ялныз бир ан сонра баша дүшдү ки, бу түфәнк сәси имиш, түфәнк һарданса, лап яхында атылмышды. Арвад ағзы ачыла донуб галды вә далында бир һадисә үз вермиш олан гара дивара диггәтлә бахмаға башлады. Гарын үстүндән аддым гычыртысы, немецчә сөйүш вә түфәнк дибчийинин юмшаг бир шейә вурулмасы сәси кәлди. Бир нәфәр дә кәлди, инди онлар икиликдә бағырыр вә сөйүрдүләр. О енә бир сәс кәлиб-кәлмәйәчәйини эшитмәк үчүн диггәтлә гулаг асмаға башлады. Анчаг көрүнүр ки, түфәнк сәрраст атылыбмыш.

Ялныз инди бирдән-бирә бу ики күнүн изтираблары, гейри-инсани йорғунлуг вә әсәбләрин һәдсиз кәркинлийи она өз тә'сирини кәстәрди. Ойона алтында һәр бир шейин һәрләниб фырландығыны, дөшәмәнин йыргаландығыны һисс этди вә биһушлуг бошлуғуна учуб кетди.

Түфәнк сәси вә чығырты узагларда эшидилмишди. Ону гоншу дахмада да эшитмишдиләр; бу дахмада артыг дүз бир саат иди ки, үч баш пәнчәрәйә дирәнмиш вә нәфәслә исидилиб тәмизләнмиш үч кичик даирә амбарын гара көлкәсини көрмәйә имкан верирди.

— Ана, Мишка! Ана, Мишка!

Анасы онун әлини элә сыхды ки, ушаг ағрыдан чығырды.

— Сус!

— Ана, Мишка! Онлар нейләдиләр? Ана?

— Эшидмирсәнми? Бизим Мишканы өлдүрдүләр,—дейә арвад боғуг бир сәслә чаваб верди.

Сәккиз яшлы Саша пәнчәрәдән айрылды.

— Ана, Ойона халая мән чөрәк апарарам.

— Неч бир яна тэрпэнмэйэчэксэн. Инди онлар даһа сәһәрин өзүнә гэдәр кешик чэкэчәкләр,—дейә ана сәрт бир сәслә чаваб верди.—Бир дә ки, даһа чөрәк дә йохдур. Бирчә парча да, бир гырыг да йохдур. Мишка ахырынчы парчаны апармышды.

Оғлан енә пәнчәрәйә янашыб бахды. Анчаг бурдан неч бир шей көрүнмүрдү.

Амбарын гапысы бағлы иди, онун далында исә, гара көлкә һәр бир шейин үстүнү өртмүшдү.

Мишка амбарын дивары дибиндә йыхылыб галмышды. Күллә күрәйинин алтындан, архадан дәймиш вә дәлиб кечмишди. О ялныз бирчә дэфә чығыра билмишди. Салдат чәкмәсилә ушағын мейитинә бир тәпик вурду вә онун балача әлиндән бир парча чөрәк дүшдү.

— Һейван, чөрәк кәтирибмиш,—дейә салдат мейитә бир тәпик дә вурду.—Арвады доюздурмаг истәйирмишләр...

— Бир буна бах, көр бич нечә кизлин кәлибмиш...

— Бирчә дәгигә кечиксәйдик, чөрәйи вермишди. Бир дә көрдүм ки, бир шей көрүнүб йох олду, лап диварын дибиндә иди ки, нишай алдым...

— Сәрраст атмысан,—дейә о бири салдат эвдә тохунмуш көйнәйин габа боз юн парчасындан көрүнән гәһвәйи ләкәйә бахыб ону тәрифләди.

— Бәс нечә! Көзүм яман итидир! Бәс инди бу нечә олсун? Гояг бурда галсын?

— Даян көрүм, бурда нийә галыр. Кәл хәндәйә атаг. Онлар ушағын аягларындан япышыб сүрүдүләр. Сары башы донмуш гар комаларына дәйиб таггылдайырды. Салдатлар ушағын мейитини елләйиб йол кәнарындаки гар басмыш хәндәйә атдылар.

— Гой бурда галсын. Гәрибәдир, көрәсэн о һардан кечиб кәлмишдир?

— Сабаһ капитан тәһгигат апарар. Анчаг бурдаки ишләрдән шейтан да баш чыхармаз...

— Неч нараһат олма, бизим капитан онларын өһдәсиндән кәлиб дилләрини ачар.

— Бу, кәрәк чохдан олайды. Дүзүнү дейим, бурда адамы дәһшәт басыр.

Уча бойлу салдат түфәнкинә даяныб диггәтлә йолдашынын үзүнә бахды.

Анчаг көрүнүр ки, бу дик бурунлу дейирми үздә шүбһә оядачаг бир шей көрмәди.

— Дәһшәтдир... Амма вәтәнә гайытмаг үчүн үрәйим әсир. Оғлум Мехелин язда он яшы тамам олур.. Ики илдир, ону көрмәмишәм... Тәсәввүр әдирсәнми, ики ил!..

Икинчи салдат онун һалына янырмыш кими башыны йыргалады.

Онлар Вернерин кабинети ерләшдийи эвин гаршысында о баш-бу баша кедирдиләр. Пәнчәрәләрдән ишыг кәлирди. Дәфтәрхана ишләйирди.

— Көрәсэн саат нечәдир? Кәрәк бизи дәйишә идиләр.

— Һәлә ярым саат галыб.

Союг даһа да шиддәтлә һисс олунурду.

Уча бойлу немец енә бир тәһәр дөзүрдү; о пилоткасынын алтындан башына юн йылыг сарымышды. Алчаг бойлу салдат исә, әлилә бәрк-бәрк гулагларыны овурду.

— Бурда яшаянлар нечә адамдыр? Көрәсэн бурда һәмишә белә шахталар олур?

— Мән нә билим! Йәгин ки, олур... Әһ онлара нә вар ки, вәһши адамлардыр...

— Көй гуршағыны көрдүнмү?

— Көрдүм.

— О нә әламәтдир?

Уча бойлу салдат чийини атды.

— Нә әламәти олачаг? Йәгин бураларда гышда да көй гуршағы олур.

— Ола биләр,—дейә көдәк салдат онун сөзилә разылашды вә нәфәсилә әлләрини гыздыра-гыздыра нараһат бир һалда яна бахды.

— Нә вар ки?

— Неч, эләчә бахырам.

Бир дәгигә кечмәмиш уча салдат өзү дә дөнүб бахды вә һирсиндән сөйүш сөйдү. Онлар артыг өз тәчрүбәләриндән билирдиләр ки, бир дэфә дөнүб бахдынмы, сонра һей дөнүб бахмаг истәйирсән вә бундан адамы даһа да горху басыр.

Онлар араларында сөз гоймадан ялныз эвин әтрафында бир нечә аддым о тәрәф-бу тәрәфә кетмәклә кифайәтләндиляр.

Гапы ачылды вә онлары дәйишмәйә кәлдиләр.

— Күлләни ким атды?—дейә фелдфебел сорушду.

— Мән,—дейә уча салдат онун гаршысында өзүнү гурутду.

— Бәс нечә олду, Рашке?—дейә фелдфебел марагла сорушду.

— Бурдум, бир ушагды, көрүнүр ки, гоншулардан бири көндөрибмиш.

— Бас нардадыр?

— Ону хэндэйэ атдыг.

— Найды, кедэк бахаг.

Һәр үчү хэндэйэ сары кетдиләр.

— Будур, бурда,—дейэ Рашке элилэ көстөрди. Фелдфебел хэндэйэ эйилди.

— Бурда һеч бир шей йохдур.

— Нечэ йохдур?—дейэ салдат гезэблэнди,—франц, биз ки, ону бура атдыг?

Фелдфебел шүһә илэ онларын үзүнә бахды.

— Бура бахын, бу нә әһвалатдыр?

— Чәнаб фелдфебел, сизә анд ичирәм, ахы, шаһид дә вар, будур бах, ушагы бура атдыг, будур, бахын, бура!—дейэ о гарын үстүндә кичик бир ган ләкәси көрүб севинди.

Фелдфебел ери диггәтлә көздән кечириб башыны йырга-лады.

— Хэндэйә кириб бүтүн изләри тапдайыб гарышдырмышлар... Яхшы кәшик чәкибсиниз, үзүнүз ағ олсун! Ким исә, кәлиб лап көзүнүзүн габағындан мейити апарыб. Бир дә ким билир, һеч мейит вармышмы?—дейэ, о чидди бир сәслә элә вә этди.

Фелдфебел амбара сары йөнәлди. Гарын үстүндә гәһвәйи рәнкдә бөйүк бир ләкә вә онун янында бир парча гара чөрәк варды. Бәркимиш гарын үстүндә тохунулмамыш тәмиз йығынларын үстүндән кечмиш ушаг ләпирләри көрүнүрдү.

— Бах, бурда иди. Сонра биз ону сүрүйүб хэндэйә атдыг. Будур, бахын изи дә галыб.

— Һә, эләдир...—дейэ фелдфебел разылашды.

Һәр бир шей көстөрирди ки, салдатлар доғру дейирләр.

— Кедәк, сиз душтагысыңыз!

Салдатлар гуруюб галдылар.

— Душтагымы?

— Һә, нә вар, көзләринизи нийә бәрәлдирсиниз? Бу сәһәни горумаг сәнин борчундурму? Борчундур! Анчаг бу сәһәдә элә шейләр олур ки, сәнин һеч хәбәрин йохдур. Чанинин мейити оғурланмышдыр, сиз ики ахмаг исә, хәбәр тутмамышсыңыз. Яхшы кешикчисиниз! Бүтүн кешикчиләр белә олса, бизи бир-бир кәсиб сәрчә кими башымызы үзәрләр...

Салдатлар башларыны ашагы салыб онун ардынча кетдиләр.

— Һә, мәл'ун ердир!—дейэ, Рашке мырылданды. Онун йолдашы исә, көксүнү өтүрмәклә чаваб верди.

Нәһайәт дахманын гапысы ачылыб ичәридән исти, ишыг вә адам сәсләри кәлдикдә, Фогел асудә бир нәфәс алды. Хәндәк, гар вә о горхунч, адамын үрәйини дәһшәтлә долдуран кечә байырда галды. О душтаг олдуғуну бир дәгигәлийә унутду. О, адамларын арасында иди, инсан сәсләри вә лампа ишыгынын мәғлуб этдийи кечә кери чәкилмишди.

— Капитан кәләр, сизинлә нә этмәк лазым кәлдийини буюрар—дейэ, фелдфебел онлара мұрачиәт этди.

Рашке вә Фогел бир күнчдә дөшәмәнин үстүндә отурдулар. Дахманын һавасы исти иди; бу онлара ләззәт верирди. Рашке башыны дивара даяды вә һаман саат мұркүләди. Анчаг битләр ятмаға гоймурду. О, ярым юхулу, бир дәгигә гәдәр гашынды, сонра көзләрини ачыб дейинди:

— Ай ятдым һа... Шахтада бу зәһирмарлар енә бир аз сакитләширләр, инди исә, онун әвәзинә вар күчләрини сәрф эдирләр...

Онлар собанын гаршысына кетдиләр, үст вә алт палталарыны чәкиб чыхардылар вә янан одунларын гырмызы ишығында габа катанын тикиш вә гатланмыш ерләриндән битләри тутуб өлдүрмәйә башладылар.

Малючиха ағыр нәфәс ала-ала өз дахмасынын дөшәмәси үстүндә отурмушду. Хэндәйин ичилә үч йүз метрдән артыг бир мәсафәни гарны үстә сүрүнмәк асан бир иш дейилдир. Немерләрин көзүнә көрүнмәмәк үчүн о йүз дәфә үзүнү гарын ичинә сохмушду. О, дишләрини бир-биринә сыхыб фикирләшмишди ки, нә олачаг гой олсун. Ушагынын мейитини ит өлүсү кими хэндәйин ичиндә гоймаячагды.

Кери гайытмаг даһа да чәтинди. Оғлунун балача мейити онун белини эзир, яна сүрүшүб һәрәкәт этмәйә мане олурду. О чәтинликлә кәлиб барыя чатмыш, салдатларын сөһбәт эдә-эдә эвин габағында дурдуглары бирчә андан истифадә эдиб чәтинликлә хэндәйин ичиндән чыхмышды. Будур, нәһайәт, о өз дахмасындадыр вә балача Мишка дүм-дүз столун үстүнә узадылмышдыр. Бу мүддәт ичиндә о чохран өлмүш кими шахтадан донуб гупгуру олмушду.

Ушаглар гардашларынын дөврәсини алмышдылар. Пәнчәрәдән сүзүлән ай ишығында онун үзүнә дағылмыш сары сачлары вә ахырынчы дәфә чығыраркән ачыг галмыш ағзы ай-

дын көрүнүрдү. Зина бармагыны көдөкчөнин үстүндөки ган лөкөсүнө явашча тохундурду.

— Бу нәдир?

— Эл дөймө,—дейэ Саша сәрт бир сәслә дилләнди.—Күллә онун бурасындан дөймишдир, элә дейилми, аңа?

— Бурасындан, огулчан, бурасындан дөймишдир,—дейэ аналары боғуг бир сәслә чаваб вериб бармагларилә Мишканын юмшаг сачларыны дүзәлдирди.

Будур, артыг Мишка йохдур. Нәлә бир азча бундан эввәл о Ойона үчүн бир парча чөрәйи голтуғунда кизләдиб, эһтиятла, пәнчәси үстүндә дахмадан чыхмышды. Анасы архайынды ки, бу иш баш тутачаг, о кизлинчә амбара яхынлаша биләчәкдир. Анчаг будур иш башга чүр олду.

— Көрәк Мишканы гоймая идик,—дейэ бирдән кичик Зина ағлар бир сәслә дилләнди.

— Йох, гызым, кәрәк кедә иди, кәрәк кедә иди,—дейэ, анасы тутғун бир сәслә зарыды.—Ох, кәрәк кедә иди, кәрәк....

— Ойона халая орда емәк вермирләр,—дейэ Саша йоғун киши сәсилә изаһ этди.

— Эләдир, огулчан, эләдир...—дейэ, анасы онун сөзләрини тәсдиг этди.

— Ойона хала дәдәмизлә, бир дәстәдәндир. Будур, көр инди башына нә ишләр кәлир. Инди һеч бир шейин үстүндә Ойона тәләф олачаг...

— Кәлсәнә она һеч олмаса бир аз картоф апарым, дүһәндән газанда галыб,—дейэ, Саша ачыглы бир сәслә сөйләнди.

— Йох, огулчан, инди даһа һеч бир кәс амбара яхын дүшә билмәз, инди даһа онлар ораны дөрд көзлә күдүрләр... Наһаг ерә һеч бир файда вермәдән тәләф олуб кедәрсән... Көрдүн ки, адама элә кәлирди ки, амбарын янында һеч бир кәс йохдур, анчаг енә Мишканы көрдүләр...

— Мәни көрә билмәздиләр,—дейэ Саша тәкид эдирди.

— Бош сөз данышырсан, бу һеч яхшы шей дейил... Мишка кечә билмәйәндән сонра, мәлумдур ки, ордан даһа һеч бир кәс кечә билмәз....

Саша сусду. Ана өлдүрүлмүш оғлунун үзүнә бахды вә юмшаг-юмшаг сачларыны тумарлады.

— Яхшы, бәс ону һарда басдыраг? Сәһәр онлар һәр ерә башларыны сохуб ону ахтарачаглар. Тапсалар әлимиздән алачаглар.

— Бағчада басдыраг...—дейэ Саша тәклиф этди.

— Бағчада басдырмаг олармы? Эшидәрләр, көрәрләр... Бир дә торпаг да даш кими бәркимишдир, гәбир газымаг олмаз, эләчә үстүнү гарла өртүб басдырмаг олар...

Онлар лап чарәсиз бир һалда үстүндә мейит олан столун дөврәсиндә дурмушдулар.

— Бәс нечә эдәк?

— Кәрәк дахмада басдыраг,—дейэ, Малючиха пычылдады.

— Дахмадамы?—дейэ Зина һейрәтлә сорушду.

— Бәс һарда? Өз дахмасынын ичиндә, бизимлә бир ердә олар... Башга һеч бир шей этмәк олмаз...

— Бурда, дахманын ичиндәчә?

Ана чарәсиз бир һалда әтрафына бахды.

— Йох... Дәһлиздә басдырмаг олар...

Онлар дәһлизә кечдиләр. Дәһлиз кичик вә дар иди. Малючиха кил дөшәмәни көздән кечирди.

— Будур, бурда газаг. Саша, бели вер, одур гапынын далындадыр.

Ана хач вурду, бел илә гәбрин ерини чызды вә аяғыны белин үстүнә басыб газмаға башлады.

Узун илләр бир чох аягларын алтында тапдаланмыш олан торпаг бәркимишди. Бел ишләмирди, торпаг инадла мугавимәг эдирди. Арвад бир аз сонра әлдән дүшдү.

— Инди сән газ, Саша...

О инадла газмаға башлады; о гәдәр күч эдирди ки, дилини чәнәсинәдәк байыра чыхармышды.

Зина чөмәлиб әлләрилә торпағы күрүйүр, торпаг дырнагларынын арасына долурду.

Онлар бу саягла бир-бирини әвәз эдәрәк, бәркимиш торпағы инадла ярыб газырдылар.

Онлар үст тәбәгәни кечдикдән сонра иш асанлашды. Нәһайәт даяз бир гәбир һазыр олду.

— Ушаглар, инди кәрәк ону кейиндирәк... Ох, Миша торпагда табутсуз ятачагдыр.

Ана ведрәдән су көтүрүб оғлунун үзүнү, ганлы синәсини, арыг күрәкләрини юмаға башлады, онун архасында, күрәйинин алтында дөйирми бир дәлик варды. Сонра ана сандыгдан тәмиз бир көйнәк чыхарыб ушағын гыч олмуш союг голларына ону күчлә кейдирә билди.

— Бир көрүн ону нечә дәфн эдирик...

Зина һычгырмаға башлады.

— Ағлама, ағлама. Мишка гызыл эскәрләрин өлдүйү кими өлмүшдүр, анлайырсаңмы?

Бу сөzlәри ана һәм Зиная, һәм дә өз-өзүнә дейирди. Һөнкүртү онун боғазына кәлирди, о горхурду ки, өзүнү сахлая билмәйиб оғлунун мейити өнүндә диз чөкәр, һейван кими улар, доғдуғу, бәсләдийи, он ил зәһмәтини чәкдийи, инди исә, немец күлләсилә һәлак олмуш оғлундан дейиб улар вә бүтүн кәндә сәс салар...

Атасы партизанларға гошулуб кедәндә демишди ки:

— Көzlә һа, мәни бурда үзү гара этмәйәсән! Будур, Мишка да атасынын әмринә гулаг асды, өз адамларынын адыны батырмады... Баша дүшдүнмү?

Онлар чухура бир катан парчасы салдылар, мейити онун үстүнә гойдулар, бүрүдүләр.

— Буну она көрә эдирәм ки, көзүнә торпаг долмасын,— дейә ана ушаглары баша салды.

— Көзүнә торпаг долмасын,— дейә Зина назик сәслә тәкрар этди.

— Гызым, бир овуч торпаг көтүр, гардашынын үстүнә ат,— дейә Малючиха Зиная мүрачиәт этди. Зина чөмәлди, бир ком гәһвәйи кил көтүрүб ағын үстүнә атды. Онун ардынча Саша да атды. Ана торпағы күрәклә төкүр, гәбри долдурурду; ағ парча йох олду, гәбир эвин ерилә бир олду, онун үстүндә кичик бир тәпәчик әмәлә кәлди.

Ана деди ки:—Кәрәк аяглаяг. Йохса, билинәр, кәлиб газар, чыхарарлар.

Һәр үчү аягламаға башлады. Малючиха торпағы аддым-аддым, мүнтәзәм вә диггәтлә аяглайырды. Она элә кәлирди ки, адәт вә гайданын әксинә, өз үрәйинин әксинә олараг, өз оғлунун табутуну аяглайыр ки, буну да һеч бир кәс, һеч бир заман этмәз; она элә кәлирди ки, оғлунун сарышы башыны, онун ганлы синәсини, онун хырдача ушаг әл-аягларыны тапдалайыр.

— Белә этмәк лазымдыр,— дейә ана өз хәялларына учадан чаваб верди вә балача Зина әкс-сәда кими тәкрар этди:

— Белә этмәк лазымдыр...

— Бәсдирми?— дейә Саша сорушду.

— Йох, оғулчан, йох... Торпаг һәлә юмшагдыр, һәлә билинир. Аягла, аягла, лап ерлә бәрабәрләшинчәйә гәдәр аягла.

Ана артыг галан торпағы диггәтлә йығды. Ону дахмая апарды вә собанын гаршысында ерә сәпди. Дәһлизи сүпүрдү,

сонра үстдән талаша вә адәтән дәһлиزلәрдә олдуғу кими саман чөпләри сәпәләди.

— Һә, билинирми?

Саша диггәтлә көз етирди.

— Йох... бир дә күндүз, ишыг оlanda дүзәлтмәк олар.

Малючиха оғлунун гәбринә—үстүнә талаша вә саман гырынтылары сәпилмиш бу гәрибә гәбрә хейли бахды. Мишанын һеч изи дә галмады. Бә'зән кәндә ушаг өләрди. Һәр биринин өз балача табуту, балача гәбри олар, бу гәбрин үстүнү от басарды. Анчаг будур, Мишкадан һеч бир әсәр-әләмәт галмады.

Сонра ана ушагларына деди:

— Кедин, балаларым, ятын.

— Бәс сән?

— Мән дә кедиб ятачағам. Сәһәрә һәлә чох вар. Ятыб юхумузу алмаг лазымдыр.

Анчаг ана ятмамышды. О Мишаны, партизанларға гошулуб кетмиш әрини дүшүнүрдү. Ону ордуя көтүрмәмишдиләр. Һәлә он сәккизинчи илдә о ики бармағыны итирмиш вә ону ордуя ярамаз һесап этмишдиләр. Партизанлар исә, бармагларынын олуб-олмамасына бахмырдылар. Онлар үчүн о ярарлы иди.

Платон кәлиб Мишканын нечә олдуғуну сорушачагды. О әринә нә чаваб верәчәкди? Дейәчәкди ки, Мишка дәһлиздә, кил дөшәмәнин алтында, синәсиндә немец күлләси, ятыр?

Анчаг о билирди ки, Платон бу ени хәбәри сакитликлә динләйәчәк, немецләр кәндә кирдикдә, о, архасында бир торба бурдан узаглара, дәстәнин кизләнә биләчәйи мешәйә кедәркән, сөйләдийи бу сөzlәри сөйләйәчәкди:

— А, гары сән дә мөһкәм ол. Бир шей олса, бир дирәк, балта, элинә нә кечсә гап, анчаг тәслим олма. Инди элә бир замандыр ки, һамы—гочалар да, арвадлар да, һәлә ушаглар да вурушмалыдырлар!

Платон дейәчәкди ки:

— Нә олар, бизим Миша немецләрлә мүбаризәдә һәлак олмушдур. Ағлама, гары, вәтән йолунда һәлак олмушдур, баша дүшүрсәнми?

Малючиха да бәрәлмиш көзләрилә архасында дәһлиз, вә дөшәмәнин алтында оғлунун гәбри олан гапыя бахыр, ағламырды.

Күчәдә нөвбәтчиләр һәлә дә кечәки һадисәләрдән даныштырдылар.

— Буралар нә мөл'ун ерләрдир! Ону ким апара биләрди. Рашке дейир ки, һеч бир шей эшитмәмишдир. Ахы, һәр бир һәрәкәт этдикдә, гар хышылдайыр.

— Ким билир нечә шейдир,—дейә о бириси тутғун бир сәслә мырылданырды.

— Һеч белә ишдән баш чыхармаг олар?

Онлар тез-тез о ян-бу яна бахыштырдылар.

Онлара элә кәлирди ки, будур, гар хышылдайыр, ачыгашкар хышылдайыр, будур, артыг дейәсэн лап аддым сәсләри дә кәлир. Дөнүб баханда, һеч бир шей көрүнмүрдү.

Айын әтрафында парылдаян думанлы бир даирә эмәлә кәлмәйә башлады. Ишыг сүтунлары, зәфәр тагынын сүтунлары яваш-яваш солуб сөндү.

— Дейәсэн һава бир аз гызышды,—дейә бир салдат дилләнди.

— Һардан гызышды! Аз галыб ки, гулагларым гопуб дүшсүн. Байырда енә о гәдәр билинмир, анчаг дахмая кириб бир аз истидә отуранда элә бил од басыб яндырырлар.

Йәгин ки, дон вуруб.

— Әлбәт ки, дон вуруб. Аягларым да яман санчыр. Истиләр дүшәндә, дири-дири чүрүмәйә башлаячаг.

— Сәнин үчүн даһа яхшы; госпитала көндәрәрләр.

— Яман да көндәрирләр! Малери көндәрдиләрми? Аяглары дәмир кими гапгара олмушду.

Айын дөврәсиндәки һәшйә кетдикчә кенишләнир, сыхлашыр, шәффаф сәмада сүд кими көмкөй сечилирди.

Онлар күчәдә о баш-бу баша кедирдиләр.

— О арвад һәлә дә амбардадырмы?

— Ордадыр.

— Сәһәрәдәк йәгин ки, донар.

— Һава гызса, донмаз.

— Ишимиз сарсаг ишдир—арвад, ушаг...

— Бәс сән нә истәйирсән? Бу элә бир арваддыр ки, бөйрүнә бир дүртмә вурса, кәбәрмәйә дә мачал тапмазсан... Бу ушаглар исә, һамысындан бәдтәрдир. Һәр ерә сохулур, һәр ерә кирирләр. Онлары бура часуслуға көндәрирләр.

Онлар бир дәгигә динмәдиләр.

— Мән олсам лап башга чүр эдәрәм... О кәнддәки капитан кими... ядына кәлирми?

Шәк бурун башыны йырғалады.

— Билирсәнми нә вар... Мән онлары таныйырам, онлар һеч бир вахт бизим үчүн ишләйән дейилдирләр. Әввәл-ахыр онлары гырмаг лазым кәләчәк, яхшысы будур ки, бәри башдан эдәк. Даһа да раһат оларыг.

— Һамысынымы?

— Һамысыны. Өзүн көрүрсән ки, бунлар нечә адамдыр. Лап балача ушагларын да тәблигатла башларыны долдурмушлар; биз онлары енидән тәрбийәләндирә билмәйәчәйик. Бир дә бу нәйә кәрәкдир,—бош эмәкдир. Бунлар башга чүр адамлардыр, элә дә галачаглар.

Салдат көксүнү өтүрүб һеч бир чаваб вермәди.

Көй гуршағы сүтунлары сөнүб кетдиләр. Йол кәнарындаки ағачларын будаглары тәрпәшди. Онларын үстүндән нарын гар ерә сәпилди. Айын үстүнү думан бүрүдү вә думанын алтындан онун ишыгы сөнүк вә тутғун ишыг салмаға башлады.

Аягларынын алтында гар хышылдайыр, анчаг даһа гычырмадырды. Һава илдырым сүрәтилә дәйишди. Көйүн шүшә кими шәффафлығыны боз бир түстү бүрүдү, күләк шиддәтләниб чөлдә гары көйә совурду.

Узаглардан, гар басмыш дүзәнләрдән кетдикчә артан бир курулту яхынлашмагда иди.

— Бу нәдир?

Онлар дуруб гулаг асдылар. Курулту артыр, шиддәтләнирди, бирдән узун бир улама илә кәндин үстүнү алды. Ағачлар силкәләнди, бүтүн будаглар бир-биринә дәйди. Күләк нарын гары ердән гапыб һавая сәпәләйир, һәр тәрәфдән күмүш кими гупгуру ун яғырды. Нөвбәтчиләр башларыны ирәли узадыб ики бүкүләрәк зорла һәрәкәт эдирдиләр. Онлар дөндүкдә күләк далдан вурурду вә онлары ганад кими сүрүйүб апарырды, асанлыгла ерийә билирдиләр. Анчаг күләк һәмишә истигамәтини дәйиширди; сағдан, солдан әсир, йолу кәсир, гары уча сүтунлар һалында көйә галдырыр, сонра ағ түк кими бирдән ерә сәпәләйирди.

— Анчаг яман гышдыр һа! Инди дә боран башлайыр. Белә боранда һеч бир шей көрмәк олмаз.

Онлар икиси дә команда верилмиш кими башларыны дөндәриб чийинләринин үстүндән яна бахдылар. Анчаг йол әввәлки кими бомбош иди.

«Әзизим Луиза...»

Капитан Вернер көзүнү мектубдан айырыб пәнчэрәйә бахды. Байырда боран гиямет гопарырды. Элә кәлирди ки, гар яғыр, анчаг әслиндә ялныз күләк ағ гар йығынларыны көйә галдырыб дидир, колларың үстүнү өртүр, гары пәнчэрәләрә чырпыр вә кәскин сәслә улайырды. Кениш ағ дүзәнләрдә күләк азғынлыг әдир, шиддәтләнир, ағ ганадларыны ерә чырпыр вә кәндә элә һүчүм әдирди ки, дахмалар титрәширди.

Курт Вернерин үрәйини гүссә басмышды. Нәфәс алмаға һава чатышмырды. Һәр бир шей гар батаглыглары ичинә, нарын гум учан сәһрада, гарлар ичинә батыб галтырды. Дрездендәки эви онун ядына дүшдү. Көрәсән инди ушаглары, арвады нә гайырырлар? Чохдан онлары көрмәмишдир. Франсадан гайытдыглары заман о умуд әтмишди ки, бир күнлүйә эвинә дәйә биләр. Анчаг онлары Германиядан азғын бир тәләсикликлә кечирдиләр, станцияларда байыра чыкмаға да ичазә вермәдиләр. Доғма шәһәр ялныз вагонун пәнчэрәләри габағындан өтүб кечди. Инди исә үрәйи онча дәгигәлийә эвләринә дәймәйи яман арзулайырды. Орда күләк уламыр, шахталы дәрәләрдә кизләнмиш өлүм ону күдмүрдү. Орда онлар столун далында отуруб гәһвә ичирләр. Исти вә раһатлыгдыр. Луиза күлүмсәйир, тумбул әлләрилә финчанлары тәгдим әдир. Ахыр ки, о бунлары нә заман көрәчәкдир?

О һәр шейә вә һәр кәсә гаршы тутғун бир кин һисс әтди. Һәмишә шилтаг әдән, күнортаг гәдәр ятан, дарыхдығындан шикайәтләнән, анчаг ятағы йығышдырмағы, отағы сәлигәйә салмағы ағына да кәтирмәйән Пусяя гаршы да нифрәт дуйду. О йығышдырылмамыш ятағы, дөшәмәйә сәпилмиш папирос көтүкләрини, столун үстүнә, яғ вә чөрәйин тарасына атылмыш сач буран, дырнаг тутан гайчылары нифрәтлә ядына салды. Онун өз күт, битли, дон вурмуш салдатларына гаршы да ачығы тутду. Будур, артыг бир айдан бәри дүшүб галдыглары бу кәндә, бу тутғун вә кинли кәндә гаршы о дәһшәтли бир кин дуйду; бу кәнддә адамлар онун янындан кечәркән башларыны ашағы салырдылар; анчаг о енә дә билирди ки, онларын һәр биринин көзүндә нифрәт кизләнмишдир, онун истәдийи горху вә итаәткарлығы һеч бир гүввәтлә онлара гәбул әтдирә билмәйәчәкдир.

— Мән һәлә сизә көстәрәрәм, — дейә о дишләрини бир-биринә сыхыб донгулданды. Онун көзү ағ кәғыз варагасына

саташды. Стола әйилиб сүр'әтлә язмаға башлады. О гәдәр сүр'әтлә язырды ки, хырда мүрәккәб дамчылары әтрафа сычрайырды.

«Мән енә сәнинлә көрүшмәк үчүн күнләри сайырам. Биз ирәли кедирик, Луиза, бу мүдһиш, вәһши, барбарлар өлкәсиндә һәмишә ирәли кедирик вә бизим сәфәримиз яхында там зәфәрлә битәчәкдир».

Гой Луиза севинсин. О билмәйәчәк ки, онлар үч айдан бәри артыг бир ердә дурмагдадырлар (ахы тәк бу бәдбәхт кәнди нәзәрә алмаг олмаз), о билмәйәчәк ки, артыг үч айдан бәри дәһшәтли, амансыз шахталар онлары әлдән салмышдыр, мешәләрдә, дәрәләрдә партизанлар онларын пусгусунда дурмушлар, салдатлар һәр күн даһа да зәифләйирләр, онунла бирликдә Франсадан кәлмиш дәстәдән артыг демәк олар ки, һеч бир кәс галмамышдыр, онун дрезденли достларындан Шмахердән башга һеч кәс сағ галмамышдыр. Йох, о бунлары билмәйәчәк, ахы һардан билсин? Чәбһәдән кәлән мектублар исә, кәрәк үрәйә гүввәт версин, вәтәнпәрвәрлик руһуну йүксәлтсин.

«Буранын гышы дәһшәтлидир, биз белә шахталара өйрәшмәмишик. Анчаг Фүрерин әмри бизи гызышдырыр, онун бөйүк планыны еринә етирмәк бизә нәсиб олдуғуна, Германиянын әзәмәтинә хидмәт әтмәк бизә нәсиб олдуғуна фәхр әдирик».

О бир нечә чүмлә дә язды вә бүтүн яздыларыны башдан охуду. Бәли, пис дейилди, салдатлар үчүн Германиядан көндәрилән варагалардан пис дейилди. Даһа мәрданә, даһа инандырычы иди.

Гапыны вурдулар.

— Нә вар, нә олуб?

— Коха кәлмишдир.

— Көзләсин!

Анчаг һирсиндән яза билмирди. О мектубу өпүшләр вә саламларла тәләсик гуртарыб гол чәкди вә конвертә гойду.

— Һә, һардадыр? Бурахын кәлсин.

Гапыда уча бойлу, бели әйилмиш бир адам көрүндү.

— Чәнаб капитан, сиз мәни чағыртдырмысынызмы?

— Һә, һә, чағыртдырмышам...

Капитан аягларыны столун алтына узатды вә гаршысында дурмуш адамын үзүнә бир дәгигә гәдәр сынайычы бахышла бахды.

— Ахыр бу тахыл карваны һа вахт һазыр олачаг?—дейә о бирдән-бирә сүр'әтлә ирәли әйилиб сорушду.

Коха диксинди вә башыны чийинләринин ичинә чәкди.

— Мән әлимдән кәләни эдирәм, дәрідән чыхырам, тахыл йохдур...

— Нечә йә'ни йохдур, кәнддә үч йүз әв вар, мәһсул бу ил ә'ла олуб, бәс тахыл йохдур? Кизләдибләр!

Коха языг-языг көксүнү өтүрдү.

— Йәгин ки, кизләдибләр... Анчаг һарда? Бурдан бир шей тапмаг олармы?

— Олар, олар!—дейә капитан онун сөзүнү ағзында гойду.—Анчаг яхшы ахтармаг лазымдыр, чәнаб Гаплик, гайда-силә ахтармаг лазымдыр... Отурун көрәк.

Коха әһтиягла стулун бир кәнарына отурду.

— Мән сиздән наразыям, лап наразыям. Әслинә бахсан, мән баша дүшмүрәм ки, сизи нийә бура кәтирмишик... Элә билирәм ки, буралылардан бир нәфәрини гойсайдыг, яхшы оларды... Сиз исә бу бир айын әрзиндә һәлә адамларла да таныш олмамышынызмы? Билирсинизми сизин бу кәнддә кимләр яшайыр?

Коханын көзләриндә бир шадлыг гывылчымы парлады, о даз башыны тәләсик йырғалаяраг, онун дедикләринин тәсдиг әтди.

— Әлбәт ки, таныш ола билмәмишәм.. Кәнд бөйүкдүр, мәнимлә ким... Буралы үчүн асан оларды, әлбәттә онун үчүн асан оларды...

Капитан стулун үстүндә йырғаланды.

— Аһа... демәли ки, вәзифәниз чох да хошунуза кәлмир, әләми?—дейә о һийләкәр бир тәрздә сорушду.

Гаплик папағыны әлиндә һәрләйиб динмирди.

— Бәс белә... Анчаг ядыныздан чыхармайын ки, орда гызыл әскәрләр сизи күлләләйчәк вә я да даһа писи, кәндлиләр яба илә вуруб өлдүрәчәкдиләр. Сиз өз һәятынызы немец һакимийәтинә борчулусунуз вә онун тәләбини еринә етирмәлисиз.

Коха көксүнү өтүрдү.

— Ишә союг янашырсыныз, союг... Болшевикләр сизин торпағынызы әлиниздән алмыш, сизи һәбсә алмышдылар; биз әлә күман эдирдик ки, сиз әлиниздән кәләни әсиркәмәзиниз. Анчаг ортада һеч бир шей йохдур... Салдатларың кәнддән нә гопара билсәләр, онунла доланырыг, сизин сә'йинизин

нәтичәси исә, көрүнмүр... Сиздән һеч бир мә'лумат да алмырыг.

— Бәс о Костюку мән хәбәр вермәмишдим ми?..

Коха бу еканә мүвәффәгийәти илә өзүнү вәзийәтдән хилас әтмәйә чалышырды.

Вернер үз-көзүнү гырышдырды.

— Яхшы, бәс сонра?

— О мүәллимә барәсиндә...—дейә Гаплик мызылдады.

— Яхшы, мүәллимә барәсиндә... Бу һәлә чох аздыр, бир дә ки, кәрәк һәлә йохлана.

— Буралы үчүн асан оларды...

— Сиз буралы илә мәним башымы дәнк әтмәйин! Әлбәттә асан оларды, анчаг буралыны һардан тапасан? Үч йүз әв вар, бүтүн үч йүз аилә колхозчудур! Неч бир тәк тәсәррү-фатчы йохдур. Торпаг мүлкәдардан алынмышдыр, адамлары исә өзүнүз таныйырсыныз... Намысы лүтләрдир, ялныз болшевикләрин сайәсиндә әлләринә торпаг кечирибләр! Бурда адамы һардан тапачагсан?—дейә Вернер һирсләниб юмруғуну стола чырпды.—Сиз кәрәк чан яндырасыныз, йохса Гаплик, мән сизинлә баша чүр данышарам! Сизә тахыл үчүн үч, яхшы гой дөрд күн мөһләт верирәм! Сиз кәндлиләрлә бачармадығыныз үчүн орду бурда ачыннан өлә билмәз.

— Мән өзлүйүмдә һеч бир шей әдә билмәрәм,—дейә коха боғуг бир сәслә чаваб верди.—Ордунун көмәйи лазымдыр...

— Мәкәр мән сизә көмәк әтмәкдән боюн гачырырам? Көмәк лазым олса әдәрәм, анчаг сиз өзүнүз дә бир фикир әдин, бир чарә тапын.

Коханын хырдача көзләри шәнләнди.

— Яхшы мән бир план дүзәлдиб тәсдиг үчүн сизә верәрәм...

— Яхшы, яхшы анчаг чох узун чәкмәсин... Ядынызда сахлайын ки, дөрдчә күн мөһләт вар. О ушаг мәсәләси дә... Мүгәссирләр кәрәк тапылсын, йохса, сиз чаваб верәчәксиз. Бунун үчүн дә сизә дөрд күн мөһләт верирәм!

Вернер үзүнү пәнчәрәйә чевирди. Байырда човғун гиямәт эдир, гар бурула-бурула көйә галхырды. Гаплик баша дүшдү ки, көрүш гуртармышдыр. О, капитанын дөрдкүнч күрәкләринә тә'зим әдиб әйиләрәк байыра чыхды.

Коха папағыны ялныз күчәдә башына гойду.

О башыны чийинләринин ичинә чәкиб кедир вә умудсуз бир һалда нәһайәт бу инадкар кәнддән тахылы гопармаг үчүн тәдбирләр дүшүнүрдү. Гар човғуну ичиндә о азча гал-

мышды ки, гаршыдан кэлэн бир адамла тоггушсун. Гаплик гара фикирлэрдэн бирдэн-бирэ айылыб диксинмиш һалда кәнара сычрады. Ағ сачлы бир гоча она диггәтлә бахыб таныды вә нүмайишкаранә бир сурәтдә түпүрүб йолдан чыхараг, дахмалара сары йөнәлди.

Гаплик тәләсик эвинә чатды; гутудан кағыз чыхарыб столун далында отурду, белини әйиб әмрин проектени язмаға башлады. О башыны каһ саға, каһ сола әйир, языр, позур, көксүнү өтүрүрдү. Байырда выйылдаян күләк, капитанын сәсинин зәһлә төкән чиддилиийи, бурдаки кәндлиләрин даһа дәһшәтли үзләри ядына дүшүб она мане олурду. Ону тәр басыр, тез-тез даз башыны силирди.

О нәһайәт кәндин мүгавимәтини гырмалы иди. Бу онун ахырынчы чарәси иди.

Кәнд исә, күләйин говаладығы гар булутлары ичиндә сакит, сәссиз дурмагда иди. Адамлар әвләриндә отуруб байырда күләйин выйылтысыны динләйирдиләр. Тәклик ялыз гоча Евдоким Охабкону элә сыхмышды ки, о човғуна бахмайыб гоншуларә кетмәйә һазырлашырды. Шиддәтли күләклә күләшә-күләшә о чәпәрин дибилә ирәлиләди вә астананын габағында хейли дуруб аяғынын гарларыны чырпды: Евдоким гапыны чалды вә чаваб көзләмәдән, дахманын гапысыны ачды. Дәһшәтдән бәрәлмиш үч чүт көз она дикилди.

— Һә, нечәсиниз?

Малючиха тәйшүйә-тәйшүйә нәфәс алырды. Онун үрәйи шиддәтлә дөйүнүрдү:

— Сизсинизми, Евдоким баба?

— Көрмүрсүнүз ки, мәнәм? Нә вар, нийә белә һүркүйә дүшүбсүнүз?

Арвад чаваб вермәди. Гоча ағачына даяныб дурду.

— Отурмаға ер дә көстәрмирсиниз? Тәзә гайда чыхарыбсыныз нәдир?

— Яхшысы будур ки, бизим эвдә отурмайын, яхшысы будур, һеч бизим эвә кәлмәйин,—дейә арвад явашчадан сөйләнди.

— Нийә, нә олуб ки?

Арвад чийинләрини атды. Гоча әлини елләди вә пәнчәрәнин габағында скамья отурду.

— Ай Галя, дәли олубсан нәдир? Нийә белә отурубсунуз? Мишка бәс һаны?

Балача Зина бирдән вар сәсилә һөнкүрүб ағлады.

— Сәнә нә олду?

— Яваш Зина, ағлама,—дейә анасы сәрт бир сәслә гыза хитаб этди.

Евдоким башыны гашыды.

— Элә човғундур ки, адамы ваһимә басыр, дахма титрәйир, адамын бағры чатлайыр... Дедим ки, бир гоншуларә баш чәким...

— Ай бабачан, биз инди элә бир гоншуюг ки...—дейә Малючиха көксүнү өтүрдү.

Гоча чәнәсини ағачын дәстәсиндә битишмиш әлләринә сөйкәйиб дурмуш, галын гашларынын алтындан боз көзләрилә диггәтлә арвада бахырды.

— Ахы сизә нә олуб, башыныза бир иш кәлиб нәдир? Белә бир човғунда Мишка һарда галыб?

— Бабачан, Мишка даһа йохдур...

— Нечә йохдур? Ахы һара кедиб?

— Һеч бир ерә кетмәйиб... бу кечә немецләр бизим Мишканы вурдулар.

Гочанын ағ сачлы башы титрәди.

— Мишканы вурдулар? Нә данышырсан, ай арвад?

— Эшидирсиниз дә... Амбарда Ойноная чөрәк апарды, вурдулар...

Арвад гочанын боз көзләриндә бир суал охуду.

— Йох, ону немецләрин әлиндә гоймадым, йох хәндәклән чыхарыб өз архамда эвә кәтирдим... Элә бир ердә басдырмышыг ки, һеч кәс тапа билмәз...

— Онлар ким олдуғуну биллирләрми?

— Һардан биләчәкләр? Вуруб өлдүрмүш вә ит өлүсү ки ми хәндәйә атмышдылар... Инди йәгин ки, ахтарачаглар, анчаг һәлә ки, сакитликдир. Сиз гапыны дөйәндә, элә билдим ки, онлардыр.

Гоча башыны йырғалады.

— Бәс белә... Көр нә гәдәр адам тәләф олур... Ушагла-ры вурурлар... Сашко, сән бунлары яхшы ядда сахла...

Ушаг динмәзчә башы илә ишарәт этди.

— Атан кәләндә, о бириләр кәләндә, һамысыны данышарсан...

— Онлар өзләри бимирләрми?—дейә арвад гуру бир сәслә сорушду.

— Билмәйинә билирләр... Анчаг енә бир-бири үстүнә артар, чохалар... Платон эввэлчә онлардан башгаларынын интигамыны алырды, инди исә, өз оғлунун интигамыны алар...

— Нә фәрги вар...—дейә Малючиха явашчадан чаваб верди.

— Элбәт ки, элбәт ки, фәрги йохдур. Анчаг енә оғул оғулдур. Будур мәним оғлуму онлар он сәккизинчи илдә өлдүрдүләр... Намысы ядымдадыр, анчаг бу намасындан бәтәрдир. Нәр һалда нә гәдәр үрәйә яхын олса, о гәдәр бәрк ағрыдыр. Көһнә, гуру бир ағач кими һеч шейә ярамаз олуб галмышам... Йохса, мәним дә нәвәләрим оларды, дахмам шән оларды...

— Бабачан, бүтүн кәнд сизин нәвәниздир.

— Элә олмагына эләдир, анчаг адамын өзүнүнкүләр башга шейдир...

— Релси дөйүрләр, йығынчаг вар...

Малючиханын рәнки гачды.

— Йәгин ки, Мишканы сорушачаглар...

Гоча элини елләди.

Релси дөйүрдүләр, релс килсә зәнки кими сәсләнирди.

— Нейләйәк, кәрәк йығышыб кедәк, йохса кәлиб гова-гова апарарлар, кедәк бабачан?

— Нә чарә, кедәк,—дейә гоча ағачына даяныб ағыр-ағыр аяға галхды.

— Сашко, сән һеч ерә кетмә, һа, көзүн Зинада олсун. Гуртаран кими мән йүйүрүб кәләрәм.

Бунлар һавада соврулан нарын гар булутлары ичилә йолилә ағыр-ағыр кедирдиләр. Күчәнин һәр ики тәрәфиндән дахмаларын гапылары ачылыр, арвадлар, гызлар, гочалар чыхырдылар.

— Билмирсиниз орда нә вар?

— Нардан билим? Мән сиз гәдәр билирәм. Эшидирәм ки, релси дөйәчләйирләр, вәссалам.

— Ай аллаһ, кәрәсән енә нә олачаг?—дейә бир арвад дәриндән аһ чәкди.

— Нә вар, фәряд этмә,—дейә Федосия Кравчук өтәркән она чаваб верди.—Һеч билмирсән нә вар, индидән зарымаға башламышан...

— Аман, ай әзизим, яхшылыг ки, олмаячаг.

— Йохса, сән онлардан яхшылыг көзләйирдин? Бир буна бах! Онлардан о гәдәр яхшылыг көрмүшүк ки, кәрәк енә яхшылыг көзләйәк...

— Элә бүтүн иш дә бурдадыр...

— Вахтындан габаг зарымаг да бош шейдир. Нә эввәл, нә дә сонра, зарымағын мәнасы йохдур,—дейә Федосия сөзүнү тамамлады. Она чаваб верән олмады. Намы онун додагларынын күнчүндә дәрин чизкиләрин нәдән эмәлә кәлди йини билирди. Ким нә дейирсә, десин, онун зарымаг вахты олмадығыны һамыя сөйләмәйә һаггы варды. О өзү дә зарымырды.

Гар булутлары ичиндән бүрүнмүш гара фигуралар чыхырды. Нәр тәрәфдән чамаат мәктәбә йығышырды. Онлар бу бинаны мәктәб адландырмаға өйрәшмишдиләр.

Бина кениш иди; таванлары һүндүрдү, ағ гәшәнк собалары варды. Отаглар бөйүк вә үрәк ачан иди. Анчаг даһа бурда мәктәб йох иди. Немецләр стол вә скамьялары гырыб яндырмышдылар, диварлардан хәритәләри гопармыш, мүшәһидә васитәләри долу олан шкафы сындырмыш, шәкил вә портретләри чырмышдылар. Мәктәбин бөйүк салону бош вә союг иди. Чамаат бура йығышырды; салон түнд рәнкли палтар кейинмиш гоча киши вә арвадларла долмушду.

Тәкчә Малаша Вишнейова бир кәнарда дурмушду. Санки һеч кәсин кечмәйә чүр'әт этмәдийи бир сәрһәдд ону чамаатдан айырмышды. Онун рәнки ағаппаг иди, диварын дибиндә дуруб дәрдли-дәрдли көзүнү бир нөгтәйә тикмишди.

Гаплик саламат галмыш сәһнә ериндә кичик бир столун далында отурмушду. Әснәмәкдә олан бир фелдфебел лагейд нәзәрләрлә чамаата бахырды.

— Намы йығышыбмы?—дейә Гаплик узун, арыг бәдәнини столун ардындан галдырараг сорушду.

— Йығышыб,—дейә ким исә, гапынын ағзындан мырылданды. Коха столун үстүндән кағызлары йығышдырды, сонра нәдәнсә, енә еринә гойду вә явашчадан титрәйән әлләрилә варагламаға башлады.

— Кечәл нәдәнсә горхур,—дейә чамаатын ичиндә бириси пычылдады.

— Нечә горхмасын, йәгин билир ки, бизимкиләр кәлиб онун дәрисини соячаглар...

— Аначан биз өзүмүз онун башына бир иш кәтирәрик ки, даһа кохалыг арзусуна дүшән олмаз!

— Сәсинизи кәсин! Бу нә данышыгдыр! Ичлас башланмышдыр,—дейә Гаплик һирсләниб чамааты гәзәблә сүздү.

— Башланана охшамыр,—дейә Евдоким дилләнди.

— Нә данышырсан! Чәнаб коха тәшриф кәтириб ағасы да янында, даһа нә истәйирсән?—дейә бириси һейрәтлә она чаваб верди.

— Сәсинизи кәсин!—дейә Гаплик һирсли-һирсли бағырды.—Нечә дәфә дейим! Бу нә пычылдашмадыр?

— Бәсдир, ай арвадлар, сакит олун, ону нийә бағырдырсыныз,—дейә Терпилиха бурнуну овушдура-овушдура сөзә гарышды.

Гаплик бир нечә дәфә өскүрдү, бир кағыз варагасыны галдырыб көзүнә тутду, мәфтил һәшйәли көзлүйүнү чыхарыб бурнуна тахды.

— Оһо...

— Кағыздан охуячаг ки...

— Йәгин ени бир әмрдир...

Коха бир дә өскүрүб чыр бир сәслә охумаға башлады:

«Әһали бу вахта гәдәр онлар үчүн гоюлмуш натурал веркини, йә'ни тахылы өдәмәмишдир».

Чамаатын ичинә бир сәс дүшдү вә һаман саат кәсилди.

«Хәбәрдар әдирәм ки, веркинин әввәлчә э'лан әдилмиш нормалар үзрә натура илә, йә'ни тахыл илә верилмәси мүддәти бу гәрар э'лан әдиләндән үч күн сонра битир».

Енә чамаат ичинә сәс дүшдү.

«Үч күн мүддәтинә герман ордусу гаршысындаки борчуну еринә етирмәйәнләр...»

Коха бир анлыға даянды. Көзлүйүн алтындан ловға бир нәзәрлә чамаата бахды.

«Һөкүмәтин бинакүзарлыгыларыны еринә етирмәмәк, саботаж, актив вә пассив мүгавимәг һаггындаки гәрарлара уйғун олараг...»

— Билирик, билирик,—дейә бирдән чамаатын ичиндән бириси гәсдән сакит вә лагейд бир аһәнклә бәркдән сәсләнди. Фелдфебел дикәлиб сәс кәлән күнчә тәрәф диггәтлә бахмаға башлады. Анчаг орда һамы сакит дуруб көзүнү кохадан айырмамышды.

Гаплик сәсини учалдыб, шадлыгдан боғулурмуш кими әмрин ахырыны охуду:

«Өлүм чәзасына мәнкум әдиләчәкдир».

— Һамыныз эшитдиниз ки?

— Эшитдик,—дейә чамаатдан бири чаваб верди.

— Һамыныз баша дүшдүнүз ки?

— Баша дүшдүк, өзү дә лап яхшы,—дейә столун лап янында дурмуш Терпилиха чаваб верди.—Нечә ки, лазымдыр, баша дүшдүк.

Гаплик шүбһәли-шүбһәли она бахды.

Анчаг арвад сакит, чидди бир нәзәрлә дүз Гапликин көзүнүн ичинә бахырды.

— Онда, яхшы...

Чамаат тәрпәшди. Бә'зиләри артыг гапыя сары йөнәлди.

— Нә олуб, һара кедирсиниз?

— Бәс гуртармады?

— Бир иш дә вар,—дейә коха сәсләнди. Малючиха үрәйинин енә шиддәгли горхудан бәрк дөйүнүб гырпындығыны һисс этди.

— Иш беләдир...

Кәндлиләр кәркин бир һалда көзләйирдиләр.

— Бу кечә ким исә душтаг, чинайәткар бир арвада чөрәк вермәйә тәшәббүс этмишдир.

Малючиха янындаки арвадын әлиндән япышды. Чечор һейрәтлә она бахды.

— Сәнә нә олду?

— Һеч... Һеч...

Малючиха Чечорун әлини бурахмайыб чәтинликлә нәфәс алырды.

— Чөрәк вермәк истәйән он яшларында бир оғлан имиш.

Чамаат пычылдамаға башлады.

— Сакит! Он яшларында бир оғлан имиш. Чани вурулуб өлдүрүлмүшдүр.

Чечор сынайыгчы бир бахышла Малючиханын бәрк ағармыш үзүнә бахды вә тәләсик о бири әлилә дә онун әлини тутду. О дырнагыларыны онун овчуна кечирмиш арвадын бармагыларыны тумарлады.

— Өзүнә тохтаг вер, бачы! Йохса, баша дүшәр.—дейә о Малючиханын гулағына пычылдады.

Анчаг Гаплик салона бахмырды. О мурдар бир сәслә охуярдү:

— Намә'лум бир бәдәфкар аз яшлы чанинин мейитини оғурламышдыр. Чанинин шәхсийәти, мейитин оғурланмасында мүгәссир оланлар барәсиндә бир мә'луматы оланлар немец комендантлығына кәлиб хәбәр вермәлидирләр.

Гаплик кағызы көзләринә яхынлашдырды, янында отурмуш немец фелдфебелинә бахды, өскүрдү. Фелдфебел аяға галхды, она йол вериб айрылан чамаатын ичиндән кечиб га-

пья сары йөнәлди вә бойланыб дәһлизә бахды. Намы орда әли түфәнкли салдатлар олдуғуну көрдү. Лүләләрин башында сүнкүләр парылдашырды: адамлар бир-биринә бахышдылар. Пычылты вә данышыг кәсилди.

— Интизамы вә бәдәфкарларын тутулмасыны тә'мин үчүн немец комендантлығы бинакүзарлыг этмишдир ки...

Кәндлиләр нә сөйләйәчәйини көзләйиб донуб галдылар.

— Замын сифәтилә кәнд әһалисиндән ашағыдаки шәхсләр тутулуб сахланылсын...

Адамлар һамысы ирәли бойланды. Евдоким яхшы эшитмәк үчүн әлини гулағынын далына гойду.

— Кәнд әһалисиндән ашағыдаки шәхсләр тутулуб сахланылсын: Паланчуг Олга...

Гапы ағзындаки кәнч гыз бүтүн вүчуду илә ирәли әйилди. Ағзы, куя чығырачагмыш кими ачылды. Анчаг о сәсини чыхармады.

— Охабко Евдоким...

Евдоким һейрәтләнмиш кими әтрафындаки адамлара бахды.

— Грохач Осип...

Екә вүчудлу, тәк аяглы бир кәндли кәдәрлә башыны тәрпәтди.

— Чечор Мария...

Малючиха янындаки арвадын әлини бурахды вә дәһшәтлә она бахды.

— Зәрәр йохдур Галя, зәрәр йохдур... Ушагларымы өз янына апарарсан,— дейә Чечориха явашчадан она пычылдады.

— Вишнйова Маланя...

Кәнч гыз бир нөгтәйә бахмагда давам әдиб һеч үзүнү дә чевирмәди.

Бирдән коханын ағлына кәлди ки, бу замынлардан тахыл алмаг үчүн дә истифадә этмәк олар. Күлләләмәк өз ериндә, бирдән элә бир адам тапылар ки, өз өлүмүндән горхмаса да башгасынын һәятыны мәнв этмәкдән чәкинәр. Бу мәгсәдлә о э'лан этди:

— Әкәр үч күн әрзиндә мүгәссирләр тапылмаса, әкәр үч күн әрзиндә тахыл тәһвил верилмәйә башланмаса, замынлар асылачагдыр.

Чамаат чахнашды, енидән сакит бир пычылты яйылды.

— Әлбәт ки, инди даһа кетмәк олар?— дейә бирдән Федосия Кравчук сорушду.

— Ичлас гуртармышдыр. Инди фамилияларыны сайдығым адамлардан башга һамынын дағылыб кетмәсини хаһиш әдирәм.

Кәндлиләр бир-бир гапыя йөнәлдиләр. Алты замын әмр көзләмәдән, столун янына дүзүлдүләр. Адамлар онларын өнләриндән кечәркән, кими башыны ашағы салмыш, кими дүз онларын көзләринин ичинә бахырды.

Мәктәбин салону сүр'әглә бошалды, анчаг чамаат дағылмайырды. Адамлар күчәдә гар човғуну алтында дуруб көзләйирди.

Гаплик, фелдфебел вә онларын далынча сүнкүлү салдатларыны муһафизәси алтында алты замын чыхды. Чечориха вә Олга Паланчуг голбоюн кедирдиләр. Евдоким ағачыны бәрк-бәрк ерә дөйүрдү. Онлар сәссиз дурмуш чамаатын габағындан ағыр-ағыр кечирдиләр.

Бирдән Чечор үзүнү чамаата чевирди:

— Бунун һеч бир зәрәри йохдур, мөһкәм дурун, горху-һүркүйә дүшмәйин! Бизи дүшүнмәйин! Мөһкәм дурун!— дейә о айдын вә гүввәтли бир сәслә чығырды.

Янынча кәдән салдат юмруғу илә ону синәсиндән итәләди. О йырғаланды, өзүнү дүзәлдиб башыны дик тутараг кетди.

Чамаат тутғун вә барышмаз бир сүкут ичиндә дағылмышды. Гаплик фелдфебелин ири аддымларына чатмаг үчүн, демәк олар ки, йүйүрә-йүйүрә ерийирди. Инди о дүняда нә версәләр, тәк галмазды.

Әслинә бахсан, о коха тә'йин әдилдийиндән бәри биринчи дәфә иди ки, билаваситә кәндә тохунан әмрләри охуюб белә гәт'и һәрәкәт әдирди.

О кәндлиләрин үзләрини көрмүш вә чанына үшүтмә дүшмүшдү. Анчаг о капитан Куртдан даһа чох горхурду. Кәнд, арвад, ушаг, гоча йығынындан ибарәт бир кәнд олараг галырды. Капитан Вернер исә, немец һакимийәтинин нүмайәндәси иди вә онун сөзләри түфәнк вә сүнкүләрә истинад әдирди.

— Немецләр гәлиб кәләчәкләр,— дейә о өз-өзүнә тәклар әдирди, анчаг һәр бир эвиндә онун гатили кизләнә биләчәк бу кәнддә галдыгча, бу да она тәсәлли вермирди.

О дәриндән бир аһ чәкиб ичлас барәсиндә мә'лумат вермәк үчүн комендантын янына кетди. Кәндлиләр дә эвләринә дағылдылар. Малючиха кечирдийи һәйәчандан ярымчан бир һалда кедирди. Ер онун аяғы алтында йырғаланыр, үрәйи изтирабдан сыхылырды.

Саша собанын габагында ағач парчаларыны бир-бири янына дүзүб Зинаны ойнадырды. Арвад ушагларын сары башларына бахды вә үрәйиндәки ағры даһа да шиддәтләнди.

— Һә, нечә олду? Зина ағыллы гыздырмы?

— Ағыллы гыздыр... Ичлас гуртардымы?

— Гуртарды... Мән Чечоркилә дәйиб бу саат гайыдырам.

— Орда нә ишин вар ки?

— Чечориханы немецләр тутдулар, ушаглары бура кәтир-мәк лазымдыр,—дейә арвад тутгун бир сәслә чаваб верди. Саша башыны галдырды.

— Тутублар? Нийә?

— Нә вар ки, немецләри танымырсан?—дейә Малючиха гейри-мүэйән бир чаваб вериб чыхды.

Бир аздан сонра үч хырда ушагла жери гайытды. Онлардан ән бөйүйү Саша кими сәккиз яшында иди.

— Ана, ана!—дейә үч яшлы Нина вар күчү илә бағырырды.

— Аглама гызым, аглама, анан кәләр. Инди кәләр,—дейә арвад ону сакит этмәйә чалышырды.—Отурун көрүм, инди сизә емәк верәчәйәм.

О собанын алтында кизләтдийи картофу чыхарды, ону диггәтлә юду вә габыгыны соймадан гайнамаға гойду ки, һеч бир шей итмәсин. Дахмада бу картофдан вә чардагда кизләдилмиш бир азча човдардан башга һеч бир шей йох иди.

Тахыл, картоф, яғ, бир бочка бал—һамысы дахмадан хейли узагда ерә басдырылмыш, донуб галмыш, үстүнү гар басмышды; онлары әлдә этмәк мүмкүн дейилди.

— Картофу ейин, даһа һеч бир шей йохдур. Бизимкиләр кәлиб чыхар, онда чөрәк биширәрик.

— Элә бош картоф?—дейә Зина гәмли-гәмли сәсини узатды.

Малючиха она ачыгланды:

— Бәс сән нә истәйирсэн? Яхшы ки, бу бир аз картоф вар... Бир көр нә гудуруб...

О ачыглы-ачыглы балача гызчығаза бахды, бирдән ушагын хырдача арыг әлләри, додагынын кәнарларындаки шикәйтли гырышыглар онун көзүнә саташды. О үрәйиндә дәрин бир шәфгәт һәсси дуйду:

— Аглама, балачан, аглама! Бизимкиләр кәләр, һәр шей дәйишәр. Чөрәк биширәрик, сизин үчүн чөрәйә бал яхарам ейәрсиниз. Индилик картоф илә дә кечәр...

— Әлбәттә кечәр,—дейә Саша дәрдли-дәрдли дилләнди, Зина да тәләсик тәкрат этди:

— Әлбәттә кечәр...

Малючиха собаны галады, ушагларла сөһбәт этди, анчаг үрәйиндә артмагда олан нараһатлығы һеч бир шейлә сакит әдә билмәди. Шейләр онун әлиндән дүшүр, индичә данышдығы ядындан чыхыр, артыг ейилиб төкүлмүш картоф төр-төкүнтүсүнү Зинанын габагына чәкир, сую дағыдырды. Ушаглар һейрәтлә она бахырдылар.

— Ана, сизә нә олуб?—дейә нәһайәт Саша сорушду. Арвад диксинмиш бир һалда оғлуна бахды.

— Һеч бир шей олмайыб оғлум, һеч бир шей... Мәнә нә ола биләр ки?..

— Башыныз ағрымыр ки?

— Башыммы? Һә, һә,—дейә арвад тәләсик бу бәһанәдән япышды.—Һә, башым бир аз ағрыйыр.

— Йәгин ки, о ичласдандыр.

— Әлбәтдә ичласдандыр... Яман боғанаг иди, о гәдәр адәм варды ки... йәгин, ондан ағрыйыр.

Ушаглар бу изаһатла ганә олуб өз ишләрилә мәшгул олдулар. Малючиха газаны ююб кизлин-кизлин собанын габагында ойнаян ушаглара бахды. Онун әлләри донур, һәйәчәндән бағры чатлайырды.

Онун көзүнүн габагында түнд сачлы үч ушаг варды—үч яшлы Нина, беш яшлы Оска вә сәккиз яшлы Соня.

Чолма-чочуг... Чечор өзү ордуда иди. Нарәһатлыг Малючиханын үрәйини яндырыр, үрәйини кәмирир вә сыхырды. О тез-тез пәнчәрәйә бахырды.

— Кәлән вармы?

— Йох, оғлум, йох, кәрәк бир ерә дәйәм, бу саат гайыдырам...

— Элә һей чыхыб кедирсиниз,—дейә Зина агламаг истәди.

— Сәнә нә вар, ишим вар, кедирәм. Бош ерә кәндиң күчәләрини кәзмирәм ки!..—дейә о ачыгланды.

— Ййлығынызы көтүрүн,—дейә Саша, анасынын әвдә олдуғу кими бир юбка вә кофта илә гапыя сары кетдийини көрүб онун ядына салды.

Грохачкилин дахмалары яхында дейилди. Човгун гары онун үзүнә чырпыр, нарын гар хырда шүшә кими онун янаг-

ларыны кәсирди. О тәйшүйә-тәйшүйә Грохачкилин дахмаларына чатды.

Галынын ағзында дуруб өз-өзүнә деди ки, бу һалда ичәри кирмәк яхшы дейил. Анчаг әслиндә Грохач аиләсинин көзүнүн ичинә бахачағы аны ләнкитмәк истәйирди. Онлар, инди етим галмыш дахманын ичиндә отуруб артыг илмәкдә асылмыш кими олан бир адамын арвады вә ики гызы, йәгин ки, ганлы көз яшлары илә ағлашырлар.

Анчаг һәйәтдән мышар сәси кәлирди,—Малючиха буну әшидиб һейрәт ичиндә галды. Белә бир күндә Грохачкилин һәйәтиндә ишләйән көрәсән кимдир?

Грохачын арвады илә уча бойлу, гара көзлү бөйүк гызы Фрося амбарын габағында одун мышарлайырдылар; онлар да кәлән арвады көрәндә, һейрәт этдиләр. Бу заманларда чох аз адам бир-биринин әвинә кедиб кәлирди. Һәрә өз дахмасында отуруб немецләрин енә нә һогга чыхарачагларыны көзләйирди.

— Ай гоншу, сәнинлә бир сөзүм вар...

— Нә олар, сөзүн вар, данышаг...—дейә эв саһиби өзүнү дикәлдиб чаваб верди.—Кәл ичәри кечәк.

Малючиха Грохачын пәнчәрә габағында отурмуш икинчи гызына бахды.

— Мән сәнинлә тәкликдә данышмаг истәйирәм...

— Тәкликдәми?—дейә эв саһиби һейрәтләнди.—Бу нә мәсәләдир ки? Яхшы, олсун, Лида, кет бир аз бачынла одун мышарла, бизим сөһбәтимиз вар.

Гыз ямадығы көйнәйи бир яна гоуб ийнәсини габа катана санчды вә динмәзчә чыхды. Онун көзләри ағламагдан шишмишди.

Малючиха скамяя отуруб әсәби бир сурәтдә бармагларыны бурду. Эв саһиби динмәз-сөйләмәз она бахырды.

— Байырда яман човғун вар,—дейә о нәһайәт дилләнди.

— Һә, човғундур...—дейә Малючиха механики бир сурәтдә тәклар этди, енә сакитлик чөкдү.

Чарпайынын үстүндә мыхдан Грохачын көдәкчәси асылмышды. Малючиха бу көдәкчәйә бахды. Онун чиби чырылмыш, чийиндә вә дөшүндә ямаглар варды. Бир дүймә сапдан асыла галыб дүшмәк үзрә иди. Бу иш палтары иди.

— Мәнә нә сөзүн варды?—дейә нәһайәт эв саһиби ону тәләсдирди. Малючиха изтираблы көзләрилә она бахды.

— Сәнин кишини дә тутдулар...—дейә о пычылдады.

Эв саһиби гаш-габағыны төкдү.

— Тутдулар... Нә чарә, тутдулар да... Көрүнүр бахтымыз белә имиш. Бәлкә дә гайыдыб кәлди. Бу барәдәми данышмаг истәйирдин?

— Нечә дейим, һәм бу барәдә, һәм дә башга барәдә...

— Бу барәдә нә данышаг?... Эввәлчә яман үрәймә салдым, элә фикир эдирдим, элә бил индичә йыхылыб өләчә йәм. Сонра эвә кәлиб фикирләшдим: дедим, ай арвад, яхшысы будур, буну башындан чыхар, иш-күчлә мәшғул ол, кечиб кедәр. Фроска илә одун мышарладым. Дәрд чәкмәкдән кар ашмаз, ағламагдан бир шей чыхмаз. Бу күн одур, сабаһ о бириси... белә кетсә, бурда һеч кәс сағ галмаячаг; бу индидән ашкардыр... Бир-бир һамынын башыны батырачаглар.

— Бәлкә дә белә кетмәди...

— Мән дә ону дейирәм дә, әкәр белә кетсә... Һәлә ки, бир хәбәр йохдур. Элә бир шей олан кими, мәнә элә кәлир ки, түфәнк атылыр, бизимкиләр кәлир. Нә гәдәр кечиб? Бирчә ай. Элә бил бир илдир. Нә гәдәр адам тәләф олуб... Коха бизим кишинин адыны охуянда мәним үзүмә бахды. Өз-өзүмә дедим ки: һә, нә бахырсан, истәйирсән мәни ағлар көрәсән, йох! Көрә билмәйәчәксән! Ай көпәк тохуму, мән сәнин габағында ағлаян дейиләм. Вахт кәләр ки, сән ағларсан! Кәнд арвадлары мөһкәм адамлардыр, онлара бата билмәзсән...

— А гоншу...

— Нә вар?—дейә о һейрәтлә сорушду.

Малючиха скамядан галхыб дөшәмәйә гәдәр әйиләрәк эв саһибинә баш эндирди.

— Нә вар ай арвад, дәли олубсан нәдир, нейләйирсән?

— Ай гоншу, немецләрин бу кечә өлдүрдүкләри мәним оғлум иди.

— Мишка?..

— Ону мән кечә илә хәндәкдән чәкиб апардым, басдырдым... Сәнин әрини вә башгаларыны немецләр мәним үстүмдә тутублар...

Бу сөзләри дейәндә Малючиханын бүтүн дамарлары әсирди, дизләри титрәйиб бүкүлүрдү. Анчаг үрәйи һаман саат динчәлди. Артыг һәр шейи демишди. Эв саһиби ирәли әйилди.

— Бунлары мәнә нийә данышырсан? Буну башгалары нийә кәрәк билә?

Малючиха баша дүшмәди.

— Нечә йә'ни? Ахы сәнин әрини дә тутублар... Мән дә сәнә дейирәм ки, мән кәрәк онларын капитанларынын янына кедиб әһвалаты данышым... Онлары бурахсын.

Арвад ериндән сычрады.

— Ай арвад башына ат тәпиб нәдир? Башын лап хараб олуб? Немецләрин янынамы кедәчәксән?

— Кедиб дейим ки, иш нечә олуб дә... Онларын ки, бир тагсыры йохдур..

— Бәс сәнин тагсырын вармы? Бәс нечә эдәйдин, ушағы онларын әлиндә гоя идин? Бир көр адамлар нә күнә галыб! Сәнин үрәйин нә зәифмиш, кәндли үрәйи, арвад үрәйи дейилмиш! Одур һей, коханы севиндирәрсән? Алты адамы тутан кими онларын ахтардылары тапылды!

— Ай ахмаг арвад, һеч билирсәнми бундан нә чыхар?

— Онлара йол кәстәрмәк, бизә гаршы әлләринә чарә вермәк истәйирсән? Бу күн сән кетсән, сабаһ бир шей оlanda, алтысыны йох, алтымыш адам тутарлар! Бир буна бах! Ичимиздән һәлә һеч бир кәс немецләрин янына кетмәйиб, буна лазым имиш...

— Ахы онлар мәним үстүмдә тутулуб, онлары мәним үстүмдә...

— Сәнин үстүндә нийә? Онлары бизим дәрдимиз, бизим бәдбәхтлийимиз, мұһарибә, немец көпәкләри үстүндә тутублар! Мишканы өлдүрдүләр... Әчлафлар, ушаглара да күллә атырлар...

Малючиха мат галмышды...

— Демәк, сән белә фикирләширсән...

— Нә фикир, бунун фикри-зикри йохдур ки... Ай арвад, чых кет әвинә, һеч кимә бирчә кәлмә данышма. Өзүмүз күләр оlanda нә олар, нийә халгы ериндән әдәсән? Белә ишләри кәрәк һеч кәс билмәсин. Бизи әлә дилимизин узун олдуғу үчүн дөйүрләр, һәлә дә дөйәчәкләр. Әвинә кет, ишиндә, күчүндә ол, өзүн дә ағлыны башына йығ!

— Бәс сәнин кишин...

— Бир буна бахын сән аллаһ! Ай арвад, киши сәниндир, я мәним? Мән отуруб динмирәм. Нә олачаг, гой олсун. Алнына язылыбса өлдүрәчәкләр, йохса саламат галачаг. Иш бәркә галанда немецләрин зүлмү алтында галмагданса, өлмәк мин дәфә яхшыдыр... Өмүрлүк немецләрин зүлмү алтында галмаячайыг ки!

— Әләдир, әзизим, әләдир. Йохса бирчә кәрә ағлыма кәл-

сә ки, белә олмаячаг, онда боғазыма илмәк кечириб өзүмү асарам!

Анчаг буну да йәгин билирәм ки, бизим үчүн нә гәдәр ағыр олса да, онлар үчүн дә бир күн вар! Оһ, амма нә күн!

Арвадын үзү алышмыш, көзләри янырды.

Малючиха көксүнү өгүрдү.

— Сиз мәним башымдаки фикирләри алт-үст этдиниз...

— Көрүнүр ки, чохдан алт-үст олубмуш... Сәнин үрәйин ана үрәйи, фикирләрин нә ахмаг фикирләрдир. Сән бир сәдәчә дүшүн, өзүнү йох, һамыны дүшүн. Һамыны дүшүнсән, онда ашкар көрәрсән ки, һеч бир шей демәйә һаггын йохдур. Көнүллү олараг боғазыны немец илкәйинә сохмаға һаггын йохдур! Онлар бизә һеч бир шей әдә билмәзләр, гой әзийәт версинләр, ишкәнчә этсинләр, күлләләсинләр... Бир, ики адам тәләф олар, анчаг һамыя диши батмаз... Бизимкиләр кәлиб чыхана гәдәр өзүмүзү сахламалы, дишимизлә, дырнағымызла горуюб сахламалыйыг...

Малючиха мә'насыз башыны йырғалайырды. Ону зәифлик басмыш, тагәтдән дүшмүшдү. О отурмаг, скамянын үстүндә дейил, ердә отурмаг вә ачы көз яшларилә агламаг истәйирди: Мишутка үчүн, Грохач үчүн, Сашанын һимайәсиндә дахмада галмыш үч хырдача ушаг үчүн, дәрәдә гарларын ичиндә ятан Вася Кравчук үчүн, о дәрәнин янында вурулмуш кәнч Пашшук үчүн, дар ағачындаки чаван оғлан үчүн, бүтүн кәнд үчүн, кәнд уғрунда вурушан, анчаг танкларын габанында кери чәкилмәйә мәчбур олуб кедән вә артыг бир айдан бәри көрүнмәйән кәнчләр үчүн агламаг истәйирди.

— Өзүнү әлә ал, йохса сәндән һеч бир шей чыхмаз,— дейә эв саһиби она ачыглы-ачыглы нәсиһәт этди.

Малючиха динмәз-сөйләмәз худаһафизләшиб чыхды. О һәйәтдә одун мышарлаян Лида вә Фрося илә данышмаға чүр'әт әтмәди.

Грохачын арвадынын сәси онун башына дүшмүшдү. Бир көр нә арваддыр һа... һамыя мә'лумду ки, Грохачиха яман арваддыр, бәһсә кирмәкдән, чығыр-бағырдан хошу кәләр, һеч кәслә хош данышмаз. Инди бир көр о нечә арвадмыш...

Әвдә Саша тахта парчаларындан дахма, һәйәт тикиб, пәйәләрә, тәйләләрә инәкләр, атлар дүзүрдү. Һәттә башы оюна гарышмыш балача Нина да агламырды.

— Бэс бурда нэ олачаг?

— Бурда гоюнлар олачаг, бунлары таза кэтириблэр.

— Аһа...

— Бир аз көмүр вер, бунлар да гара гоюнлар олсун. Бирини дә, һә гоюн чох олду...

— Бэс пишик һаны?—дейә Нина пишик истәйирди.

— Пишик кәзмәйә кедиб, ахы пишик һәмишә кәзәр.—дейә Зина ону баша салды, Нина да сакит олду.

— Немецләр кәлир, кәрәк мал-гараны говуб гачырдаг,—дейә Ося гәт'и бир сәслә әмр верди.

— Яхшы, бэс ким говуб апарсын?

— Мән!—дейә Нина дилләнди.

— Мән дә партизанларла галырам,—дейә Ося гәт этди.

— Һә, кәлин мал-гараны говуб чыхараг!

Онлар гапы вәзифәсини көрән талашаны кәнара чәкдиләр вә ағ рәнкли ағач парчаларыны, гара көмүр гырынтыларыны, бүтүн колхоз малларыны чөлә чыхардылар.

— Бэс бунлары һара апараг?

— Өлкәнин ичәриләринә,—дейә Саша чидди бир сәслә баша салды.—Чайын о тайына, бизимкиләр немецләри чайдан кечмәйә гоймазлар.

— Чайда бизи бомбалаярлар,—дейә Ося сөзә гарышды.

— Зиян йохдур, биз чайы кечә кечәрик,—дейә Саша гәт этди.—О ағачы бәри вер, бу чай олсун.

Гапыны бәрк вуруб ачдылар. Печин янындан беш чүт көз гапыя дикилди. Саша донуб галды.

Астанада бир немец салдаты дурмушду. Онун башына сарыдығы чыр-чындырын алтындан ушаглара гызармыш көзләр бахырды, сачларынын үстүндә гар варды. О дахмая көз кәздириб яшлы бир адам көрмәдикдә, собанын янындаки беш ушаға мурачиәт этди. Әввәлчә Саша һеч бир шей баша дүшмәди. О лап инанмышды ки, бу Миша мәсәләсидир, артыг ишин үстү ачылмышдыр, анасыны тутмушлар, бу яшыл шинелли салдат инди гардашынын дәһлиздәки балача гәбрини сүнкү илә газмаға башлаячаг; онун буна о гәдәр шүбһәси йохду ки, салдат Сашанын баша дүшә билмәдийи бу сөзләри хейли тәкрар этди:

— Сүд, сүд...

— Сүд йохдур,—дейә Саша тутгун бир сәслә чаваб верди.

Салдат әл чәкмирди.

— Сүд вер һей, сүд...

Саша аяға галхды вә көзүнү салдатдан чәкмәйиб дәһлизә кечди. О кечәркән, аяғынын алтында гардашынын гәбри олдуғуну һисс этди, Мишканын мейити торпағын алтында ятырды. Салдат ушағын һәрәкәтләрини диггәтлә изләйирди.

Саша пәйәнин гапысыны ачды вә айдын бир һәрәкәтлә орда һеч бир шей олмадығыны кәстәрди. Ахы һардан олсун. Немецләр һәлә кәлдикләри күн Алача инәйи чәкиб апармыш вә һаман саат комендантын әви габағында кәсмишдиләр.

Салдат бош пәйәйә көз кәздирди; ердә бир аз күләш вә тәзәк варды, бурдан һәлә пәйә ийи кәлирди, анчаг ахурун габағы бомбош иди. Бәли, ашкар иди ки, бурда сүд тапмаг олмаячагды.

Бу заман дахмада Зина бәркдән чығырырды. Анасы эвдә йох иди. Саша немец илә пәйәйә кетмиш, ону горху басмышды. Һәмишә ағламаға һазыр олан Нина да она гоштулмушду.

Салдат дахмая гайытды. О, немецчә:

— Ағлама!—дейә чүрүмүш, гаралмыш дишләрини гычады. Зина бир аз да бәрк чығырды. Немец түфәнкини галдырыб нишан алды. Сашко вәһши бир сычрайышла атылыб өз бәдәнилә бачысынын габағыны тутду. О голларыны кениш ачыб чыр-чындырла сарынмыш башын үстүндә илишиб галмыш пилотканын алтындан бахан гызармыш хәстә көзләрә көзүнү зилләмишди.

— Ho-ho,—дейә салдат күлдү вә түфәнкин лүләсини хырдача Ниная чевирди. Нина нә олдуғуну баша дүшмүрдү, анчаг сәсини кәсиб бәрәлмиш дәйирми көзләрилә бу яд адама—немецә бахырды. Бунун немец олдуғуну о да баша дүшмүшдү.

— Вурарам һа,—дейә салдат донгулданды. Нина бу сөзү баша дүшмәди, анчаг билди ки, о горхулу шейдир.

Зина сәсини кәсди.

Сашко лүләнин гара дәлийини кәркин бир сурәтдә изләйирди. Бу гара дәлик алчагда һәрләнир каһ бу, каһ о ушағын башына дикәлирди.

Бирдән Сашконун ағлына бир шей кәлди: атылыб түфәнкдән япышса, нечә олар!.. Ону көрәсән нечә атырлар? Нецеи өлдүрәндән сонра көрәсән нә олар, ән башлычасы,—көрәсән о түфәнки гапыб ала биләрми?

Немец чүрүк дишләрини ағардыб күлүмсүндү. Бу оюн: ушагларын көзләриндәки горху, онларын рәнкинин гачмасы, ән бөйүк ушағын үзүндәки кәркинлик она ләззәт верирди.

Сашко баша дүшмэйэ башлады ки, салдат зарафат эдир, онларла ойнайыр, пишик сичанла ойнаян кими ойнайыр. Бэли, салдат ачыг-ашкар эйлэнирди. Лүлэнин гара дәлийи каһ галхыр, каһ энирди. Саша истэйирди ки, немец ахыр атсын, тэки бүтүн бунлар артыг гуртарсын.

Салдат ахыр бу эйлэнчэдэн дойду, түфэнкини чийнинэ салды вэ собанын янындаки ушаглара дөнүб бахмадан чыхыб кетди.

Ушаглар һэрәкәтсиз донуб галмышдылар. Саша көзлэйирди, бәлкә о гапынын далында кизлэниб, онлардан бири тәрпәшсә, һаман саат гапыны ачыб күллә илә вурачаг. Һәтта Нина да даша дөнмүш кими һэрәкәтсиз отурмушду.

Будур, дәһлиздән аяг сәсләри кәлди. Гапы ачылды. Кәлән ушагларын анасы иди.

Инди һамы бирдән чошду. Зина бәркдән чығырды, Нина ағлады, Ося илә Соня да ағлашдылар. Бирчә Саша динмәз-сөйләмәз анасынын габағында дурмушду.

— Нә вар, нә олуб?— дейә ана горхмуш бир һалда сорушду.

— Һеч, бура бир немец кәлмишди,— дейә Саша чаваб верди.

— Немецми? Нә истэйирди?

— Һеч, сүд истэйирди.

— Бәс нечә олду?

— Нә олачаг, она көстәрдим ки, бизим инәймиз йохдур.

— О да чыхыб кетдими?

— Кетди.

— Яхшы, бәс нийә һамыныз улашырсыныз?— дейә Малючиха һирслә дейинди.— Кетди, гуртарды. Йохса сизи дөйүб нәдир?

— Йох, бизи дөйүб эләмәди,— дейә Сашко тутғун бир сәслә чаваб верди вә үрәйи динчәлмиш олан арвад дәһлиздә шалынын гарыны чырпды ки, онлары дахмая кәтирмәсин.

— Амма човғун да һеч сакитләшмәк билмир һа...

Байырдан, узагдан боғуг бир чығырты кәлирди.

— Бу нә сәсдир?

— Һеч... Ойона доғур,— дейә Малючиха гашгабағыны төкдү. Ушаглар сәсә гулаг асдылар. Бағлы амбар тәрәфдән узун, боғуг бир чығырты кәлирди. Бу сәс галхыр, энир, бир анлыға сусур вә енидән артан бир шиддәтлә эшидилирди.

Бу, комендантлыг бинасынын далындаки бир отаг иди. Дөрд дивар вә чылпаг бир дөшәмә. Бир заман бурда шкафлар варды; бири китаб шкафы, о бири дә кәнд советинин вә колхозун сәнәд вә китаблары илә долу иди.

Көһнә эвин диварлары галын мөһкәм шалбанлардан тикилмишди. Немецләр пәнчәрәйә тахта вурмуш вә дахма гаранлыглашмышды. Немец гаровул бинасына ачылан гапынын араларындан ишыг көрүнүрдү; орда лампа янырды. Һәбс эдилмиш алты нәфәри бура кәтирмишдиләр. Онлар ачарын ики дәфә гычыртысыны эшитмиш, сонра дөрд диварла әһатә олунмуш бир гаранлыға кирмишдиләр. Нә скамя, нә күрсү йох иди. Көзләри яваш-яваш гаранлыға өйрәшди. Онлар дивар дибиндә ерә отурдулар. Грохач юмруғуну башынын алтына гоюб ерә сәрилди вә бир аздан сонра онун мүнтәзәм фысылтысы эшидилди.

Анчаг о бириләр ята билмирдиләр. Олга Паланчук Чечорихая гысылмышды. О горхурду. Бу отагдан, гаранлыгдан, гапы далындаки ишыгдан горхурду. Башларына кәләчәк ишдән горхурду. Чечориха онун голтуғуна кирмиш, эләчә дә отурмуш, бир-биринә сөйкәнмишдиләр.

Бирчә Малаша адамлара гарышмырды. О, дизләрини гучаглайыб о бири күнчәдә отурмуш, дивара сөйкәнмиш вә бәрәлмиш көзләрилә гаранлыға бахырды.

О арвад йолдашларынын, онунла бирликдә һәбс эдилмиш арвадларын дүшүндүкләри барәдә дүшүнмүрдү. О һэрәкәтсиз, кәркин бахышларла, нәфәсини чәкмәйиб дурмуш динләйирди. Йох, о боғуг бир һалда гоншу отагдан кәлән сәсләри эшитмәйә чалышмырды. Диварын о үзүндә кәнддән бир шей эшитмәйә сә'й этмирди. О гашларыны чатараг өз ичәрисиндә олан бир шейи диггәтлә динләйирди. Будур, артыг бир һәфтә, йох, чохдур, он күн кечир. Анчаг һәлә бир шей йохдур. О исә, һәмишә эйни ийрәнч вә зәһлә төкән шей дүшүнүр: вармы, йохму? Вармы, йохму?

О күнләри бир дә сайды, бәлкә сәһв этмишди? Йох, йох, енә һаман он күн чыхырды. Ахы сәбәб дә варды.

Он күн. Анчаг фикри бунун үстүндә дурмайыб кедир, күнләри сайыр вә онун һәятыны ики ерә парчалаян күнә гәдәр кедиб чатырды. Малаша фикрән бу күнә бәрк япышараг, физики бир ағры, дөзүлмәз бир изтираб дуюрду. Юмругларыны элә сыхды ки, дырнаглары овчунун ичинә батды,

аягларыны йыгышдырды вэ бир юмаг кими юмурланды. Дөзүлмэз бир изтираб онун иликлэринэ гэдэр ишлэйирди.

Она элэ кэлди ки, дөзэ билмэйчэк, вәһши һейван нә'рәсилэ бағырачагдыр. О лап белэчэ бағырмаг, вар сәсилэ уламаг, сачларыны йолмаг, бу чығырты илэ боғулмаг, бу чығыртынын ичинэ һәр бир шейи, һәм о күнү, һәм ондан сонра кечән он күнү боғуб унутмаг истэйирди; бу кечән он күнү йохлаяраг, нэ гэдэр сайырдыса, енэ дэ, енэ дэ он күн чыырды.

Бэдәни гейри-инсани бир эзийәтлэ говрулурду. Она элэ кәлирди ки, давам кәтирә билмәйиб бу саат өлөчөк. Анчаг өлүм кәлиб чыхмырды, өлмөк о гэдэр дэ асан дейилмиш, гаранлыг-да отурмаг, инсанларын нәфәс сәслэрини эшитмөк вэ бирчэ дәгигэ ара вермэдән дүшүнмөк лазым имиш ки, о—Малаша мөл'ундур, түзамлыдыр, әбәди олараг адамлардан, кәнддән бу вахта гэдэр һәят һесаб этдийи һәр бир шейдән айрылмышдыр. Анчаг нийә? Нэ үчүн бу беләдир? Нэ үчүн бу иш бүтүн кәнддә ялныз онун башына кәлмишдир?

Онун көзүнүн габағында гаранлыг дейил,—о ийрәнч, онун үстүнә әйилмиш үч мурдар сифәт дурмагда иди. Онлар фотограф пластинкасында олдуғу кими һәмишәлик олараг онун зейнинэ нәгш эдилмишди, һәмишә онун көзүнүн гаршысында дурурду; һеч бир шей онларын үстүнү өртә билмирди. Гырхылмамыш үч сифәт, донуз түкү кими сәрт сары түкләр, чатлаг додагларын арасындан байыра чыхмыш һейван дишлэринэ бәнзәр екә дишләр, вәһши көзләр...

Һаман отагда Малаша бир нечә ай әввәл Иванла бирликдә иди. Отаг һаман отаг, ятаг һаман ятаг иди. Анчаг инди йыртылмыш балышларын түкләри һавада учушур, күләш ерә дағылмыш, чин күлү әкилмиш дибчөк пәнчәрэдән дүшүб сынмыш, онун гырынтылары немецлэрин чөкмәси алтында хырчылдамагда иди. Малаша буну дүшүнмөк истәмир, ядына сала билмирди. Анчаг енэ дэ зәһлә төкән бир сурәтдә, бирчә дәгигэ дэ ядындан чыхмырды. Үч нәфәр. Енэ о сифәтләр, гырхылмамыш чәнәләриндә о донуз түкләри, гәһгәһәләр, чығыр-бағыр, онун бэдәнини гамарлаян, голларыны буран, зорла аягларыны сыйыран, мурдар кәлбәтин кими әлләр. Сонра, гапы онларын ардынча чырпылмыш вэ бир йығын ағ бухар ичәри долмушду. Сонра,—сонра исә, ялныз дөзүлмэз вэ мүдһиш бир изтираб.

Даһа сонра кечән бу он күн даһа дөзүлмэз иди; бу сон он күндә Малаша сәһәрдән ахшама гэдэр вэ юхусуз кечәләр өз

бэдәнинә диггәт етириб күнләри сайыр, дәличәсинә сайырды, ахыр он күн кәлиб баша чатды.

Бәли, кәнддә адамлар тәләф олур, йох олурдулар. Левонюк дара чәкилмишди, һамилә арвад Ойона немецлэрин пәнчәсиндә амбарда эзийәт верилмәкдә иди. Анчаг ондан башга һеч бир кәсин гарнында немец тохуму йох иди.

О бири күндә Олга Паланчук ушаг сәсилә явашчадан һычгырмагда иди. Бирдән Малаша күт, ани бир гәзәб, анлашылмаз бир нифрәт һисс этди. О ахмаг нийә ағлайыр? Онун ағламасынын нэ сәбәби вар? Ону ки, немецләр зорламышлар, инсанын башына кәлэ биләчөк ән мүдһиш шей онун ки, башына кәлмәмишдир? О нэдән горхур? Онлары өлдүрәчөкләриндән, асачагларындан, күлләләйчөкләриндәнми? Малаша белә бир шей ола биләчәйинә инанмырды. Бу чох яхшы бир иш оларды, дүшмән әлилә өлмөк чох бөйүк бир хошбәхтликдир. Йох, о буна инанмырды. Онлары һәбсдә сахлаячаг, бәлкә өлүмдән чох дәйшәтли бир шей эдәчөкләр, анчаг өлдүрмәйчөкләр, немецлэрин әлиндән һеч бир заман һеч бир яхшы иш кәлмәз; немецлэрин әлиндән хошбәхтлик кәлмәси мүмкүн олан шей дейилдир. Өлүм исә, хошбәхтликдир.

Малаша һей динләйир, динләйирди. Онун кичкаһларында, гуршағында ган чәкич кими вурурду. О әлини гарнына гойду. Орда да ган хырда чәкич зәрбәләри кими вурурду. О өз бэдәниндә тәсвирә кәлмәз бир нифрәт һисс эдирди. Бу артыг онун бэдәни дейил, фрицин ювасы иди, о фриц һәлә йох иди, һәлә мөвчуд дейилди, анчаг бунунла бәрабәр енә вар иди. Малаша емәк ейирдисә, бу емәйи о дейил, фриц ашырырды ки, бөйүсүн, артсын, онун бәдбәхтлийини аләмә э'лан этсин. Малаша ятырдыса, бу юху ону мөһкәмләндирирми? Йох, беләликлә фриц истираһәт эдирди. Малаша онун барәсиндә бир бала барәсиндә олдуғу кими дүшүнә билмирди; бала Ойонанын баласы иди; онун фәряды арабир бу галын шалбанлардан тикилиб мөһкәм бағланмыш дахмая да кәлирди. Бала,—кечә немецлэрин күллә илэ вурдуглары о намә'лум ушаг иди, бала Чечориханын үч ушағы, Малюкларын ушаглары, үмүмийәтлә кәнддә доғулуб бөйүмүш вэ немецлэрин кәлишилә өлүмә мөһкүм эдилмиш бүтүн ушаглар иди. Аналар ағлаян, күлән, өз бешикләриндә гуш кими чивилдәйән ачыг сачлы, түнд сачлы, ачыг көзлү, түнд көзлү балалар доғурдулар. Аналар ушаг газаныр, онлары гарнында кәздирир, доғур, бәсләйирдиләр. Анчаг онун бэдәниндә кәздирдийи вэ кәздирәчәйи, онун доғачағы шей бала дейилди. О гурд күчүйү фриц иди.

Буну артыг дэйишмэк мүмкүн дейил. Малаша бүтүн бу шейләри дэйшәтилә дүшүнүр, анлайырды. О күчүк өлсә дә,—әлбәт ки, Малаша ону өз әлләрилә боғачагды,—бунун бир хейри ола маячагды. Онун өз бәдәниндә фрици кәздирдйи, өз ганы илә фрици бәсләдийи һәмешәлик ядда галачагдыр.

Ахы буну һамы билирди. Она һамынын рәһми кәлир, һамы немецләрә лә'нәт яғдырыр, бүтүн бунларын интигамы алыначаг күндән данышырдылар. Һәр бир шейин—Папшукун да, Левонюкун да, Олйонанын да, яндырылмыш дахмаларын, өлдүрүлмүш ушагларын да интигамыны алмаг олар, анчаг,—Малашая әлә кәлирди ки,—онун интигамыны һеч бир кәс һеч бир заман ала билмәйәчәкдир. Онун иши битмишдир.

Күнәшли, чичәкли, әтирли бир яй онун ядына кәлирди. Шейдән күмүш кими парлаян кечәләр, гуршаға гәдәр галхмыш отлар, чай гырағындаки от бичинләри, чадырларда, гуру отларын гохусу, парылдашан улдузларын алтында кечирилән кечәләр, гыса, дәчәл кечәләр. О өпүшләрдән ушаг доғулмурду. Ширин, шән кечәләр, додаг-додаға пычылдашмалар, додаглардаки ганын ләззәти, хошбәхт бир гәлбин чырпынтылары—бунлар һамысы изсиз, әсәрсиз кәлиб-кечди, әлә бил һеч бунлар олмайыбмыш.

Ахы белә кечәләр чох олмуш, бүтүн от бичини мүддәти давам әтмишди. Малаша гызғын, дәчәл бир мәнәббәтлә гәлбини һаман адама вермишди; дүздүр, бундан сонра бир шей чыхмаммыш вә онлар күсмәдән, гәзәбләнмәдән айрылмышдылар.

Инди исә, ялныз бирчә ан, дәйшәтли ярымча саат давам әтмишди вә бу ярым саат өз мейвәсини вермәли, онун һәятында һәмешә үфунәтли ирини ахан бир яра ачмалы имиш.

Сонра о Ивана әрә кетмишди, дүздүр, бу әврилики чох сүрмәмишди, анчаг енә хошбәхт кечәләр кечирмишди, амбарын дамындаки сөкүкләрдән улдузлары сейр әтмиш, илыг яй әтри верән июн кечәсинин ләззәтини көрмүшдү. Ахы бүтүн бунлар олмушду, әринин ордуя кетмәсиндән әввәл олмушду, бу да пис дейилди.

Инди исә, һәр бир шейин алт-үст олмасы үчүн бу кабус кими ағыр ярым саат кифайәт әтмишди. Һәләлик һеч кәс билмир, һәләлик һеч бир шей билинмир. Анчаг күнләр кәлиб кечәчәк вә санки она дөзүлмәз рүсвайлыг дамғасы вурулмасы азмыш кими, онун бәдбәхтлийи һамынын көзү өнүндә дурачагдыр. Йох, һәлә фрици бәдәниндә кәздирәчәк, ону әзийәт

вә әзаб ичиндә доғачагды. Она ким көмәк әдәчәк, онун ағыр саатында янында олмағы ким истәйәчәкди?

Олга исә, өлүмдән горхуб ағлайырды. Йох, Малаша архайын иди ки, өлүм кәлмәйәчәк. Малаша нә олачағыны билмирди, ағлына да кәтирмирди ки, ушағын мейитини вә ону немецләрин әлләриндән гапыб апаранлары әлә верә биләчәк бир адам тапылачагдыр,—йох, бу мүмкүн шей дейилди. Әлбәт һеч бир кәс немецләрә тахыл да вермәйәчәкди. О билмирди нийә белә олачаг, нә үчүн белә олачаг, анчаг тамамилә архайынды ки, өлмәйәчәк, ону өлдүрмәйәчәкләр. Ону өлдүрмәйәчәкләрсә, демәли о бириләр дә сағ галачаглар.

Чечориха әввәлчә динмәдән Олганын әлини тумарлайырды. Анчаг ағламаг кәсилмирди вә о сәбр әдә билмәди:

— Нийә зарылдайырсан? Нә олачаг, олачаг. Ағламаг айыбдыр.

— Мән өзүм ағламаг истәмирәм, ағламаг әлә өз башына кәлир,—дейә Олга мә'сум бир ушаг сәсилә һычгыра-һычгыра чаваб верди. Бу сәс Чечориханын гулағына өз балача гызы Нинанын сәси кими кәлди. Онун үрәйи юмшалды.

— Яхшы, сакит ол, сакит ол... Ахы һәлә һеч бир шей мә'лум дейил...

Малаша отурдуғу күндән гаранлыға бахыб ачы-ачы күлүмсүндү.

— Мә'лумдур, лап яхшы мә'лумдур: өлүмә һеч бир үмуд йохдур.

— Мән орда үч хырдача ушаг гоюб кәлмишәм, һеч билмирәм башларына нә кәлиб... енә ағламырам,—дейә Чечориха она нәсиһәт әтди. Бирдән ушагларын һәсрәти ону дөзүлмәз бир гүввәтлә сыхды. Һеч олмаса, бирчә дәгигә онлары керә иди! Керәсэн онлар нә эдирләр, башларына нә кәлди? Малючиха онлары керәсэн өз янына апарыб я йох? Бәлкә онлар дахмада тәк галыблар чөкән кечәдән, күчәдән кәлән аддым сәсләриндән горхурлар; немецләр кәлиб онлары дахмадан байыра атдыглары биринчи күндән бәри онлар һәр шейдән горхурлар.

— Рәдд сл!—дейә уша бойлу бир фелдфебел ону түфәнк дибчийи илә вурмушду, о ушаглар донмасын дейә, бә'зи чыр-чындыры йығышдырмаг истәмишди.—Рәдд ол!—дейә о бир дә тәкрар әтмиш вә ушаглар, үстләринә гайнар су тәкүлмүш кими бирчә алт көйнәйлә шахтая, гарын үстүнә гачмышдылар.

Сонра дахма немецләрин хошуна кәлмәмиш, онлар башга дахмая көчмүшдүләр, гайыдыб өз эвләриндә яшая биләрдиләр. Ялныз дәһлизи тәмизләмәк лазым иди. Көрүнүр ки, немецләр шахтая чыхмаг истәмәйиб дәһлиздә, гапынын лап ағзында мурдарчылыг этмишдиләр. Онлар бүтүн бунлары тапдайыб отаға кечмәкдән, дахманы мурдар гоху басмасындан чәкинмирдиләр. Арвад ийрәнә-ийрәнә немецләрин мурдарлыгларыны тәмизләмиш вә дахманы да батырыб-батырмадыгларыны билмәк үчүн ораны шүбһә илә көздән кечирмишди. О заман арвад элә күман этмишди ки, онлар хошларына кәлмәйән дахманы гоюб кетдикләри үчүн ачыгла белә этмишдиләр. Анчаг сонра немецләр кәнддә галдыгда, мәлум олмушду ки, онлар һәр ердә белә эдирләр, онлар үчүн һеч фәрги йохмуш.

Көрәсән ушаглар Малючиханын эвиндә нечә доланырлар?

Тәки Ооска Саша илә далашмасын, о һәм кичик, һәм дә зәифдир, анчаг элә дәчәлдир ки, һәмишә бир чәнчәл чыхарыр. Һәмишә дөйүлмүш, үз-көзү көмкөй эвә гайыдарды, һәмишә, өзүндән күчлүләрлә далашарды. Соня элә дейил, о яшына көрә чох ағыллы гыздыр. Анчаг онлар икиси, Ооска вә Нина...

Евдоким диварын дибиндә көксүнү өтүрдү.

— Бир көр бу Грохач нә ятыр һа...

Гаранлыгда мүнтәзәм хорна сәси бәркдән сәсләнмәкдә иди.

— Ай баба, сизин юхунуз кәлмирми?— дейә Чечориха үч сары сачлы баш хәялыны көзүнүн габағындап говмаға чалышараг сорушду.

— Мәним юхум һардан... Чохдандыр ки, юхум чәкилмишдир... Күндә бир, ики, үч саат ятсам, одур ки, вар... Ахы күнләр узундур...

— Көрәсән чохдан бурдайыг?— дейә бирдән Олга сорушду.

— Ким билир, белә бош отуранда вахт яман узаныр... Көрүнүр ки, даһа ахшамдыр, о бири отагда лампа яндырыблар, демәли ки, ахшамдыр...

— Вай, һәлә ахшамдыр,— дейә Олга мә'юс бир һалда көксүнү өтүрдү.

— Мәнә элә кәлирди ки, яман кечдир.

— Кеч һардан олду... Ай гыз сән өзүнү элә ал һа, ким билир биз бурада нә гәдәр галачайыг... Чавансан, чаванлар һәмишә тәләсәр,— дейә Евдоким көксүнү өтүрдү. Чечориха

гаранлыгда үзүнү она чевирди. Көзләри артыг гаранлыға өйрәнмишди вә гапыдаки дар дәликдән азча ишыг кәлирди. Гочанын ағ сачлы башы диварын фонунда тутгун сечилди.

— Һара тәләсирсән? Ай гыз, бизим инди тәләсмәли бир еримиз йохдур... Нә гәдәр бурада галсаг, бизә газанчдыр, паланы онларындыр...

— Бәлкә, бизимкиләр кәлиб чыхды?— дейә Олга горхагорха сөзә гарышды. Она элә кәлирди ки, артыг һеч бир чыхыш йолу олмамасы, бу гаранлыг амбарын гапысынын ялныз өлүмә ачыла биләчәйи мүмкүн дейилдир.

— Ахы немецләр чәмиси үччә күн мөһләт верибләр.

— Бәлкә бу үч күндә кәлдиләр?

— Белә човғундамы?... Чәтин мәсәләдир. Белә һавада нечә кәлсинләр, пулемйотлары, топлары нечә чәкиб кәтирсинләр?

Адам човғундан аяғынын алтыны көрә билмир. Һәр бир дәрәдә, һәр бир чухурда адамы гар баса биләр...

Чечориха сакитчә данышырды, бирдән она элә кәлди ки, өзү өз сөзләринә инанмыр.

Гар өз ериндә, анчаг онлар һәр күн, инадла вә сарсылмаз бир инадла көзләйирдиләр. Ахы элә бу күн сәһәр о көзләйирди ки, онлар кәләчәкләр, бәлкә дә инди онлар Лешянын яхынлыгындадырлар, бәлкә дә инди дәрәни энир вә ачығырла тәпәйә галхырлар,— бәс инди онлар нийә кәлмәсинләр? Човғун дүнән дә, сраға күн дә варды. Човғун онлара нейләйәчәк! Онлара чығыр да, кизли йол да көстәрәрләр, ахы, өз доғма торпагларыдыр; онлар човғунла да, гарла да танышдырлар, биринчи дәфә көрмүрләр ки...

Бәли, Олга һаглыдыр. Онлар кәлә биләрләр. Онларын өлүмүнә галмыш бу үч күнүн бириндә кәлә биләрдиләр. Бирдән гапылар чырпынар, күлләләр ачылар вә бүтүн онлар амбарын гаранлыгындан ишыглы дүнәя чыхар, өз эзиз дөйүшчүләрини көрәр, сонра тез эвә, ушагларын далынча Малюхинакилин дахмасына...

Һәтта онлар бәлкә дә кәлдиләр, бәлкә дә кечәнин гаранлыгында бүтүн сәсләри батыран човғунун пәрдәси алтында онлар инди кизлинчә кәндә кирирләр, бирдән илдырым кими вуруб кәндин боғазына япышыб онун ганыны соран немец гулдурларыны мәһв эдиб, дағыдыб тахта бити кими эзәчәкләр.

— Бәлкә дә кәлдиләр,— дейә арвад учадан сәсләнди,— бәлкә дә онлары көрмәк бизә гисмәт олду.

— Сизин фикрипизчә кәләрләрми?— дейә Олга сорушду.

— Бәлкә дә элә олду,— дейә Евдоким мызылдады. Ах, лап мағамыдыр, лап еридир!

— Бизи кәлиб тапарлар, һамы билир ки, бизи һара салыблар,— дейә Олга гыздырмалы кими пычылдады. Бу саат она элә кәлирди һамысындан вачиб одур ки, онлары тапсынлар, һаман саат гапыны ачсынлар, немецләр гызыл әскәр сүнкүләринин зәрбәләри алтында човғун вә гарын ичинә гачышдыглары заман онлар бирчә дәгигә дә бурда галмасынлар.

— Бу барәдә нараһат олма, тәки кәлсинләр,— дейә Чечориха ону сакит эдирди.— Элә данышырсан ки, элә бил онлар кәндин гырағындадыр.

— Бәлкә доғрудан да эләдир?

— Бәлкә доғрудан да эләдир,— дейә о да тәкрат эдиб бармагларыны элә бурду ки, шыгғылдады.

Малаша гаранлыгыда көзүнү бир нөгтәйә зилләйиб бахмагда давам эдирди. Бәли көзләмәк онлар үчүн хошду, онлар умуд бәсләйә биләрләр, онлар үчүн бу хилас олмаг демәкди. Анчаг Малашая һеч бир кәс көмәк эдә билмәз, ону һеч кәс хилас эдә билмәзди. Өзүмүзкүләр кәлир,— бундан нә чыхсын ки? Нә онлары гаршыламаг, нә онларла көрүшүб саламлашмаг, нә онлара бахыб севинмәк Малашая гисмәт олмаячагды. Малаша онлара бир парч су верә билмәз, онлары дахмая дәвәт эдә билмәз. О кимдир? Онун гарнында фриц вар. Өзүмүзкүләр кәләндә кәнд чанланачаг, гызлар күчәләрдә нәгмә охуячаг, гызыл әскәрләр зарафатлашачаглар. Дахмаларда севинчәкләр вә онлары төһмәтләндирмәк һеч кәсин ағындан да кечмәйәчәк, чүнки бунлар өзүмүзкүләрди. Бу вә диһәр дөйүшчүнүн бир ай, бир һәфтә, бир күн сағ галыб-галмаячагы мәлум олмадыгы бир һалда һеч гызлар онлара өпүшләрини әсиркәрләрми?

Анчаг бирчә она һеч бир кәс бахмаячаг, һамы нифрәтлә ондан үз чевирәчәкди. Һәтта мұһарибә гуртарса да, һәтта Иван гайыдыб кәлсә дә, артыг онун янына кәлмәйәчәкди. Әһвалаты она данышачаглар, о да дахмадан кәнар кечиб кедәчәк вә күчәдә она раст кәләндә дәяд бир адам кими янындан өтүб кечәчәкди.

О бири күндән Олганын пычылтысы кәлди. Малаша бура кәлдикләри заман һамынын отурмасыны көзләйиб өзүнүн снлардан ән узаг бир кушәйә чәкилдийини яддан чыхарыб зәһәрли бир дүшүнчә илә өз-өзүнә деди:

— Бир көр, нечә мәнән узаг отурублар...— Бәли, Олга

өлүмдән горха биләр, Олга үчүн яшаманын мәнасы вар. Остап ордудан гайыдар, онлар эвләнәрләр, һамынын яшадыгы кими яшар, һамынын мұһарибәдән әввәл ишләдийи кими ишләр, Остап үчүн ушаглар доғар. Ялныз бирчә о— ән көзәл гыз вә бүтүн кәнддә ән яхшы ишләйән бир гыз олан Малаша, артыг һеч бир вахт мұһарибәдән әввәл олдуғу кими яшамаячагдыр.

Федосия Васянын матәмини тутар, күнләр, айлар кәлиб кечәр, о да оғлу барәсиндә сакитчә дүшүнәр. Бу ади бир ишдир; вәтән йолунда биринчи вә сонунчу һәлак олан о дейилдир ки. Левонюкун ата-анасы да өз дәрдләрини унударлар; ахы онларын Левонюкдан башга ики оғлу вә ики гызлары вардыр. Ушаглар мұһарибәдән гайыдандан сонра эв енә долар. Немецләрин дағытдыглары дахмалар енидән тикиләр, фрицләрин амансыз бир сурәтдә яндырмаг үчүн бағлардан гырдыглары ағачларын еринә ени ағачлар әкиләр. Яралар сағалар вә һәр шей әввәлки һалыны алар. Ялныз бирчә онун үчүн һеч бир шей гайытмаячаг, һеч бир шей унудулмаячагдыр. Һамынын гаршысында бир йол вар,— киминики асан, киминики чәтиндир, ялныз бирчә онун гаршысында артыг һеч бир йол йохдур.

Бир заманлар Малаша севинәрди ки, о кәнддә һамыдан көзәлдир, колхозда һамыдан яхшы ишләйир, әтрафында он гыз олса да, бүтүн көзләр она тикилир, нәгмә охуянда онун сәси сафлығы, айдынлығы илә бүтүн сәсләрдә сечилир, һеч бир кәсин онун көзләри кими көзләри, онун һөрүкләри кими һөрүкләри, онунки кими гарабәниз вә чәһрайы янаглары, онунки кими әйри вә инчә гашлары йохдур. О өз көзәллиинә севиниб башыны диһ тутарды.

Анчаг бу да она дәрд вә бәдбәхтлик кәтирди. Яхшысы бу иди ки, о да Марфа гары кими дәриси бүзүшмүш вә солғун олайды; яхшысы бу иди ки, о да Устя кими чолаг, чаш вә гозбел, сары вә чилли Клава кими кифир олайды. Йох, о белә дейилди вә о үч нәфәр ону фәләкәтә мәһкум этдиләр.

Гапынын далындан данышыг вә аддым сәсләри кәлди. Орда немецләр, кәнд советинин эвиндә өз эвләри имиш кими ағалыг эдирдиләр. Өзләрини аға һисс эдирдиләр. Малаша юмругларыны сыхды. Онлар бирчә бурда дейилдиләр ки. Немецләр бир дәфә Малашанын сәркийә кетдийи Киевдә дә вардылар. Немецләр кениш Киев күчәләриндә кәзир, зәрли

Киев гүллэләри янындан кечир, өз чәкмәләрилә Киев галдырымларыны тапдайырдылар. Немецләр чәкмәләрилә Харьков галдырмаларыны да тапдайырдылар. Онлар Украина торпагларында кәзир, салдат чәкмәләрилә ону тапдайырдылар. Тәкчә Малашаны дейил, йох, бүтүн Украина торпагыны зорламышлар, ләкәләмишләр, тәһгир этмиш, тапдамышлар. Шәһәрләр харабазара дөнмүш, күләк кәндләрин күлүнү кейә совуруп, басдырылмамыш мейитләр ора-бура төкүлүб галмыш, дар ағачларында өлүләр елләнир. Торпаг башдан-баша гана булашмыш, көз яшлары илә суварылмышдыр.

Анчаг элә бир күн кәләчәк ки, азад әдилмиш торпаг гызыл күнәшин алтында енидән дирчәләчәк. Днепр азад далгаларла чошачаг, Ворскла, Лопан вә Псел сәсләнәчәкдир! Дашғын сулар торпагы тәмизләйәчәк, онун үстүндән нәчис вә палчыгы юуб апарачагдыр. Ганла суварылмыш тарлалар йүз гат артыг мәнсул верәчәкдир. Буғда әкинләри әнкин дәнизләр кими далгаланачаг, гарғыдалы тарлалары халис зәрләрлә парлаячаг вә ләкләр алов рәнкли памидорларла долачагдыр. Торпаг енидән чичәкләнәчәк, енидән тәмиз, көзәл бир һал алыб зәнкинликләрлә долуб дашачагдыр.

Анчаг о, Малаша исә, һәмишәлик олдуғу кими галачагдыр. Онун синәсиндән гейри-ихтияри бир фәряд гопду.

— Малаша, ятмамышсанмы?—дейә Чечориха сорушду. Малаша диксинди. Арвадын сәсиндә о бир сахталыг һисс этди вә гәзәбләнди. Данышмаг истәмирсән, данышма, бу гондармалыг нә үчүндүр.

— Ятмамышам. Бу сизин нәйинизә кәрәкдир?—дейә о кәскин бир сәслә сорушду.

— Эләчә сорушурам да.

— Наһаг ерә сорушурсунуз. Яхшы олар ки, мәнимлә һеч марагланмаясыныз.

— Нийә ки, бизим һамымызын дәрди бир дейилми?

Малаша кәскин, хоша кәлмәз бир күлүшлә күлдү.

— Әлбәт ки, һамынын дәрди бирдир! Анчаг мәним дәрдим өзкәдир!

— Нә олачаг ки, бәдбәхтликдир, гәзадыр да...!

— Бәли, элә бах, бәдбәхтлийин нә олдуғуну сиз билирсиниз!

Малашанын үрәйи тутғун бир гәзәблә долу иди, билмирди ки, буну кимә төксүн; она көрә дә Чечориха онун үчүн бир бәһанә иди, сөзүнә давам әдиб һирслә деди:

— Сиз өзүнүзү яхшы һисс әдирсинизсә, отурун, дилинизи дә гарныныза гоюн. Одур, әшидирсиниз ки, Грохач һечә раһат ятыб.

— Ону диндирмәйин... Ачыглыдыр,—дейә. Олга Чечориханын голуна әлини вуруб явашчадан пычылдады. Малаша буну әшитди.

— Әлбәт ки, мәни диндирмәйин мәнасы йохдур. Мән ачыглыям, мәлум шейдир, ачыглыям. Анчаг сән мәнрибансан, бәс һечә!

Арвадлар динмәдиләр. Малаша көзүнү гаранлыға зилләйиб ағыр-ағыр нәфәс алырды.

Гызын ядына дүшдү ки, тахыл бичини заманы гәзетдә онун барәсиндә язмышдылар. Бәли, онда о ачыглы дейилди. Гызлар вә арвадлар ону гучаглайырдылар. Гәзетдә шәкли дә чыхмышды. Малаша орда чох көзәл дүшмәмишди, күлүмсәркән ағаран дишләри чох гәшәнж иди, үзү көлжәдә итмишди. Анчаг енә һечә олса шәкли гәзетдә чап әдилмишди. Малашанын барәсиндә габагчыл бир колхозчу гыз кими язылмышды. Әлбәт ки, онун барәсиндә язманы лазым билмишдиләр. Инди исә...

Дахмадан кәнарда күләк выйылдайырды. Галын диварларынын далында, әвин тикилдийи галын шалбанларынын далында күләйин сәси әшидиларди. Грохач бирдән айылды вә бәркәдән әснәди.

— Амма да ятырсан һа,—дейә Евдоким гитбә илә онз мұрачиәт этди.

— Нә вар ки, ятыб юхуну алмаг пис дейил, ким билир башымыза нә кәләчәк.

— Нә кәләчәк, мәлумдур дә.

— Бәлкә бизимкиләр кәлдиләр,—дейә Олга тәләсик дилләнди. О истәйирди ки, Грохач онларынын кәләчәйини, кәлә биләчәкләрини тәсдиг этсин.

— Әлбәт ки, ола биләр... Анчаг элә бу үч күнүн ичиндә кәлиб чыхмалары ағлыма батмыр...

— Я да партизанлар кәлиб чыхар.

— Йох, бу ола билмәз,—дейә кәндли әтираз этди.—Онлар бура һечә сохула биләр?

Онлар узаг мәншәләрә чәкилиб орда отурублар. Белә гарда онлар бура кәлиб чыхмағы һеч ағылларына да кәтирмәз-

ләр. Онларын изини тапыб гыларлар. Яйда иш башга чүрдүр, снда истәдийин ерә кедә биләрсән, һәр колун далында кизләниб горунмаг олар. Инди исә, чәтин мәсәләдир. Яхшысы будур ки, отуруб язы көзләсинләр, мешәдән бунлара әл кәздирсинләр. Бу вахт ачыгыга чыхмагын мәнасы йохдур.

— Бәс орду?

— Ордунун иши башгадыр. Орду дүзүнә дә кәлә биләр. Олга көксүнү өтүрдү.

— Күләк нә яман выйылдайыр...

— Дейирләр ки, белә вахтда өлүм дүняны кәзир,—дейә Евдоким дилләнди. Олга күрәйиндән хоша кәлмәз бир үшүтмә кечдийини һисс этди. Амбар гаранлыг вә горхунчи иди, гоча да белә шейләрдән данышмага вахт тапмышды.

— Бәс нечә, доғру дейирләр,—дейә Чечориха тутғун бир сәслә онун сөзүнү тәсдиг этди.—Өлүм бизим ерләри кәзир, амма яман да кәзир...

Онлар сусдулар, санки галын диварын ардындаки аддым сәсләрини динләйирдиләр, санки орда йолдан кечән өлүмү жәрә биләчәкдиләр.

— Инди ики чүр өлүм вар,—дейә гоча гейд этди.

— Нечә йә'ни ики чүр?

— Әлбәт ки, ики чүр... Бири немецләринкидир ки, бизимкиләри апарыр, о бири дә немецләри күдүр.

Олга Чечорихая даһа бәрк гысылды.

— Ай баба, белә шейләрдән данышмайын. Адамы горху басыр.

— Сән горхулу шейдән горхма,—дейә Грохач сәрт бир сәслә дилләнди.—Инди дүняда, адамлар да горхулудур... Кәрәк өз ишини биләсэн, һеч бир шейдән горхмаясан. Бирчә дәфә горхдуму, башына нә истәсәләр кәтирә биләрләр.

— Ким?

— Нечә йә'ни ким? Немецләр... Онлар үчүн адамлары горхутмаг һәр бир шейдән вачибдир. Горхунму, эвин йыхылды. Горхуну өзүнә яхын гоймасан, немец дә сәнә һеч бир шей эдә билмәз.

— Васка ки, онлардан горхмурду, анчаг енә дә вуруб өлдүрдүләр. Пашшук да...

— Мәкәр мән дедим ки, вуруб өлдүрә билмәзләр? О түфәнки онун үчүн әлине алыб ки, вурсун. Ога көрә дә о немецдир ки, өлдүрсүн. Мән буну демирәм, ән мүнүмм олан шей бу дейилдир...

— Бәс ән мүнүмм шей нәдир?

— Өзүн билмирсәнми нәдир?

О, нә чаваб верәчәйини билмәйиб динмәди.

— Ән мүнүмм шей—өз сөзүнүн үстүндә мөһкәм дуруб күзәштә кетмәмәкдир. Ән мүнүмм шей сусмаг лазым оlanda сусмагдыр. Кәрәк әлә вәдәсэн ки, сәндән бирчә сөз дә ала билмәсинләр. Ән мүнүмм шей—бунун битиб гуртараचाгыны вә онлардан бирчә нәфәрин дә бурдан сағ-саламат чыхмаячагыны билмәкдир. Вуруб өлдүрәндә нә олар ки... Эһ, сән һәлә чавансан... Кечән мүнәрибәдә, вәтәндаш мүнәрибәсиндә нә гәдәр адам тәләф олду... Он сәккизинчи илдә немецләр бурда азмы адам гырдылар? Ахыры нә олду? Онларын һеч изи-тозу да галмады. Биз исә, галдыг. Торпаг вә онун үстүндәки халг галды,—демәли ки, һәр бир шей галды.

— Амма инди онлар чамааты ай гырырлар һа... он сәккизинчи илдә белә олмамышды.

— Әлбәт ки, бу ондан писдир. Анчаг, һамыны гырыб гуртара билмәзләр. Енидән көк салыб артмага адам галачаг. Бир көзлә, сағ галсаг өзүмүз, өлсәк башгалары көрәрләр ки, нечә олачаг. Мүнәрибәдән әввәлкиндән даһа яхшы, даһа варлы, даһа ағыллы яшаячагыг...

Олга көксүнү өтүрдү.

— Анчаг нечә олса, адам өзү көрмәк истәйир...

— Бәс нечә? Сәнин нечә яшын вар?

— Он доггуз.

— Он доггуз... Евдоким баба, сәнинлә мәним нә вахт он доггуз яшымыз варды?

— Нә данышырсан—дейә Евдоким ачыгланан кими олду,—мәним саггалыма дән дүшмүшдү, анчаг сән һәлә лүт кәзирдин...

— Белә олмагына беләдир, она баһанда, артыг мән дә гочаям. Әлбәт ки, ай гыз, адам өзү көрмәк истәйир... Он доггуз яшында һа, һай-һай! Баба илә мән сәндән бир аз бөйүйүк, анчаг биз дә өзүмүз көрмәк истәйирик...

— Мүнәрибәдән сонра нечә олачагыны көрмәк...—дейә Олга дәрдли-дәрдли көксүнү өтүрдү. Грохач бирдән ериндән сычрады.

— Йох, мән бирчә буну көрмәк истәмирәм! Мән ахырынчы немецин бурда, бизим кәндә нечә кәбәрәчәйини көрмәк истәйирәм! Киевдә дар ағачында ахырынчы немецә бир тамаша эдәйдим! Днеприн саһилиндә, тәпәдә бир дар ағачы

гурулайды вэ ахырынчы немец ордан асылайды. Мүһарибэ вахты орда, өз ериндэ отуруб бизим боғазымыза кечирилмэк үчүн кэндир тохуянлары бир бура кәтирәйдиләр, онларын яндырылмыш кәндләри енидән тикдикләрини, дағылмыш шәһәрләри абад этдикләрини бир өз көзүмлә көрәйдим. Гәзетдә язылдығы ядыныза кәлирми, бах, эләчә, бир-бир кәрпич-кәрпич йығыб гура идиләр!..

— Тәки бурда онлар көзүмүзә көрүнмәсинләр, элә өзүмүз дә дүзәлдәрик,—дейә Чечориха гейд этди.

Евдоким көксүнү өтүрдү.

— Бизим чамаат яман үрәйи юмшагдыр, яман... Бу күн гәзәбләнир, сабаһ ядындан чыхарыр... Бизим халг үрәйиндә кин сахламағы бачармыр.

— Горхмайын баба, меһрибан олмағына меһрибандыр, анчаг бычаг сүмүйә даянанда, даһа унутмаг олмаз!.. Буну өлән саата гәдәр дә унутмазсан! Йох!

Малаша данышыланлара гулаг асды. Грохачын бә'зи сөзләри онун лап үрәйиндән хәбәр верирди. Бәли, бәли, ахырынчы немеци дар ағачында көрмәк, онларын тәрләйәнә, әлдән дүшәнә гәдәр ишләдикләрини көрмәк... Анчаг бу ки, онун һалыны яхшылашдырмайчагды. Һәр бир кәс интигамыны алыб үрәйини динчәлдә биләрди, анчаг онун үрәйи һеч бир заман динчәлмәйчәкди.

Грохачын ахырынчы сөзләри элә бил гаранлыгдә асылыб галды, элә бил ки, таванын гара дирәкләри үстүндә аловлу һәрфләрлә язылыб парлады:

— Буну өлән саата гәдәр дә унутмазсан!

Малаша да чаваб верди:—Йох!

— Су истәйирәм,—дейә Олга пычылдады.

— Буну һеч фикринә кәтирмә,—дейә Грохач сәрт сәслә чаваб верди.

— Онлар адама су вермәзләр.

Үч күн сусуз да галмаг олар! Бура исти дейил, отуруб һеч бир шей этмирсән, дөзә биләрсән! Анчаг фикринә кәтирмә, йохса, су истәйәчәксән.

— Аһ...

— Бир утан ай гыз,—дейә Чечориха сөзә гарышды.

— Элә һей зарыйырсан... Элә бирчә сәнин һалын харабдыр? Инди кәнддә кимин һалы яхшыдыр?

— Ахы биз замыныг.

— Нә олсун ки... Үч күндән сонра жүлләләмәйи вә'д эт-

мишләр. Нә олар ки? Сән эшитмәдинми? Онлар өлүм һәдәсилә тахыл тәһвил вермәйи әмр этдиләр, ким онлара бир шей верәчәк? Инди һамынын башынын үстүнү өлүм алыб...

Сакитлик чөкдү. Олга динләйир, санки, бу кәнди кәзән өлүмүн аяг сәсләрини эшитмәк истәйирди.

Кәнд исә, санки човғунун выйылтысы, алтында, юхары-ашағы һәрләнән тар думанлары ичиндә ятмышды. Дахмалар ерә батмыш кими кизләниб галмышдылар. Амбарда доғмагда олан Олйонанын чығыртысы күләйин выйылтысына гарышмышды, көрүнүр ки, о доға билмирди. Анчаг бу фәрядан башга һеч бир сәс йох иди. Элә бил һамы дәрин юхуя кетмишди.

Анчаг дахмаларда адамлар ятмамышдылар. Һамы Евдокимин дедийи сөзләри—кәнддә өлүмүн кәздийини эшидирди. Өлүм ағ думан йығынлары һалында йолда бурулуб көйә галхыр, бураған һалында дахмаларын дамлары үстүндә учушур, ағ бир кабус кими диварларын дәликләринә сохулур, күләш дамлары дидиб төкүр, немец балталарындан йол кәнарында саламат галмыш ахырынчы чөкә ағачларыны амансыз бир сурәтдә силкәләйирди. О бузлу синәсини ерә даяйыб ағ ганадлары илә ерин үстүнү бүрүйүрдү.

Орда, ашағыда, дәрәдә өлдүрүлмүш адамлар ятырды. Өлүм гары сәпәләйир, мейитләрин вә мундирләрин һәлә көзә көрүнән ерләринин үстүнү өртүб басдырырды. О Вася Кравчукун һәр күн анасынын сә'йилә тәмизләдийи гаралмыш үзүнә выйылты илә гар сәпәләйирди. Бир ай бундан әввәл кәнди кәнарында һәлак олмуш гызыл әскәрләрин мейитләринин үстүндә ағ тәпәләр әмәлә кәтирди. Бурда, дәрәдә, өлүм һөкмранлыг эдирди, бурда шахтанын даша, ағача дөндәрдийи мейитләр ерә сәрилиб галмышды.

Өлүм гаҗыб партизанларын янына кетмәйә чалышан Левонюкун дар ағачындаки мейитини йырғалайырды. Бу мейит дә гапгара вә даш кими иди. Кәндир чырылдайырды. Күләк мейити бәрк йырғалайянда, асылмыш адамын аяглары дирәкләрә дәйиб, тутғун вә бәрк бир таггылыты илә сәсләнирди.

Өлүм, ичәрисиндә Олйонанын доғмагда олдуғу амбарын гапысы ағзында бураған кими бурулурду, өлүм өз нөвбәсини көзләйир, гәһгәһә чәкир, хырылтылы күлүш илә кәндә сәс салырды.

Адамлар онун сәсини эшидирдиләр. Адамлар дахмаларда ятмамышдылар. Онлар көзләрини тавана зилләйиб һәрәкәт-

сиз бир һалда ятагларында узанмышдылар. Онлар бу улаян немец өлүмүнүн сәсини гаранлығын ичиндән эшитмәкдә идиләр. Бу немец өлүмү севинир, гәһгәһә чәкир, чайнагларыны итиләйирди. О, бол мәнсул көзләйирди. Бу артыг ялныз дәрәдә вурулмуш Пашшукдан, немец илкәйиндән асылмыш Левонюкдан ибарәт дейилди. Бу немец илкәйи һамынын башынын үстүндән асылмыш, түфәнкин гара лүләси бүтүн үрәкләрә дикләнишиди.

Амбарда ялныз һамынын дүшүндүйү, бу човғун вә өлүм сәсилә улаян кечәдә һамынын көзүндән юхуну гован шейдән данышырдылар. Гоча Евдоким биринчи олараг чөкмүш сакитлийи позду.

— Ола билмәз ки, һамыны күлләләсинләр... Бу нечә ола биләр? Бүтүн кәнди күлләләмәк олармы? Ахы һеч бир кәс тахыл вермәйәчәк...

— Онлара нә вар ки?—дейә Грохач габа бир сурәтдә күллү.—Белә шейи биринчи дәфәми эдирләр? Бәс Леваневкада онлар нейләмишдиләр? Садыда, Костинкада нә ишләр көрмүшдүләр?

Артыг ер үзүндән силинмиш кәндләрин хәяллары онларын көзләринин гаршысына кәлди. Леваневкада немец салдатына атылан бир күллә эвезинә онлар кәнди дөрд тәрәфдән одламыш, одун ичиндән чыхыб гачмаг истәйән кәндлиләри күлләйә басмыш, аналарын көзләри габағында ушаглары аловун ичинә атмыш, кәнди яндырыб мәнв этмишдиләр.

Сады кәндиндә йүз әлли нәфәр әһалини вахтилә кәрпич заводу үчүн кил чыхарылан ерә долдуруб ораны гумбараларла партлатмышдылар. Костинкада бүтүн кишиләри өлдүрмүш, арвад-ушағы исә, бирчә алт көйнәйи илә гырх дәрәчә һахтая говмушдулар, онлар да узагда олан гоншу кәндләрә кедәркән йолда гырылмышдылар.

— Сады, Леваневка, Костинка... Бунлар ялныз бизим маһалда оланлардыр, бәс о бири ерләрдә? Онлар Киевдә, Одессада, о бири шәһәрләрдә нә ишләрдән чыхмышдылар? Кәндләрдән, гәсәбәләрдән нә галмышдыр? Бәс он сәккизинчи илдә? Әһ, ай баба, элә бил ки, бунлары биринчи дәфә көрүб әшидирсиниз...

Олга әлләрилә үзүнү өртүб динмәз отурмушду. Анчаг она элә кәлирди ки, һәр шей яхшылыгга гуртарачаг, индичә түфәнкләр атылачаг, таныш, доғма «Ура!» сәсләри йүксәләчәк вә гапы курулту илә ачылачаг... Азадлыг, һәят! Онлар исә

һей өлүмдән данышырлар, элә бил ки, бу өлүм лабүд кәләчәк вә онларын бу барәдә хырдача бир шейдән данышырлармыш кими сакитчә данышмаларындан онун үрәйни горху басырды. О дәрдли-дәрдли дүшүнүрдү ки,—онлара нә вар, Евдоким өмрүнү кечириб, күнүнү көрүб, бир көр нечә яшы вар? Дейирләр сәксән яшындадыр, белә яшда өлүмдән асан нә вар... Грохач... О һәлә он сәккизинчи илдә дөйүшмүшдүр, онун ири ушаглары вә ит кими бәд хасийәт бир арвады вар, онун нә вечинә? Чечориха...—Олга дурухду. Һә, онун үч хырда ушағы вар, әри ордудадыр. Һә, һә, онун нечә олса, әри олуб, һәлә ушаглары да олуб, бәс Олга һәятда нә көрүб? Онлара нә вар ки, данышырлар дә...

— Һамысы бирдир, һеч бир кәс тахыл вермәйәчәк,—дейә Евдоким дилләнди.

— Әлбәттә,—дейә Чечориха тәсдиг әтди.

Кәндин бу башындан о бири башына, дәрәнин кәнарында олан сон дахмая гәдәр, бүтүн дахмаларда белә дүшүнүрдүләр. Тахылы чидд-чәһд илә, гайғы илә кизләтмиш, ерә басдырмышдылар. Тахыл чөлләрдә узагда газылмыш гуюларда сүмүк кими, дәмир кими бәркимиш, донмуш ерин алтында иди.

Гызыл Ордуя тәһвил вермәйә имкан тапмадыглары һәр бир шей, пайызын түкәнмәз, сәхавәтли, гызыл кими гиймәтли мәнсулундан әлләриндә галмыш олан һәр бир шей: гызыл кими бугда, човдар, арпа, һәр бир шей ерин алтында иди; бунлар галын торпаг гатлары алтында, човғунун кәтирдийи гар тәпәләри алтында ятмагда иди.

Бу кизлин ерләрин һарда олдуғуну һеч кәс тапа билмәз, бу ерләр һеч кимин ағлына кәлмәзди. Бәлкә немецләр йүз һектарларла ери ики-үч метр дәринликдә газыйыб алт-үст эдә идиләр. Йох, онлар һеч бир шей тапа билмәздиләр. Ахы ерин алтында ятан гызыл тахыл ялныз кәндә чөрәк верән тахыл дейилди. Һәят үчүн тахылдан әл чәкмәк оларды.

Немецләрин доймаг билмәйән көзләринә дәймәйәчәк вәтәнин гызыл үрәйи ерин алтында ятмагда иди. Торпағын кәндли әлләринә инаныб әманәт вердийи мәнсул, бу торпағын чичәйи, онун ағыр гызыл мейвәси ерин алтында ятмагда иди. Тахылы вермәк немец ордусуна чөрәк вермәк демәкди. Тахылы вермәк битли фрицләри дойдурмаг, онларын ач мәделәрини долдурмаг, онларын чүрүйән, донан бәдәнләрини гыздырмаг демәк иди. Тахылы вермәк шахтада, човғунда,

боранда дүшмәнлө гәһрәманча вурушанларын үрәкләринә зәр-
бә вурмаг демәкди. Тахылы вермәк, торпагы дүшмәнә вер-
мәк, өзүмүзкүләрә хәянәт әтмәк, немецләрин гызыл Украина
торпагларына аға олдугларына, онларын Украина кәндлә-
ринә аға олдугларыны бүтүн дүня гаршысында әтираф әтмәк
демәкдир. Тахылы вермәк өзүнә вә өзүнкүләрә хәянәт әтмәк,
бүтүн кәндләрә сәс салмыш, бүтүн гулаглара чатмыш, бүтүн
үрәкләрдә ер әтмиш:—Дүшмәнә бир парча да чөрәк вермә-
йин!—әмрини еринә етирмәмәк демәкди. Тахыл вермәк, вәтән-
дән әл чәкмәк, дүшмәнә тәслим олмаг, бу мұһарибәдә, вәтән-
даш мұһарибәсиндә, он сәккизинчи илдә вә даһа әввәлки
мұһарибәләрдә һәлак оланлара хәянәт әтмәк, инсанын азад-
лығы уғрунда мұбаризә әдәнләрә, буну өз үрәйинин ганы ба-
һасына алыб инсана верәнләрә хәянәт әтмәк демәкди.

Өз торпагларында, өз варлы колхозларында кечмиш муз-
дурларын яшадыглары бу кәнддә бирчә үрәк дә тәрәддүд
әтмирди. Арвадлар өзләри өлдүкдән сонра ишин нечә ола-
чагыны дүшүнүр, тәдбир көрүрдүләр. Ковалчук гары, гаран-
лыгда чарпайыда вә собанын үстүндә ятмыш сәккиз ушағы-
нын нәфәс сәсини динләйрди. Сакит, иш ийәси кими һе-
саблайырды ки, Лйона артыг екә гыздыр, балачаларла мәш-
гул ола биләр; онларын палтларыны юяр, ямар.

Өзүмүзкүләр кәлиб чыхар, ерә басдырылмыш әһтиятлар,
һамыя чатар. Һәләлик исә, онлар да башгалары кими бир тә-
һәр доланарлар. Витенкова өз көрпәсинин бешийи үстүнә әйи-
либ, баласына кимин сүд верә биләчәйини, кәнддә кимин үч айлыг
ушағы олдуғуну фикирләширди. О билирди ки, ушағы өлмәйә
гоймаячаглар, ону өз сүдилә сахлаян бир ана тапылачагдыр.

Грохачын арвады көзүнү гаранлыға зилләйиб сакит бир
һалда немецләрин нечә һәрәкәт әдәчәкләрини фикирләширди:
Грохач замын сифәтилә һәбс әдилмишдир, көрәсән тахыл вер-
мәмәк үчүн кими мүгәссир биләчәкләр, ону, йохса әрини? Бу
гәрәра кәлди ки, енә арвадын өзүнү мүгәссир биләчәкләр. Ан-
чаг бу ону нараһат әтмәди. Хырда ушаглары йохдур, гызлар
бөйүкдүр, доланарлар.

Кәнч арвад Ванюк дәррдән үрәйи сыхыла-сыхыла дүшү-
нүрдү ки, даһа әрини көрә билмәйәчәк. Бир ай бундан габаг
о мәктубда язмышды ки, госпиталда яралы ятыр, чыханда
бәлкә бир нечә күнлүйә эвә дәймәйә вахт алды. Бир ай кәлиб
кечди, кәнд немецләрин әлиндәдир, өзүмүзкүләр кәлиб чыхан-
да исә о өлмүш олачагдыр. Онун өзүнә дә, әринә дә әлә рәһми

кәлди ки. Ачиз, үрәйи юмшаг бир адам олан әри үчүн тәк
яшамаг чәтин олачагды.

Адамлар гаранлыгда узаныб дүшүнүрдүләр. Һәрә бир саяг,
һәрә өз барәсиндә дүшүнүрдү. Тахыл барәсиндә дүшүнүрдү-
ләр. Тахыл гызыл золаг кими ахыр, ерин бу гызыл ганы тор-
пагын алтында хош күнләри, өзүмүзкүләрин кәләчәйи күнү
көзләйирди. Дахмаларда чүрбәчүр адамлар, бир-биринә бән-
зәмәйән, тамамилә мұхтәлиф адамлар узанмышдылар. Анчаг
бу кечә һамы әйни шейи дүшүнүрдү вә данышыгсыз, мүзаки-
рәсиз, һәрә өз янындан ән гәт'и бир сурәтдә бу гәрәра кәлир-
ди ки, тахыл торпагын алтында галачаг, немецләрин пәнчәлә-
ри ону кизлин ерләрдән тапыб чыхара билмәйәчәк вә бу һәят-
дан да вачиб бир мәсәләдир.

Кәндин үстүндә немец өлүмү гәһгәһә илә улайыб зинкил-
дәйәрәк бураған сәсләри ичиндә кәзмәкдә иди. О, дәһшәтлә,
журулту илә, сәртликлә, гәһгәһә илә өз гурбанынын башы үс-
түндә учмагда иди. Бүтүн дахмаларда һамы онун сәсини эши-
дирди.

Анчаг һаман бу кечә нөвбәдә дуруб донмагда олан немец
салдатлары чийинләринин үстүндән башларыны чевириб гор-
ха-горха әтрафа бахыр, аягларыны гарын үстүнә яваш бас-
маға чалышырдылар. Онлар да өлүмүн сәсини эшидирдиләр.
Өлүм кизләнир, кизлинчә лап яхына кәлир, сәссиз, буз кими
нәфәсини онларын үзүнә верирди. Онлар өлүмүн дәрәдә пус-
дуғуну, дахманын далында кизләндийини, күләш дамларын
үстүндә сәссизчә кәзишдийини дуюрдулар. Өлүм минләрлә,
бузлу көзләрлә, бүзүшмүш додагларла онлара бахыр вә сөз-
суз өз һөкмүнү верирди. О сакитчә кәнд чәпәрләриндән ке-
чир, барыларын янында дурур, әйилиб гуюлара бахырды.
Өлүм һәр ердә варды, немец салдатлары ону һәр ердә һисс
әдирдиләр. Өлүм онларла ян-яна кәнд күчәләрини кәзир, он-
ларла бирликдә дахмаларын янында дурур, онлар эвә гайыт-
дыгда, онларла биркә кәлир, онларын көзләринә гара ағыр
юху пәрдәси чәкирди. Онлар өлүмүн союг нәзәрләрини өз бә-
дәнләриндә дуюрдулар, онун көрүнмәз көзләри онларын бә-
дәнинә ишләйир, көрүнмәз додагларынын нәфәси онлары
дондурурду. Онлары сүмүк бармаглары илә бир-бир саймагда
олан сакит, амансыз Украина өлүмүнүн иликләринә ишләди-
йини һисс әдирдиләр.

Күлөк выйылдайыр, улайыр, амбар чырылдайырды, элэ бил ки, бу саат учуб дэрэйэ чөкөчөкдир. Дирэклэр титрэйир, күлөш дам хышылдайыр, күлөк күлөш дөстөлөрүни гапыб онлары узаглара, кэндин о тэрэфиндэки гарлы, рэгс эдэн гар думанлары ичиндэ итиб кедэн дүзэнлэрэ апарырды.

Ойона бағырырды. Вар сәсилә бағырырды. Шиддәтлӣ бир ағры бүтүн бәдәнини доғрайырды. Салдатларын ону кечә йолда говаладыглары заман вурдуглары бүтүн дибчик вә сүнкү зәрбәлери, онун тез-тез ерә йыхылмалары, амбарын союглуғу, сусузлуг вә ачлыг инди бүтүн тәсирини көстәирди. Бүтүн бунлар бир сүрү ач гурд кими онун ганына дарашыб йыртычы дишләрилә ону дидир, парчалайырдылар.

Элэ бил ки, бәдәнини парча-парча доғрайырдылар, о аловун ичиндә яныр, минләрлә зәһәрли бычагла әтани кәсирдиләр.

Ойона бағырырды. Инди бағырмаг оларды. Ахы о доғурду,—буна көрә дә немецләрин ону эвдән чәкиб кәтирдикләри дәгигәдән тутмуш, һәр бир шейә вә бүтүн бу эзаблара бахмаяраг артыг доғмагда олдуғуну һисс әтдийи ахырынчы дәгигәйә гәдәр ирадәсини сон дәрәчә кәриб өз ағзына вурдуғу сусмаг мөһрүнү ачмаг оларды. О һисс әдирди ки, вурулан зәрбәләр, шахта, гарын үстүнә йыхылмасы онун гойнундаки ушағы өлдүрмәмишдир. О ушаг дири иди, дүняя кәлмәк истәйир, ора чан атыр, анасынын бәдәнини амансыз бир сурәтдә дидәрәк, өзүнә йол ачырды.

Ойона гейри-инсани, һейван нә'рәсилә бағырыр вә бу бағырты она тәскинлик верирди. Бу бағыртынын ичиндә ағры боғулур, союг йох олур, диварын о үзүндә гәмли-гәмли (улаян күлөк сусурду.

Амбарын гапысы чырылдады. Ойона һеч башыны да чевириб бахмады. Ағрылари кетдикчә даһа тез-тез вә шиддәтлә тутур вә о истәдийи кими, изтираб чәкмиш бәдәнинин тәләб әтдийи кими бағырырды.

Салдат гапынын ағзында дуруб чығырмаг истәди, анчаг баша дүшдү ки, арвад доғур. Бир дәгигә сонра бир салдат да кәлди. Онлар өз араларында данышыб күлүшүрдүләр. Анчаг Ойона үчүн чылпаг, күлөш үстүндә узандығынын, яд кишиләрин һәясыз көзләрлә она бахмаларынын һеч бир мәнәсы йох иди.

О ушаг доғурду вә бу ону немецләрин һаким олдуғлары

аләмдән дивар кими айырыр, бу ону һәясыз көзләрдән кизләдир, онларын ахмаг гәһгәһәләриндән зиреһ кими горуюрду. Ойона ушаг доғурду вә көрүнүр ки, онлар онун доғмағына мане олмамағы гәт әтмишдиләр, чүнки гапынын ағзында дуруб ичәри кирмәйир, көзләйирдиләр.

Бағырты шиддәтләнирди. Гоншу дахмалардаки арвадлар хач вуруб дәһшәтлә долу көзләрини амбары бүрүйән човғун булутларына зилләмишдиләр. Ойона Костюк тәк башына, көмәксиз, союг вә бош амбарда доғмагда иди. Онлар элэ билирдиләр Ойона чохдан өлмүшдүр, шахта вә союгдан чохдан тәләф олмуш, гойнундаки ушаг да чохдан өлүб кетмишдир. Анчаг будур, Ойона доғур, янында да бир адам йохдур ки, она бирчә стакан су вериб, янан додагларыны сәринләтсин, башынын алтында балышы дүзәлтсин, она достча көмәк әтсин. О, кәнддә һеч бир заман, һеч бир кәсин доғмадығы бир вәзийәтдә—шахтада чыр-чылпаг, кил дөшәмәнин үстүндә доғурду. Арвадлар хач вурур, дишләрини бир-биринә сыхыр, гулағларыны тыхайырдылар, анчаг мараг һаман саат үстүн кәлир вә онлары енидән гулаг асмага мөчбур әдирди. Һәлә бағырырмы? Бәли, о һәлә бағырыр, һәм дә бәрк, гулаг батыран бир сәслә бағырырды,—бу сәс онун тагәтдән дүшмүш, дөйүлмүш, әзилмиш бәдәнинин һарасындан чыхырды?

Ахырда бағырты уламая чеврилди вә бирдән кәсилиб сусду.

—Доғду,—дейә дахмасы һамыдан яхында олан Малючиха пычылдады вә скамья отурду.

—Доғду,—дейә балача Зина да тәкрап әтди.

Ойона бир дәгигә гәдәр биһуш кими галды. Будур, онун ушағы. Бүтүн бу әзийәт вә ишкәнчәләрә бахмаяраг о һәр һалда дүняя кәлди, артыг өлдүрүлмүш олан бир атанын баласы, әслинә бахсан артыг он дәфә өлмәли олан бир ананын баласы дүняя кәлди. Өзү дә оғлан. Хырдача гырмызы бир мәхлуг.

Ойона ушағы әлинә алды. Мамача йох иди, о көпәк кими ушағын көбәйини дишилә кәсди, һәлә биринчи күн диндирилмәйә кетмәмишдән әввәл бурда галаркән, яйлығынын гырағындан гопуб дүшмүш бир сачагла ону бағлады. Буз кими әлләрилә ушағы силди, бирчә парч су, һеч олмаса ушағын үзүнү юмаг үчүн бир нечә дамчы су олмасыны арзулады.

Ушаг чығырды. Сағлам бир ушағын нормал, сағлам сәсилә чығырды. Ойонанын нәфәси тутулду. Артыг оғлу варды.

Бүтүн эзийэт вә ишкәнчәләрә бахмаяраг, о доғулмушду. Бу онун һәятында илк ушағы, гырх яша гәдәр гысыр галмыш бир бәдәнин илки иди. Инди доғулду.

— Микола, оғлумуз олду,— дейә о әрини севиндирмәк, онун бүтүн мөһрибанлығынын әвәзини вермәк истәйирди. Онун әри һәр нә гәдәр ушағы олмасыны чох истәйирдисә дә, анчаг бүтүн бу илләр әрзиндә ону бирчә дәфә дә сөймәмиш, тәһгир әтмәмиш, ачы бир сөзлә кәнлүнү сындырмамышды. Демәмишди ки, мән дә өзүмә сөйүд кими бәһрәсиз, мейвәсиз бир арвад тапдым, үздән гүввәтли вә сағламдырса да ичәри-дән чүрүкдүр; башга арвадлар һамилә олур, доғур, бәсләйир-ләр.

Һәтта ахырда бойнуна ушаг дүшәндә дә Оļйона өзү буна инанмырды. Ахы о яшлы иди, гырх яшы варды. Анчаг енә доғру чыхды.

Сонра Миколаны ордуя апардылар. О, Оļйона илә вида-лашды, анчаг Оļйона билирди ки, о ән чох бу доғулма-мыш ушагдан айрылыға тәәссүф әдир.

Будур, инди Микола йохдур, чәһәдә һәлак олмушдур, инди ушаг доғулду, өзү дә ки, оғлан. Немец зинданында, немец салдатларынын һәясыз көзләри габағында доғулду; о рә-зилләр исә, һәтта доған бир аная да һөрмәт әтмәйи сәчарма-дылар, ушаг онларын һәясыз гәһгәһәләри алтында доғулду.

Ушаг күләшин үстүндә, яш, союг күләшин үстүндә иди. О, чылпаг ушағы кәтүрүб чылпаг дөшүнә сыхды, нәфәсилә ону иситмәйә чалышды. Ону тәсвирә сығмаз бир дәһшәт бас-ды, дүшүндү ки, ушаг бүтүн эзийәтләрә бахмаяраг доғулду-са да, инди чылпаг бир гуш баласы, көзү юмулу бир пишик баласы кими союгдан донуб өләчәкдир. Оļйона ону өз бәдә-нилә иситмәйә, өз бәдәнинин һәрарәтини она вермәйә чалыш-ды, анчаг ушағын әлләринин буза дөндүйүнү, союғун онун ча-нына ишләдийини, онун дамарларында ганын донмаға башла-дығыны һисс әтди, анчаг ушағы иситмәйә һеч бир шей йох иди.

Гапы ағзындаки салдатлар бир-бирилә нәсә данышдылар, сонра бири кетди вә бир дәгигә сонра гайыдыб кәлди.

— Ал,— дейә о саймазяна бағырды вә күләшин үстүнә бир көйнәк, бир юбка илә бир кофта атды. Бу, Оļйонанын өз пал-тарлары иди, бу палтарлары ахшам күчәйә говмаздан әввәл онун әйниндән чыхармышдылар. Оļйона шүбһәли нәзәрләрлә салдата бахды. О ахмагча күлүмсүндү. Оļйона титрәк әллә-

рилә көйнәйи гапыб ушағы катана сарыды вә диггәтлә бүрү-дү. Әтрафында гумаш олан ушағын үзү кукла үзү кими кү-лүнч көрүнүрдү, буланыг көй көзләри еничә ачылмыш күчүк көзләринә бәнзәйирди. Оļйонанын севинчдән боғазы тутулду. Ушағы бүрүмәйә бир шей тапылмышды. Бу ан ичиндә о һәр бир шейи унутмушду, бу онун үчүн һәр бир шейдән вачиб иди. Она әлә кәлирди ки, инди даһа һәр бир шей яхшы ола-чаг, кабус өтүб кечмишдир. Оļйона титрәк әлләрилә кофта вә юбкасыны кейинди. Бунлар ону исидә билмәзди, анчаг енә дә ағрыян чылпаг бәдәнини, һеч олмазса бу чындырларла өртә билдийи үчүн бир йүнкүллүк һисс әтди. Ах, бирчә заби-тин отағында галан кәдәкчәсилә шал яйлығы да бурда ол-сайды... Анчаг Оļйона һаман саат өзүнү әлә алды. Әлдә оланлар да кифайәт әдәрди, ушаг тәмиз катана бүрүнүшдү, һәлә ки, союг ону һәдәләмирди. Оļйона ушағы дизинин үстү-нә гоюб бир дә юбкасынын балағына бүрүдү.

Ушаг сакит узанмышды, көрүнүр ки, союг она чох тә'сир әтмирди; даһа нә истәйир? Онун бу шейләри ола билмәси дә ади бир шей дейил, баша дүшә билмәдийи гәрибә бир һадисә иди.

Оļйона айдын көрдү ки, палтары она атан немец иди; о бу иши баша дүшә билмирди; әлә бил ки, о палтарлар өз ба-шына көйдән дүшмүш вә я күләк гарлы чөлләрдән кәтириб бу амбара атмышды. Амбарын гапысы чырылты илә бағлан-ды. Оļйона башыны шалбанлара дирәйиб мүркүләди, гыздыр-малы бир ярым юхуя кетди. Бир-биринә гарышыг хатират парчалары арды арасы кәсилмәз бир ахынла көзүнүн габағын-дан кәлиб кечирди. Мүлкәдар мә'муру бағырыр... Ахы бу не-чә ола биләр, ону ки, о заман өлдүрмүшдүләр, о бир кәндли дәйәнәйинин зәрбәсилә йыхылыб өлмүшдү; инди исә, бирдән дуруб бағырыр, онун янындан исә, гызыл әскәрләр кәлиб кечирләр, анчаг араларында Микола йохдур, Кудрявы да он-ларын ичиндәдир. Кудрявы тапанчасыны әлиндә елләйир, әлиндә енә бир катан топу вар. Катан ачылыб учсуз-бучагсыз, бир йол кими узаныр, кәндин ичиндән кечиб кедир, о дар вә узун йолда исә, онун еничә доғулан оғлу хырдача аягла-рыйла аддымлайыб кедир.

Федосия Кравчук дейир:— Бир она бахын һа, индидән йү-йүрмәйә башлайыб...

Оļйона буна о гәдәр тәәччүб әтди ки, айылды.

Боғазы алышыб янырды, бәрк сусамышды. Дили гуруюб ағача дөнмүшдү, әлә бил өз дили дейилмиш кими ағзынын

ичини дидир, санчырды. Додаглары чатламышды. Олйона элини додагына апарды, бармаглары гана батды. Гулаглары сас салмышды, сүмүклери элэ бил сынырды, ичиндэн нәһәйтсиз бир зәифлик кәлиб бүтүн бәдәнини басырды. Олйона көрпәйә бахды. Элини онун хырдача үзүнә тохундурду, она буз кими союг кәлди, анчаг Олйона баша дүшдү ки, өзүнү бәрк гыздырма басмышдыр; енә дә мүркүйә кетди. О юхуда учсуз-бучагсыз су көрдү, экә бир чай ахыр, дашыб кәл олурду, онун ведрәлери исә, дибсиз иди, су көтүрә билмирди. Олйона диз чөкдү, айыглыгда олдуғундан даһа айдын бир сурәтдә бузда ачылмыш бир дәлик көрдү. Дәлийин кәнарлары көйүмтул иди, түнд рәнкли су далғалана-далғалана, шырылдая-шырылдая ахыб балача батаглыға долурду, сонра енә бузун алтында йох олуб өз бузлу йолуна давам әдиб кедирди. Бузун үстүнү галын гар басмышды, гар бир ердә дәйирманын көзүндән ун ахан кими ахыб суя төкүлүрдү. Гар суя төкүлән дә, бирдән яшыллашыр, юмурланыб дәликдәки суюн ичиндә әйнашырды. Олйона бу гары гапыб гурумущ додагларына апармаг истәди. Анчаг су ону бузун алтына апарды вә о йох олду. Бирдән дәлийин әтрафында узун чатлаглар әмәлә кәлди, буз шаггылты илә парчаланмаға башлады; Олйона бузун тәрпәшдийини вә аягларынын алтында су учурумущ ачылдығыны һисс этди.

Олйона айылды, башыны галдырмаға тагәти йох иди. Ушағын сакит вә мүнтәзәм нәфәс сәсини әшитди. Бәли, о ки, сусуз дейилди. Анчаг ушаг емәк истәйәндә, ананын дөшләриндә сүд олачагдымы?

Олйона нә гәдәр вахт иди ки, һеч бир шей ичмәмишди. Немецләрин көзү габағында додаглары илә гапа билдийи бир-ики тутам гары һесаба гатмаг олмазды. Ахы, о нә яман сусамышды, инсанын дөзә билмәйәчәйи бир дәрәчәдә сусамышды. Додаглары, дили, боғазы ағрыйыр, элэ бил бир әл һулгумуну тутуб сыхырды. Әзийәтли һычгырыглардан бүтүн ичи сарсылырды. Ону мүркү басыр вә көзүнә яйда чай гырағында олан, тоз кими нарын ағ гум көрүнүрдү. Учушан ағ ун булутлары бүтүн дүняны бүрүмүшдү. Нәфәс алмаг олмурду, тоз ағзына долмушду, анчаг о кәрәк йолу лап тәләсик кедә иди; билирди ки, бирчә дәгигә дә итирмәк олмаз. Аяғы гума батыб галыр, күн дә амансыз яндырырды. Дахмалар янырды, көрүнүр ки, кәнддә янғын вармыш. Ушағы һәр чүрә олса, аловун ичиндән чыхармаг лазым иди, анчаг бәрк күләк әсир, гығылчымлары һәр тәрәфә яйырды. Олйонанын яйлыгы вә ту-

маны од тутмушду. Белә бир истидә ахы о кәдәкчәсини нийә кеймиш, шал яйлыгы нийә бағламышды,—инди исә, бунлары чыхарыб атмаға мачал йох иди. Нә гәдәр ки, ушағын балача башыны алов бүрүмәмишдир, йүйүрмәк, бәрк йүйүрмәк лазым иди. Аһа, янан көрпү имиш, алов көйә галхыр, дирәкләр шаггылты илә учуб суя төкүлүр... Көрүнүр ки, Олйона кечикиб, вахтында етишмәйиб, инди будур, һәр шей учуб онун башына төкүлүр. Олйона өзүнү итирмиш бир һалда әтрафында көрпәни ахтарыр,—көрпә әлиндән дүшүр, онун үстүнә шалбанлар галаныр, алов бүрүйүр. Янан көрпүнүн әтрафында немецләрин чарәсиз бир һалда вурнухуб әлләрини ойнатдыглары вә нәсә бағырдыглары мешәдән айдын көрүнүр...

Бу чығыртыдан Олйона айылды. Онун башынын үстүндә бир немец дурмуш, тәпийилә ону итәләйирди.

Олйона һаман саат өзүнә кәлди. Немец ишарә илә аяға дурмасыны көстәрди. Олйона бөйүк бир чәтинликлә, зәифлийинә бахмаяраг, диз үстә галхды, көрпәсини бағрына басыб чәтинликлә аяға галхды. Салдат түфәнкин дибчийилә ону итәләйиб гапыдан байыра чыхартды. Көзүнүн габағындаки ағаппаг, гар басмыш аләм, онун көзләрини гамашдырды. Олйона итаәткар бир сурәтдә салдатын өнүндә кедир, сәрхош кими йырғаланырды. О баша дүшүрдү ки, енә диндирмәйә апарырлар.

Вернер нифрәтли бир бахышла ону сүздү. Олйона горхунч иди. Үзү инсан үзүнә бәнзәмәйәчәк дәрәчәдә ийрәнч бир һалда саралмышды. Чатламыш додагларындан ахан ган чәнәсиндә гурууб галмышды. Көзүнүн алтында ири гырмызы, гара, бәнөвшәйи бир зәрбә ери варды. Элэ бил ки, бир көзү юхары галхмышды. Гарма-гарышыг, бир-биринә япышмыш сачлары саллаг сифәтинин ики тәрәфиндән асылмышды. Шишмиш ялын аяглары гаралмышды.

Вернер бармаглары илә столу чалараг, башы илә салдата ишарә этди ки, арвада стул версин. Олйона буна һейрәт этди, анчаг ичазә көзләмәдән, һаман саат отурду вә кәркин бир сурәтдә рәнксиз кирпикләрин алтында сулу көзләрә бахды.

— Оғландыр, гыз?—дейә Вернер көзләнилмәдән ушаға бахараг сорушду.

— Оғлан,—дейә Олйона тутғун хырылтылы бир сәслә чаваб верди.

Забит нә исә, бир әмр верди вә салдат бир парч су кәтирди. Олйона элэ кәлди ки, енә дә юху көрүр. Парчы гапыб

ачкөзлүклө, бирдөн-бирэ, бәркдән удғунараг союг сую ичди, ағрыян көзләриндә, гурумуш дилиндә вә янан боғазында бир сәринлик һисс этди.

— Бәсдир,—дейә Вернер әмр этди вә салдат парчы Олйонанын әлиндән гапды.

Олйона вәһши, мә'юс бахышларла онун ардынча баха галды. Анчаг даһа су йох иди, су столун үстүндә иди. О һәлә дә тәрпәширди, парчын ичиндәки сәрин су бурдача, лап яхында иди. Олйонанын додаглары даһа да бәрк санчырды. Анчаг боғазында бир сәринлик дуюрду; бу азча сую ичәндән сонра о, әкәр белә шей мүмкүн исә, әввәлкиндән даһа артыг сусузлуг һисс эдирди.

— Демәли ки, оғлун олуб...—дейә капитан сәсини узатды. Олйона әтрафында олан ишләри баша дүшмәк, сөйләнән сөzlәри эшидә билмәк үчүн бүтүн гүввәтини топлады.

Бу отагда нә исә, дәншәтли бир шей варды, бурда ону өзүнүн анлая билмәдийи бир тәһлүкә күдмәкдә иди. Она вердикләри бир нечә удум су, стул, капитанын бу инсани суаллары,—бүтүн бунлар ону горхудурду, о әсирди. Бәдәнинә нарын, сүр'әтли бир үшүтмә дүшүб бүтүн дамарларына, бүтүн эзәләларинә яйылды. О кәркин бир сурәтдә капитанын үзүнә бахды.

— Бәс белә, демәли ки, оғлун олуб...—дейә капитан бир дә тәкрат этди.—Дири, сағлам бир оғлан...

Олйона сонра нә олачағыны көзләйирди.

— Яхшы, әлә билирәм ки, инди бир аз ағылланарсан, инди иш тәкчә сәнин өзүндә дейил, инди сән истәсэн оғлуну я хилас, я да мәһв эдә биләрсән. Әлә дейилми? Я хилас, я да мәһв,—дейә капитан ахырынчы сөzlәри учадан, хүсуси бир әда илә гейд этди.

Олйона гейри-ихтияри бир һәрәкәтлә ушағы синәсинә сыхды.

Капитан көзүнү она зилләйиб онун һәр бир һәрәкәтини вә үзүнүн һәр бир ифадәсини изләйирди.

— Дүнән ахшам сәнә чәрәк вермәк истәйибмишләр. О ким иди?—дейә капитан куя бу суала һеч бир әһәммийәт вермәйирмиш кими, юмшаг-юмшаг сорушду.

— Билмирәм.

— Нечә ки, билмирән?

— Билмирәм,—дейә тәкрат әдәрәк, Олйона дик-дик капитанын көзүнүн ичинә әлә бир инамла бахды ки, о доғрудан арвадын буну билмәдийинә инанды: доғрудан да, арвад ону танымая биләрди.

— Яхшы, нечә билирән, сәнә ким чәрәк көндәрмиш олар? Он-он бир яшында бир оғланы ким көндәрә биләр?

Олйона бүтүн гоншулары ядына салды. Әлбәт ки, чаваб вермәк үчүн йох, о өзү үчүн айдынлашдырмаг истәйирди ки, ән ағыр саатында она көмәк этмәк истәйән, она емәк вермәк үчүн өзүнү немец күлләсинин габағына верән ким иди. Анчаг һамынын ушағы варды, чохунун он-он бир яшлы оғланлары варды. Йох, о өзү үчүн дә буну айдынлашдыра билмир.

— Билмирәм. Кәнддә оғлан чохдур. Һәр дахмада ушаг вар...

Вернер гаш-габағыны саллады, баша дүшдү ки, доғрудан да арвад өзү дә билмир.

— Яхшы... Сөйлә көрүм Кудрявы инди һарда ола биләр?

Олйонанын чанына үшүтмә дүшдү. Енә һаман әһвалат башланырды. О әлинин алтында оғлунун балача илыг бәдәнини һисс эдир вә үрәйи гүввәт вә чүр'әтлә долурду. Инди о артыг немецләрин суалларынын чарпаз атәши алтында тәк дейилди. Инди амбарын гуру кил дөшәмәси үстүндә изтираблар ичиндә доғулмуш баласы, ийирми ил көзләйиб нәһайәт наил олдуғу баласы онун янында иди. О, онун янында иди вә сакитчә ятмышды, онун балача үрәйи ананын әли алтында гуш үрәйи кими хырдача-хырдача дөйүнмәкдә иди. Үзү гып-гырмызы, дөйирми, гашлары күчлә сечилир, бурну Олйонанын бу вахта кими көрдүйү бүтүн бурунларын һамысындан гәшәнк, дүймә кими иди. Олйона нәһайәтсиз бир сакитлик, там тәһлүкәсизлик һисс эдир вә мөһкәм инанырды ки, инди һеч бир кәс она һеч бир шей эдә билмәз, оғлу янындадыр.

— Инди о һарда ола биләр?—дейә Вернер сакит вә гысалмыш бир сәслә суалыны тәкрат этди.

Олйона мәнфи мә'нада башыны йырғалады.

— Мән билмирәм...

— Билмирәнми? Бәс сән кәндә гайыданда онлар һарда идиләр?

— Билмирәм... Мешәдә...

— Һансы мешәдә?

Олйона чийинләрини атды.

— Мешә...

Бу чавабын һеч бир мә'насы йох иди. Кәндиң әтрафында ки ағ дүзәнлик һәр тәрәфдә кедиб мешәйә дирәнирди. Мешә шәргә вә гәрбә, шимала вә чәнуба узаныб жедирди. Ялныз

бу районда мешә йох иди, буна көрә дә Вернерин дәстәси кәнддә сакит отура билирди. Анчаг галан дәстәләрин башына һәмишә көзләнилмәз ишләр кәлирди; буна көрә дә команданлыг тә'кидлә бир мә'лумат тәләб эдирди ки, онун көмәйилә Кудрявынын дәстәсинин кизләндийи ери тапсын.

— Бурда мешә чохдур. Сән кәндә һансы тәрәфдән кәлдин?

— Ядымда дейил, билмирәм... һәр ер гардыр. Мәни йола өтүрдүләр. Вәссәлам.

— Белә... һансы йола өтүрдүләр?

— Ядымда дейил...

— Белә тезликлә ядындан чыхды? Сәнин кәндә кәлмәйиндән чәми дөртчә күн кечир.

Олйона һейрәтлә ядына салды ки, доғрудан да чәми алтыча күн кечир. Демәли ки, ики күндән Вернерин хәбәри йох иди. Алтыча күн,—она исә элә кәлирди ки, онун кизлинчә олараг мешәдәки чадырдан чыхыб кәлмәсиндән бир өмүр вахт кәлиб кечмишдир.

Вернер, ағыр-ағыр бир папирос бүкдү, сонра көзләрини галдырыб, зәрбәләрдән көйәрмиш бу сапсары үзә бахды.

— Бура бах, ахы сән анасан.

Енә дә һаман сөзләр. Анчаг инди бу доғрудур. Инди онун гучагында амбарын гуру ериндә доғулуб, анасынын көйнәйинә сарынмыш оғлу, хырдача бир көрпә вар.

— Сәнин оғлун вар.

Сары үздә үрәйин дәринлийиндән гопуб кәлән бир тәбәс-сүм парлады. Бәли онун оғлу вар, оғлу...

— Сән онун сағ-саламат олмасыны, бөйүмәсини истәйир-сәнми?

Бәли, бәли. Олйона оғлунун сағ-саламат олмасыны, бөйүмәсини нә гәдәр истәйирди... О хырдача аяглары илә дурачаг, дахмада аддымламаға башлаячаг, астанадан имәкләйиб кечәчәк, хырдача бармаглары илә скамянын үстүндән гашығы гапмаға башлаячаг. Итин, пишийин, бузовун далынча гачачаг, бостана кириб өзүнә көк дәрәчәк. Сонра екәләчәк, мәктәбә кедәчәк, ичи китабла долу чантаны элине алыб ловға-ловға кедәчәк... Бәс сонра? Сонра нә олачагыны Олйона тәсәввүр эдә билмәди. Бу хырдача мәхлуғун екә, яшлы бир адам олачагыны, эвләнәчәйини, өзүнүн дә ушаглары олачагыны тәсәввүр эдә билмәди...

— Сән истәсэн, ону хилас эдә биләрсән. Өз һәятыны да,

баланын һәятыны да горумаға имканын вар. Мән сәнә бу имканы верирәм. Ахмаг олма вә бундан истифадә эт.

Олйона динмирди. Немецин нәйә ишарәт этдийини чох да яхшы баша дүшмүрдү, анчаг о енә нараһат олмаға башлады, бәдәнинә үшүтмә дүшдү. О нә истәйирди? Нә үчүн белә сакит, явашча вә инамла данышыр; элә бил ки, доғрудан да Олйонанын һалына галыб онунла инсан кими данышмаг истәйир.

— Намысы бирдир, онлары биз тапачағыг. Бир күн тез, бир күн кеч онлар бизим элимиздәдир. Бунун әһәммийәти йохдур. Бир дүшүн, һәр бир шей бизим элимиздәдир. Гызыл Орду дармадағын эдилмишдир, артыг һеч бир шей йохдур. Бу ахмаг тәрслийин нә мә'насы вар? Онлар мешәдә отурублар һеч бир шейдән хәбәрләри йохдур. Онлар артыг һәр тәрәфдән мүһасирәйә алынмышлар, онларын чыхыш йолу, хилас йолу йохдур. Бу күн-сабаһ онлар да бизим элимизә кечәчәк, чәзаларына чатачаглар. Мән онларла бирликдә этдийин чинайәтләри сәнә бағышламаға һазырам. Сәни товлайыб алдадыблар. Бир дә онда сәнин оғлун йох иди... Биз һәтта сәнин көрпүнү партлатманы да яддан чыхарырыг. Кәнддә раһат яшайыб оғлуна тәрбийә верәр, бөйүдәрсән...

Олйона көзүнү ондан чәкмәйиб диггәтлә гулаг асырды.

— Элә фикир эләмә ки, мән сәрт бир адамам, вәһшини бирийәм. Нейләсэн гуллуг ишидир. Сәнә дә, ушагына да язығым кәлир. Өзүнә рәһмин кәлмирсә, оғлуна рәһмин кәлсин. Сән она һәят вермисән, бу һәяты ондан алмаға һаггын йохдур.

— Нечә йә'ни алмаға?—дейә Олйона башга шей дүшүнүр-мүш кими, механики бир сурәтдә сорушду.

Вернер сәбирсиз бир һалда папиросу стола дөйдү.

— Ахы сән баша дүшүрсән, яхшы баша дүшүрсән ки, суаллара чаваб вермәкдән боюн гачырмагла өз баланы өлүмә мәнкум эдирсән. Фикирләш, бир аз фикирләш. Мән көзләрем. Фикирләш, сонра чаваб вер, чаваб верәчәксән я йох? Анчаг элә билирәм ки, сән ағыллы иш көрүб чаваб верәрсән. Онлар, һамысы бирдир, мәһв олачаглар, сән исә өзүнү вә баланы гуртара биләрсән.

Вернер гутудан түтүн вә кағыз чыхарды вә ағыр-ағыр ени бир папирос бүкмәйә башлады. Олйона онун дүйүмлү, үстүнү сары түк басмыш бармагларына бахырды. Көзләри мә'насыз бир сурәтдә, төкүлән түтүн гырынтыларыны, ағ кағызын бү-

күмләрини изләйирди. Кибритин алову парлады, көй бир түстү чыхды, һалгаланды, тавана галхды.

— Һә, нечә олду?

Олйона чийинләрини атды.

— Чаваб вермәйәчәксәнми?

— Мән һеч бир шей билмирәм.

Капитан аяға галхды, әлләрини стола даяды вә бүтүн бәдәнилә она сары әйилди. Онун көзләриндә кин парлады.

— Яхшы, бәс белә? Даян, мән сәнә көстәрәрәм!.. Һанс!

Гапыда бир салдат көрүндү.

— Бура кәлин.

Әли түфәнкли ики салдат ичәри кирди. Олйона онлары таныды, булар амбарда онун кешийини чәкән, онун доғма-сына күлә-күлә тамаша әдән һаман салдатлар иди.

— Ону бир тутун көрүм. Күчүйүнү бәри верин.

Салдатлар ушағы арвадын әлиндән гапдылар, Олйона нә олдуғуну баша дүшмәйә һеч мачал тапмады. О чырпынды, анчаг дәмир кими әлләр ону ики тәрәфдән мөһкәм тутмушду. Олйона чылғын көзләрини ушагдан айырмады. Салдат ушағы йөндәмсиз бир сурәтдә әлинә алды, Олйона горхду, ушаг бу саат йыхылачаг.

— Столун үстүнә гой.

Ушаг инди Олйона илә немецин арасында столун үстүндә узанмышды. Салдатларын пәнчәләри Олйонанын чийинләриндән мөһкәм япышмышды, о баша дүшүрдү ки, онларын пәнчәсиндән чыха билмәйәчәкдир. Ушаг столун үстүндә узанмышды, көйнәйин катаны алтындан, кичик бир дүйүнчә һалында олан ушағын гырмызы хырдача үзү күчлә көрүнүрдү. Вернер сакитчә ятмыш олан бу хырдача мэхлуга нифрәтлә бахырды. Бирдән ушағын хырдача көз гапаглары тәрпәшди, еничә көз ачан күчүк көзләри кими буланыг көй ики хырдача көз парылдады. Балача чәнәси титрәди.

Олйонанын үрәйи изтирабла сыхылды, әзиз баласы бир күнлүк ушағын ачиз, языг сәсилә ағлады. Олйона гейри-ихтияри олараг ушаға сары чырпынды, анчаг ағыр әлләр ону стула даһа мөһкәм сыхды.

— Мән даһа сәнин назынла ойнамаячағам,—дейә Вернер хырылтылы бир сәслә бағырды.—Нә дейирсән, данышачаг-санмы?

Олйона она дейил, ушаға бахырды. Чаға күчүк кими зин-

килдәйирди. Ах, бирчә ону гучағына ала, дөшүнә сыха, йыр-ғалая, сакит әдә, лайла чала иди...

— Әшидирсәнми сәнә нә дейирләр? Данышачагсан я йох? Ахырынчы дәфә сорушурам!

Олйона көзләрини чағадан айырыб айдын бир пычылты илә деди:

— Һеч бир шей, һеч бир шей демәйәчәйәм...

Капитан көйнәйи гопарыб атды. Олйонанын гарны шиш-кин хырдача юмруглары юмулмуш, балача аяглары гарнына сыхылмыш оғулчуғу чыр-чылпаг, столун үстүндә узаныб ағлайырды.

Вернер ики бармағы илә күчүк кими ушағын бойнундан япышды вә юхары галдырды. Ушағын хырдача аяглары, үстүндә шәффаф күл ярпағы кими чәһрайы дырнаглары олан әлләри һавада ойнады.

— Һә, нә дейирсән?

Вернер ағыр-ағыр, дәһшәтли бир ағырлыгла тапанчасыны галдырды.

Олйона донуб галды. Әлләри, аяглары буз кими олду... Отаг бөйүдү, екәлди, немец дә узаныб зорбалашды. Бүтүн бу кенишләнән екә, учсуз-бучагсыз бошлугда бирчә онун оғулчуғу ялныз вә бан-балача галыб чыр-чылпаг, чәһрайы бәдәнилә ер илә көйүн арасында асылыб галмышды. Көрүнүр ки, дартылан дәри ону боғурду. Чаға ағламағыны кәсиб сәсини чыхармырды. Ялныз хырдача аяглары кәркин бир һалда һәрәкәт әдир вә балача әлләри ачылыб юмулараг, һаваны гапырды.

— Һә, көстәр көрүм сән болшевик ганчығысан, йохса анасан?

Олйона өзүнә кәлди. Капитан даһа ерлә көй арасында йырғаланан екә бир дағ һалындан чыхыб егә әввәлки һалыны алды.

— Чаваб вер!

— Мән анаям!—дейә Олйона чаваб верди; о, өзүнү орда, мешәдә чағырдыглары адла адландырды; орда чәкдийи гайғы, сөйләдийи меһрибан сөзләр, биширдийи емәкләр вә ямадығы палтарлар үчүн она бу адла тәшәккүр әдәрдиләр.

— Демәли ки, онларын ерини дейәчәксән?

Олйона өз оғлуна бахды. О дик-дик сулу көзләринин ичинә, солғун кирпичләр һәшйәсинә бахды.

— Һеч бир шей демәйәчәйәм, һеч бир шей, һеч бир шей демәйәчәйәм...

Тапанчанын лүлэси ушағын хырдача үзүнә яхынлашды. Олйсна буну бахмадан көрүрдү.

— Бу сәнин тәкчә баландыр, һә?— дейә Вернер сорушду. Олйона мәнфи мәнәда башыны йырғалады.

— Йох.

Тапанчалы әл һавада асылыб галды.

— Нечә, сәнин бундан башга да ушагларын, оғланларын, гызларын вар? Һардадырлар? Кәнддәми?

Бирдән шишмиш, чатламыш, гупгуру додагларда бир тә-бәссүм парлады.

— Оғланларым... Ялныз оғланларым... чох, чох оғланларым вар... Орда, мешәдәдирләр... Кудрявы да, һамысы, орда мешәдәдирләр.

Дүм-дүз балача үзә тушгулланмыш тапанча ачылды. Отағы барыт ийи вә түстү басды. Олйонаны тутан салдатлар титрәдиләр. Капитан ушағын мейитини силкәләди.

— Будур, бах, ана...

Хырдача аяглар чансыз бир һалда асылыб галды, балача юмруглар мөһкәм сыхылмышды. Чағанын үзү артыг йох иди, онун ериндә ганлы бир яра көрүнүрдү.

— Бир көр өз ушағынын башына нә кәтирдин,— дейә Вернер дилләнди. Олйона башыны йырғалады. Инди о бурдан чох узагларда иди. Инди көрәсэн онлар мешәдә нә эдирләр? Тенгалын башына йығышыб отурмушлармы, йохса жизлинчә немец дәстәләринә яхынлашырлармы? Немец штабы олан эви мүнәсирә эдирләрми? Йохса яралыларыны көтүрүб мешәйә керри чәкилирләр? Салдатлар мөһүматла долу бир горху илә она бахырдылар. Капитан ушағын бәдәниндән столун үстүнә ган дамладығыны көрдү. О нифрәтиндән титрәди.

— Буну рәдд эдин!

Салдат чашгын галды.

— Сәнә нә олду?— дейә капитан фысылты илә бағырды вә нөвбәтчи тәләсик ушағын мейитини гапды.

— Һә, ахырынчы дәфә сорушурам, дейәчәксән, я йох?

Олйона чаваб вермәди. Артыг һәр бир шей битмишди. Онун ийирми ил көзләдийи балача оғлу артыг йох иди. Үрәйи сакитләшмишди, онда бир өлүм бошлуғу варды.

Олйона бир ағач вә я даш парчасына бахырмыш кими лагәйд бир нәзәрлә капитанә бахды.

— Апарыб ишини битирин!— дейә немец әмр этди.

— Анчаг эвин янында өлдүрмәйин, бурда онсуз да белә чәмдәкләр чохдур, һамысындан яхшысы, чая атын.

Олйона түфәнк дибчикләринин зәрбәси алтында итаәткәр бир сурәтдә кедирди. Бәли, бура Олйонанын доғулдуғу, бөйүдүйү, әрә кетдийи вә ушағын олмасыны көзләдийи һаман кәнд иди. Будур, ушағы артыг йохдур.

Олйона өзү ону өлүмә верди, өзү тапанчанын лүләсини она яхынлашдығыны көрдү, бу тапанчаны балача үздән узаг-лашдыра биләчәк сөзү сөйләмәди. Йох, о, бу сөзү сөйләмәди.

— Дейә билмәздим, оғулчан,— дейә Олйона пычылдады, әлә бил ки, баласынын мейити онун сөзләрини эшидәчәкди. Олйона бахды. Салдат хырдача мейити йөндәмсиз бир һалда апарырды, башы ашағы салланмышды. Олйона әлини узатды. Кешикчи бир мүддәт мүтәрәддид галды, анчаг ушағын мейитини апармаг о гәдәр хоша кәлмәз бир шей иди ки, о өз мäs'улийәти илә мейити анасына вермәйи гәт этди. Олйона мейити бағрына басды. Мейит һәлә исти иди, әл-аяғы һәлә бәркимәмишди. Үзүнүн ериндәки о дәһшәтли шей олмаса иди, әлә күман этмәк оларды ки, ушаг ятыр.

Олйона ону һара апардыларыны дүшүнмәдән кешикчиләрин арасында кедирди. Немецчә верилән әмри о баша дүшмәмишди. Билирди ки, йәгин инди ахырыдыр, анчаг бу она эзаб вермирди. Балача оғлунун өлүмү илә һәр бир шей битмишди.

Күләк әсир, гар тоз кими соврулурду. Олйона дахмаларын донмуш пәрчәрәләринә бахды. Һеч бир ердә бир нәфәр дә көрүнмүрдү. Олйона өз ахырынчы йолуну, өлүм йолуну тәк-тәнһа кедирди. Әлә бил дахмалар өлмүшдү. Орда-бурда немецләр көзә дәйирди, анчаг онлар Олйоная һеч фикир вермирдиләр.

Бир дибчик зәрбәси ону йолдан чығыра дөндәрди. Олйона бир аз һейрәтлә ону итәләдикләри тәрәфә кетди. О әлә күман эдирди ки, ону немец һакимийәтинә мугавимәт көс-тәрәркән тутуланларын асылдылары килсә мейданчасына апарырлар. Анчаг чығыр дахмаларын янындан өтүб ашағы, дәрәйә энирди. Бурда күләк йох кими иди. Олйона санки шүшә гырыглары үстү илә кедирмиш кими буз бағламыш чығырла кедирди. Ялын аяглары бу дөрд күнүн ичиндә янларындан дери парчалары салланмыш ганлы эт парчаларына дөnmүшдү. Арвадлар бу чығырла су дашыйырдылар, она көрә дә чығыр буз бағламышды. Олйона бүдрәди. Гарнынын ашағысында дөзүлмәз бир ағры һисс эдирди. О гылчаларындан илыг ган ахдығыны дуйду.

Ашагыда чай гыврыларат ахырды. О буз багламыш, үстүнү гар басмыш, эжэр кэндин бу гырагына су апармаг үчүн бузда ачылмыш дәлик олмаса иди, бурда чайын һеч бир изи галмамышды. Ойона һәр күн тэзэләнән дәлийи гара бир ләкә һалында узагдан көрдү. О, баша дүшмүрдү ки, ону һара апарырлар. Бир аз о тәрәфдә немецләрин басдырмаға ичазә вермәдикләри мейитләр ятырды. Йохса, Ойонаны орда күлләләмәк истәйирләр? Ону, ади бир кэндин арвадыны гызыл әскәрләрлә, дөйүшдә һәлак оланларла ян-яна күлләләйәчәкләр?

— Һей, һара сохулурсан?

Ойона сөzlәри баша дүшмәди, анчаг дибчик зәрбәсини баша дүшдү вә итаәткар бир сурәтдә ашагы дөндү. Салдатлар, бири онун габагында, бири ардынча, дүз гаралан буз дәлийинә сары кедирдиләр.

— Күчүйү бәри вер,—дейә багырараг, салдат әлини ушага узатды. Ойона горхмуш бир һәрәкәтлә балача мейити багына басды. Элә бил ки, салдатлар она енә бир шей эдә биләчәкдиләр, элә бил онун үчүн енә бир тәһлүкә ола биләрди.

— Бәри вер!—дейә кешикчи дәһшәтлә багырды вә онун әлиндән тутуб чәкди. Кичик мейити гарын ичинә туллады. Ойона мейитин янында диз чөкдү. Йолда артыг ушагы хырдача бармаглары, балача аяглары көйәрмиш, дәрисинин чәһрайы рәнки йох олмушду. Бир саат әввәл ушагы үзү слан ердә ган гаралмыш вә лахталаныб галмышды.

Ойона мейити галдырмаға мачал тапмамыш, салдат мейити сүнкүйә кешириб көйә атды. Ушаг буз дәлийинин лап янына дүшдү. О бири салдат йүйүрдү, чағаны енә сүнкүйә тахыб атды. Бу дәфә сәрраст атылмышды,—су шаппылдады, дәлийин ағзында хырдача су говуглары әмәлә кәлди вә ахынты мейити бузун алтына апарды.

Ойона дизи үстә донуб галды. Инди о өз юхусунун дсғру чыхдыгыны һисс әдирди. Бузда ачылмыш дәлик яшылымтраг иди, түнд су чалхаланыб һәрәкәт әдирди. О ачылмыш дәликдән ашыб дашмаг истәйир, енә бузун алтына чәкилиб, узаг өлкәләрә кедән йолуна давам әдирди.

Донмуш чайын бузунун үстүнү галын гар басмышды. Бир тәрәфдә, ушагы мейити дүшдүйү ердә мөһүр кими ачыгайдын гырмызы бир ләкә галмышды.

Ойона чансыз көзләрилә ағыр-ағыр чалханан түнд рәнкли суя бахырды. Будур, бу су хырдача мейити алыб апарды.

Оғлунун олдуғуну көстәрән еканә әләмәт ағ гарын үстүндә галмыш о ганлы ләкә, ағ бәләйә вурулмуш о мөһүр иди. Инди су о мейити бузун алты илә өз мөһүл, узаг йолуна апарыр. Бузун алты илә апарыр, ашагы басыр, дашлара вурур, юхары туллайыр, бузлара чырпыб йралайырмы? Йох, йох, Ойона билирди, гар вә бузун ардындан өз көзләрилә көрмүш кими мөһкәм билирди ки, доғма чай хырдача мейити әһмәлчә вә мөһрибан-мөһрибан апарыр. Ону ана кими горуюр, юмшаг, зәриф далғаларла бәләйир. Онун ганыны, барытын һисини, немец пәнчәләринин мурдар ләкәләрини ююб тәмизләйир. Бу чай өз чайымыз, доғма торпагымызын тәмиз суюдур. Су бирчә күн дә өмр әтмәйән хырдача ушага гойнуну ачыб ону гәбул әтди. Доғма торпагы доғма сую ону өз гойнуна алды.

Салдатлар өз араларында мәсләһәтләшир, бузда ачылмыш дәлийи көздән кешириб нә исә өлчүрдүләр. Ойона тәрпәнмирди. Онун көзләри бузун алтындан фышгыран вә енә орда йох олан хырда далғалара зилләнмишди. Инди о артыг яхшы кизләдилмишди, инди һеч кәс ону тапа билмәз. Буз чайын үстүнү галын буз тәбәгәси илә өртмүшдү, үстдән ону һәлә галын гар йорғаны да өртмүшдү. Көз ишләдикчә һәр тәрәфи гар басмышды, су немецләрин көзләриндән яхшыча кизләниб гар тоннелинин алтындан ахмагда иди. Бу чай һара ахыр,—дейә Ойона гайғылы бир сурәтдә дүшүндү вә ядына дүшдү ки, чай шәргә ахыр. Үрәйи севинди, оғлу өзүмүзкүләрә сары, немец буховларындан азад торпаглара сары ахыб кедирди. Бәлкә дә бир ердә үзүб суюн үзүнә чыхачаг, бәлкә орда да бузда дәликләр вардыр, әлбәт ки, вардыр. Адамлар көрүб әһвалаты баша дүшәчәкләр. Күлләнин парчәладыгы хырдача баша бахыб баша дүшәчәкләр. Ону доғма торпагда дәфн әдәмәкләр. Бәлкә дә һеч бир ерә үзүб үзә чыхмаячаг, бәлкә дә язда буз әрийиб чай дашыб чәмәнләри басдыгда, адамлар онун мейитини тапачаглар?

Кешикчиләр өз араларында нә барәдә исә бәһс әдирдиләр, онлар бир нечә аддым кери чәкилиб енә нәйи исә өлчдүләр. Бири дибчиклә буздаки дәлийин кәнарына вурду, екә бир буз парчасы гопду, гарын үстүндә узун, гара бир чатлаг әмәлә кәлди. Буз сүрүшүб суя дүшдү, орда йырғаланды, буздаки дәлийин яшыл кәнары инди бир азча о тәрәфдә парлайырды.

Чығырдан аддым гычыртылары кәлди. Салдатлар дөнүб бахдылар. Капитан Курт Вернер юхарыдан әниб кәлмәкдә иди. Салдатлар өзләрини дүзәлтдиләр. Ойона һеч башыны

да дөндөриб бахмады. О гипноз эдилмиш кими элэ диз чөкүб галмыш, көзүнү суя, чалханан хырда далгалара, онун үстүндөки золаглара зиллэмишди.

Капитан ону аягыла итэлэди. Ойона һеч бир шей көрмэдэн бахан көзлөрилэ үзүнү она чевирди.

— Һей, бура бах, бу саат кэбэрэчэксэн, анлайырсанмы? Сөйлө көрүм, партизанлар һардадыр?

Вернер күт бир гудузлугдан эсирди. О, Ойонаны салдатларла көндөрөн кими, штабдан она телефон этмишдилэр. Һәр һечэ олурса-олсун, нэ баһасына олурса-олсун, партизанларын ери барэсиндэ бир мэлумат элдэ этмэк лазым иди. Штабда мэлумат вар иди ки, партизанларын чохусу Вернерин дэстэси дурдуғу кэнддэн иди. Ондан гэт'и сурэтдэ тэлэб эдирдилэр ки, зэрури мэлумат версин. Бу мэл'ун арвад исэ, чаду эдилмиш кими динмирди. Капитан бу човғунда, бу шахтада байыра чыхыб бура кэлмэйэ, инсан үзүнэ бэнзэмэйэн бу шишмиш үзү бир дэ көрмэйэ мачбур галмышды. Мэ'юслугун сон дэрэчэсинэ вармыш олан капитан бу инадкар, кинли чадукар арвада ялвармаға, ондан рича этмэйэ һазыр иди. Анчаг билирди ки, бундан һеч бир шей чыхмаз. Орда, штабда отуранлар үчүн—«гэт'и сурэтдэ тэлэб эдирик!» демэк асандыр. Гэт'и сурэтдэ тэлэб этмэйэ нэ вар ки! «Һәр васитэ илэ олуролсун»; кэрэк ки, Вернер артыг бүтүн васитэлэри ишэ салмышды, кэрэк тале өзү онун элинэ эн яхшы бир васитэ—ени доғулмуш бир чаға вермишди... Анчаг энэ һеч бир шей чыхмады...

— Күчүк һаны,—дейэ о салдатлара мүрачииэт этди.

— Биз ону буз дәлийинэ атдыг,—дейэ кичик салдат горхагорха чаваб верди. Көрэсэн нэ олуб, нийэ капитан өзү бура кэлиб, он беш дегигэ бундан эввэл өзү рэдд эдилмэсини эврэтдийи ушағы көрэсэн нийэ сорушур? Салдаты горху басды. Бэлкэ дэ белэ дейилмиш, бэлкэ онлар эври яхшы баша дүшмэйиблэрмиш?..

Анчаг Вернер элини еллэди.

— Һей, бура бах! Партизанлар һардадыр?

Ойона чаваб вермэди. Эввэл суя бахдығы кими эйни диггэтлэ о инди капитанын үзүнэ бахырды. Ойона һәр бир шейи ачыг-айдын көрүрдү. Онун ачыг рэнкли гашларында бир түк о бирилөрдэн узун олуб күлүнч бир шэкилдэ дик дурмушду. Додағынын бир күнчүндэ папирос кағызындан бир гырынты кичик ағ бир лэкэ һалында япышыб галмышды.

Үзүндэ ган дамарлары шэбэкэси варды, солғун кирпичли көзлэри гырпынырды. Капитанын бир гулағыны дон вурмушду, о гулағы шишмиш вэ о бирисиндэн ири көрүнүрдү.

— Нэ бахырсан? Сэндэн сорушурам, партизанлар һардадыр?

О баша дүшдү ки, онун суалыны арвад һеч анламыр. Капитан вәһши бир нифрэт һисс этди. О тээссүф этди ки, арвадын ушағы бир дэ онун элинэ кечмэйэчэк,—онун ишини чох тэлэстик вэ садэчэ битирмишди. Кэрэк онун көзү габағында ушағын дэрисини соя иди, гулагларыны кэсэ иди, көзлэрини чыхара иди. Бэлкэ онда нэһайэт арвад сарсылэ иди, бэлкэ бу саягла ону гане эдэ билэ иди. О исэ, тэлэмишди, инди сабаһ энэ штабдан телефон эдэчэклэр, ах, о нэ йүнкүллүк этмишди! Бир партизан арвад тутулдуғуну штаба хэбэр вермишди. Элбэт ки, орда һеч кэс баша дүшмэйэчэк ки, бу арваддан һеч бир мэлумат гопармаг мүмкүн дейил. Онун достлары исэ, бөйүк бир мэмнунийэтлэ башда отуранлара хэбэр верэчэклэр ки, капитан Курт душтагларла рэфтар этмэйи бачармыр, онлардан ифадэ ала билмир, көрүнүр ки, о чох юмшаг адамдыр, ерли эһали илэ чох юмшаг рэфтар эдир...

О додагларыны кэмирди, эсэби бир һэрэкэтлэ салдатын элиндэн түфэнки элэ гапды ки, салдат горхуб бир кэнара сычрады. Ойона даһа капитана бахмырды. Онун көзлэри енидэн суя, дурмадан ахан һэята зиллэнмишди.

Вернер бир аддым кери чэкилиб сүнкүнү бүтүн гүввэтилә диз чөкмүш арвадын күрэйинэ сохду. Арвад үзү гуйлу буз дәлийинин кэнарына йыхылды. Ойона йыхыланда дағылан гар һазик бир ахынла дәлийэ төкүлмэйэ башлады. Элэ бил дэйирманын көзүндэн ун төкүлүрдү. Ойонаны үзү, демэк слар ки, дәлийин кэнарына тохуна-тохуна о төкүлэн гара бахырды. Гар суя төкүлэндэ, яшыллашды вэ бир кома һалыны алыб дәлийин үзүндэ ойнашды.

Капитан күчлэ сүнкүнү чэкиб бир дэ вурду. Арвад титрэди вэ һэрэкэтсиз бир һалда үстүнү гар басмыш бузун үстүнэ сэрилди. Килкэ дүшмүш сачлары ашағы төкүлүб суя тохунду. Су бу сачлары гапды, үстүнү далға илэ өртдү вэ сачлар суюн ичиндэ чанлы бир шей кими ойнашмаға башлады.

— Ону суя атын!—дейэ капитан эвр верди. Салдатлар йүйүрүб түфэнк дибчийилэ онун мейитини итэлэмэйэ башладылар. Дэлик кичик иди. Арвадын башы суюн ичинэ кирди, ан-

чаг голлары мугавимет көстөрирлөрмиш кими янлара ачылмышды.

— Сизэ нэ олуб, бир арвадла да башара билмирсиниз!— дейэ гудуз кими чошмуш капитан бағырды. Салдатлар тәләсик мейитин үстүнә дүшдүләр. Онун голларыны сындырыб күчлэ ону бузун алтына суя сохурдулар. Арвад дөшүнә, сонра гуршағына гэдәр суя кирди. Инди салдатлар ону тәпиклэ, дибчиклэ итэлэйир, капитанын көзү габағында чан яндырыб гул-луг көстөрирдиләр. Нәһайэт мейит суя дүшдү вә су шаппылдады. Инди дәликдән ялныз һеч бир чәһәтдән инсан аяғына бәнзәмәйән көм-көй, шишмиш аяглар чыхмышды. Онлар дибчиклэ бу дәһшәтли, кифирләшмиш аяглары дөйәчлэйирдиләр. Нәһайэт су кумбулдады, фәряд эдиб шишди. Мейит йох олду. Хышылдаян хырда далғалар бузун алтындан сычрайыб енә орда йох олду, өз узун йолу илэ узаглара-узаглара ахыб кетди.

Капитан сөйә-сөйә керя гайытды, онун аяглары буз бағламыш чығырда сүрүшүрдү. Салдатлар мут'и бир сурәтдә онун далынча кедир вә она билдирмәмәйә чалышараг, түфәнкләринә сөйкәнирдиләр.

Ашағыда бузда ачылмыш дәлийин алтында тутгун рәнкли су яшылымтыл далғаларла хышылдайыб ахыр, буз дәлийинин кәнарлары парлайырды. Тапданмыш гарын үстүндә салдаг чекмәләринин изләри айдын көрүнүрдү. Ялныз бир тәрәфдә ағ гарын үстүндә гырмызы бир из галмышды—бу, ушағын мейитинин илк дәфә дүшдүйү ер иди. Ағ гарын үстүндә ачыг, айдын гырмызы бир ләкә галмышды, санки о һеч бир заман гарын үстүндән кетмәйәчәк, санки һәмишәлик, күнәшли яз күнләри кәлиб гарларын парчаланараг чая төкүләчәйи вә азад чайын чошгун далғаларла узаг дүзәнләрә, узаг әнкин дәнизә, доғма торпағын доғма дәнизинә ахышачағы күнләрәдәк бурада галачагды.

АЛТЫНЧЫ ФӘСИЛ

Пуся ләйәнин ичиндә ююнурду. Федосия Кравчук тутгун бир сүкут ичиндә су дашыйыр, газандан гайнанмыш су төкүб отаға апарырды. Пуся исә, ләйәнин ичиндә отуруб арыг чийинләрини сабунлайырды. О, скамянын үстүндә отуруб бир-бири ардынча һей папирос чәкмәкдә олан өз немециндән утанмырды. Курт тутгун иди вә бүтүн ахшамы динмәмишди.

— Курт...

Капитан фикриндән айылды.

— Нә вар?

— Һеч динмирсән, мәнә һеч фикир вермирсән, элә бил һеч бурда йохам...

— Йорулмушам,—дейә о гуру-гуру чаваб верди.

— Мән бүтүн күн сәни көзләдим, һеч бирчә дәфә дә кәл-мәдин.

Пуся сүнкәрин суюну сыхды вә сабунлу ағ суюн өз дөшүндән ахмасына тамаша этди.

— Һә, элә бу күн эвә кәлмәйә яман да вахтым вар иди,— дейә капитан штабдан телефон эдиләчәйини дүшүнәрәк, мырылдана-мырылдана чаваб верди. Кәрәк сәһәр хәбәр версин ки, о арваддан һеч бир шей голармаг мүмкүн олмады. Майор дәли олачаг. Гәрибәдир, көрәсән о өзү нә мә'лумат ала биләрди, она һәмишә һәр иш садә вә асан көрүнүр...

Һамысындан писи будур ки, Вернер бу яхын күнләрдә рүт-бәсинин артачағыны көзләйирди; анчаг партизанларла баш верән бу ахмаг әһвалат һәр шейи хараблаячаг. Ахы партизанлар да ону дейил, онлары нараһат эдирләр, гой өзләри дә ахтарыб онларын изини тапсынлар... Йох, ордакиләр бу фикрә кәлибләр ки, һәр шейи Куртун бойнун и йүкләмәк асандыр. О өз йүнкүллүйүнә лә'нәт охуюрду. Бу Костюкун тутулдуғуну ахы онлара нийә хәбәр верирди; һәлә һеч өзү дә билмирди ки, ондан бир мә'лумат ала биләчәк я йох.

Онун фикринә нә исә, кәлди. Пелагея онун бахышындан һисс этди.

— Сәнә нә олуб?

О ағыр-ағыр папирос чәкирди.

— Бурда бах,—дейә Курт, йәгин ки, тәрәддүд эдәрәк сөзә башлады.

Пуся гашларыны юхары галдырыб көзләйирди.

— Сән өз бачынла бир данышмазсан?

Пуся кәскин бир һәрәкәтлә элә дөндү ки, су дашыб дөшәмәйә сычрады. Бу заман Федосия, элиндә ведрәләрлә, ичәри кирди.

— Сиз дә һей бурда һәрләнмәйин,—дейә капитан ачыглы-ачыглы дейинди.

Арвад чийинләрини атды. Капитан аяға галхыб онун далынча гапыны мөһкәм бағлады.

— Бачымла данышмагмы?

— Әлбәт ки, гулағын эшитмир!—дейә Курт ачыгланды.

— Ахы мән онунла нийә данышым?—дейә Пуся өзүнүн һәмешәки хәстә меймун һәрәкәтилә башыны чийнинә әйәрәк, көзләрини кениш ачды.

— Сән кәрәк мәнә көмәк әдәсэн. Әлбәт ки, кәрәк көмәк әдәсэн, бурда гәрибә нә вар ки? Сән кәрәк о мүәллимә илә данышасан. Баша дүшүрсәнми, о мәнә лазым олан чох шей билир.

Пуся механики бир һәрәкәтлә сүнкәри ислатды вә сыхды.

— Ахы о мәнә һеч бир шей демәз...

— Бу даһа сәнин өз ишиндир, кәрәк элә данышасан ки, десин... Ону баша сал ки, бу оюнларын ахыры пис олар, мән һәләлик чох баш гошмурам, анчаг сәбрим түкәнәндә...

— Нә оюн?..

— Сән лап ахмагсанмыш ки!—дейә капитан һирсләнди. Пуся инчиди вә додагларыны бүзүб, аягларыны бәрк-бәрк сабунламаға башлады.

— Ону баша сал ки, бизимлә ишләмәйә башласа онунчун яхшы олар.

— О мәнимлә данышмаг истәмәз.

— Нийә?

Пуся она бахды вә чийинләрини атды.

— Мәкәр өзүн көрмүрсән, бурда мәнимлә ким данышыр? Элә бил чүзамлыям... Анчаг сәнин үчүн нә фәрги вар, бүтүн күн мәни тәк гоюрсан..

— Сән енә өз дедийини дейирсән... Буну бир яна гой, мән сәнинлә чидди данышмаг истәйирәм.

Капитанын алнындаки гырышыг Пусяны горхутду.

— Яхшы, онунла нә барәдә данышым?

Курт гапыя сары бахды.

— Билирсәнми, бизим элимиздә мә'лумат вар ки, о партизанларла әлагә сахлайыр. Кәрәк о бизә партизанларын кизләндикләри ери десин, баша дүшдүнмү?

— О демәз.

— Нийә мәсәләни әввәлчәдән белә һәлл әдирсән? Ишә ағыллы киришсән, дейәр.

Су артыг союмушду. Пуся аяға дурду вә ағыр-ағыр сәлигә илә гуруланмаға башлады. Әлини узадыб стулун үстүндән кечә көйнәйини көтүрдү. Әлини юмшаг ипәйә сүртүб ләззәт алды.

— Бәс сән нийә союмурсан?—дейә шилтагла сорушду.

— Лап элә ятмаг вахтыдыр... Билирсәнми, кәрәк нечә олса партизанлар барәсиндә мә'лумат алам...

— Яхшы, яхшы, сән һардан билирсән ки, бачымын онлардан хәбәри вар?

— Билирәм, нараһат олма. Яхшысы будур ки, сән бунунла марагланма. Она ишарә эдә биләрсән ки, мән һәр шейи билирәм, әкәр о демәсә, әмр әдиб ону тутдурарам.

— О-һо?

— Бәс сән нә фикир әдирсән, сәнин бачын оlanda, демәли ки, о бурда немецләр әлейһиндә иш көрсүн, биз дә буна сакитчә бахаг?

Пуся чийинләрини атды.

— Истәйирсән тутдур. Мәнә нә вар ки? Әлбәт ки, данышмагына мән данышарам, анчаг о һеч мәни астанадан ичәри гоймаз; көрәрсән.

— Һәр һалда сән чалыш.

— Чалышарам,—дейә чаваб верәрәк, Пуся Куртдан күсмәйин мә'насыз олдуғуну дүшүнүб күзәштә кетди.

— Йыхыл ят...

Капитан аяға галхды, долу ләйәнә илишиб бүдрәди.

— О арвад һаны? Доғрусу, сән мәтбәхдә дә ююна биләрдин.

— Мәтбәхдә, онун янындамы?—дейә Пуся нифрәтдән һәтта титрәди дә. Вернер әлини елләди. Федосия додагларыны бир-биринә сыхыб булашмыш дөшәмәни силирди. Пуся артыг ятагда узаныб мәннун бир бахышла арвада бахырды. Көрәсэн инди Вася мәсәләсини ачсынмы? Йох, гой о һәлә никаранчылыг әзийәти чәксин, һәмешә фүрсәт тапылар...

Гапы өртүлдү. Вернер мундирини чыхарды, чәкмәләрини журулту илә ерә атды. Лампа сөндү. Федосия чиркли сую ведрәйә төкүб ону ятмаға кетди. О эвин янындан һәрләниб амбарын далына, пейин йыгынына сары йөнәлди. Су шаппылдады вә арвад һаман саат айдын бир пычылты эшитди.

— Ана!

Федосия йыргаланды вә ведрә әлиндән дүшдү. Гардан кечә ишыглы иди вә амбарын далында, ағ гар тәпәси габагында о бир көлкә көрдү. Онун башындаки папаг таныш иди. Федосиянын нәфәси тутулду.

— Кимдир?—дейә арвад пычылты илә сорушду, анчаг өзү онун ким олдуғуну билмишди. Арвад зарылты илә диз чөкдү, элләрини узатды, шинелин габа маһудуна, гайыша әлини сүртдү. Папағын боз дәриси үстүндә беш кушәли улдузу айдын сечирди. Ычгырыг онун боғазыны сыхырды. Гызыл әскәр горхду.

— Сәнә нә олду, нә вар?

— Сизсинизми, сизсинизми, сизсинизми,—дейә арвад боғуг, чошғун бир пычылты илә тәкрар әдирди.

— Сизсинизми, сиз...

Гызыл әскәр она тәрәф әйилиб онун чийинләрини силкәди. Зәйф ишыгда әскәр арвадын күлүмсәр үзүндә көзләринин яшла долмуш олдуғуну көрдү.

— Сәнә нә олду?

— Неч бир шей, неч бир шей,—дейә Федосия вар гүввәсилә һәйәчаныны сахламаға чалышды. Бирдән нөвбәтчи онун ядына дүшдү. О гызыл әскәрин элләриндән япышды.

— Мәним дахмамда немецләр вар! Кәнддә немецләр вар!

— Билирәм. Ана, сәнинлә бир данышмаг истәйирәм.

— Буралысанмы?

— Бәс нечә,—буралыям, буралыям...

— Сәндән бир аз мә'лумат алмаг истәйирәм...

— Оғулчан, бура бах, орда дахманын габағында нөвбәтчи вар, мән ләнкисәм, о ахтармаға башлар. Сән бурда көзлә, мән дахмая кедим, орда кизлин йолум вар, бу саат гайыдарам, сән бир аз о тәрәфә, амбарын далына кеч; орда кичик амбарда күләш вар, ора белә күләк дейил.

Гызыл әскәр бирдән-бирә ағлына кәлән бир шүбһә илә диггәтлә арвадын үзүнә бахды. Арвад буну баша дүшдү.

— Нә фикир әдирсән, оғулчан,—мән ки, буралыям, колхозчуям... Гызыл әскәр оғлум орда дәрәдә өлүб галыб... Бир айдыр ордадыр, көпәкләр басдырмаға да гоймурлар... Вар йохуму әлимдән алыблар.

Онун дедийи сөzlәрдән артыг, сәсинин аһәнки о гәдәр инандырычы иди ки, чаван әскәр утанды.

— Өзүн билирсән, ана, адамлар чүрбәчүр олур...

— Кет оғлум, бу саат кәлирәм...

Федосия титрәк әлилә ведрәни гапыб дахмая йөнәлди. Нөвбәтчинин янындан кечәркән, о әсәби күлүшүнү зорла сахлады. Кәзиш, кәзиш, аягларыны дөй! Бизимкиләр исә, артыг кәндин ичиндәдир! Одур амбарын янында бир гызыл

әскәр дурур, сән исә забитин ойнашына кешик чәкирсән... Ишиндә ол, кешийини чәк, ахырына аз галыб...

Арвад дәһлиздән гапыны мөһкәм бағлады, ятмаға һазырлашырмыш кими, мәтбәхдә скамяны бир яна чәкди. Анчаг ичәри отагдан артыг немецин хорнасы кәлирди. Федосия кизлинчә дәһлизә кечди. Чардагда бир ердән тахта чыхырды. О ачыг ердән сохулуб чыхды вә дахманын күнчү илә әһмалча ашағы энмәйә башлады. Узун юбкасы она мане олурду. О фикирләшди ки, нә күлүнчдүр, гоча арвад пишик кими дивара дырмашыр; бу фикринә өзү дә күлдү. Күләш дамада күләк хышылдайырды. Дахманын о тәрәфиндә олан нөвбәтчи неч бир шей эшидә билмәзди. Федосия ерә чатыб үрәйи бәркдән дөйүнә-дөйүнә, бир-ики санийә әтрафы динләди. Йох, кешикчинин ағлына неч бир шей кәлмәмишди. Ахы дахманын арха тәрәфдән дивары бүтөв иди, о исә, дахманын үз тәрәфиндә, пәнчәрәләрин габағында аяг дөймәкдә иди. Элә бурданча дахмая кирмәк олар,—дейә бирдән онун ағлына яхшы бир фикир кәлди.

Арвад пишик кими сәссизчә кәлиб хырда амбара кирди, чанына үшүтмә дүшдү,—орда неч кәс йох иди. Амбар бомбош иди. Көрәсән бу бир юху идими? Дәрддән вә изтирабдан онун көзүнәми көрүнмүшдү? Йох, ола билмәз, ола билмәз...

— Һардасан?—дейә арвад әһтиятлы бир пычылты илә сорушду. Амбарын ичиндә күләш тәрпәшди. Федосия севинди. Әлбәт ки, бурдадыр. Өзү дә тәк дейил. Онлар үч нәфәрди, үч нәфәр,—дейә арвад ики башга көлжә дә көрүб фәрәһләнди. Онлар амбарын гапысы ағзында чөмәлдиләр. Федосия да онларын янында отурду.

— Сизи ай көзләмишик һа, ай көзләмишик һа! Кечә-күндүз көзүмүз йолунуздадыр,—дейә Федосия шинелләрин голларынын ағзына бахыб пычылдайырды.—Ах, бу күнү дә көрдүм...

— Бәсдир ана, сөзүмүз вар...

— Сөзүнүз вар, олсун да... Ач дейилсиниз ки?—дейә бирдән арвад тәләсик сорушду.

Гызыл әскәрләр күлүшдүләр.

— Йох, ач дейилик... Биз бура емәйә кәлмәмишик.

— Онда сөзүнүзү дейин көрүм, нә этмәк лазымдыр?

— Сән бу кәнддәнсәнми?

— Әлбәт ки, бу кәнддәнәм, бәс һардан олачағам?—дейә

Федосия һейрәтлә сорушду.—Буралыям. Бурда анадан олуб бурда яшамышам...

— Биз бә'зи шейләри билмәк истәйирик... Немецләр һарда ерләшибләр, һарда нәләри вар.

Арвад ялварычы бир сурәтдә әлләрини бир-биринә сыхды.

— Бизимкиләр кәндин үстүнә кәләчәкләрми?

— Кәләчәкләр, кәләчәкләр... Анчаг һәр шейдән хәбәр билмәк лазымдыр...

— Бу саат...—дейә арвад әлләрини дизләринә даяды.

— Кәнд бөйүкдүр, үч йүз дахма вар. Ики йол айрычында хачвары салынмышдыр. Ики йолун битишдийи ердә бир мейданча вар, әввәл орда килсә дә варды, инди харабасы галыб.

— Бир даян, ана.

Онлар хәритәни чыхарыб онун үстүнә әйилдиләр; шинелләри илә онун үстүнү өртдүләр, әлектрик фәнәринин ишығы парлады.

— Һә... Дүздүр, хачвары, ортада мейданча вар...

— Мейданчада, килсәнин габағында онлар топларыны дүзмүшләр.

— Топлары чохдурму?

Федосия фикрә жетди.

— Бир даянын... бир... ики, үч... дөрд... Һә, һә, дөрд топдур! Килсәнин габағында, сагда бөйүк бир эв вар; әввәл кәнд совети иди, инди исә, ора штабдыр... һәбсхана да ордадыр, инди орда алты замын вар.

— Немецләр даһа һарда вар?

— Мейданчая яхын ерләрдә, демәк олар ки, бүтүн дахмалар онларын әлиндәдир. Бу гырагда, мәним дахмам олан тәрәфдә онлар аздыр, анчаг енә дә вар. Онларын топлары бир дә кәндин чыхачағында чөкә ағачларынын дибиндә гоюлмушдур; анчаг ордаки топлар башга чүрдүр, хырдадыр...

— Бәлкә зенит топларыдыр?

— Бәлкә дә зенит топларыдыр, ким биһир... Ағызлары юхары бахыр, өзләри дә назикдир...

— Яхшы, яхшы. Пулемйот көрмәйибсән ки?

— Бәс нечә, пулемйотлары да вар... һамысы о гырагдадыр, бурдан кедәндә саға, сонра сола дөнән ердә. Орда онлар эвләрин диварларындан дәлик ачмыш вә һәр дәлийә бир пулемйот гоймушлар.

Гызыл әскәр хәритәнин үстүнә әйилиб орда карандашла хач вә даирәчикләр чәкирди.

— Бу эвләрдән онлар эв саһибләрини говублар, өзләри ағалыг әдирләр. Бир дурун көрүм нә гәдәр олар? Бир, үч... Беш дахмадыр... Бурдан мейданчая кедән ердә, бир дахма да вар...

— Немецләр чохдурму?

— Баш чыхармаг олмур... Бир учдан һей кәлирләр, кәзирләр, бирчә бу капитан бурда дүшүб галыб... Дейирләр ки, ики йүз нәфәрә гәдәр олар...

— Йолда көрпү-фиһан вармы?

— Көрпүмү? Йох... Йол әләчә йолдур..

— Мешәлик йохдур ки?

— Бурда мешә йохдур. Ялһыз бағлардаки ағачлар вар, онлары да бу әчлафлар демәк олар ки, тамам одун еринә гырыблар. Мейданчанын о тайында, йолун кәнарында һәлә бир нечә чөкә ағачы галыб. Һеч бир ердә мешә йохдур, ачыг дүзәнликдир. Дәрәдә коллар вар, башга һеч бир шей йохдур. Одундан яман корлуг чәкирик, пейин яндырырыг?

Арвад нараһат бир һалда бойланды.

— Орда нә вар?

— Дурун бир бахым көрүм, нөвбәтчинин ағлына һәйәтә көз кәздирмәк кәлмәйиб ки?—дейә арвад әһмалча чыхды вә гулаг асды. Күләк тутгун сәслә улайыр, дамдаки күләш хышылдайырды. Күләк бир анлыға ара верәндә, эвин габағында нөвбәтчинин ағыр, мүнтәзәм аддым сәсләри вә онун чәкмәси алтында гарын гычыртысы әшидилирди. Федосия амбара гаһытды.

— Һеч бир шей йохдур, өзү үчүн кәзишир...

Гызыл әскәрләр хәритәни бүкдүләр.

— Яхшы, кәрәк йығышаг, сағ ол, ана!

— Мәнә нийә тәшәккүр әдирсиниз? Мәним Васям да Гызыл Ордудадыр... Бурда кәндин гырағында ону өлдүрүбләр...

Фәнәр сөндү:

— Сизи нә вахт көзләйәк?

— Орда мә'лум олар... Командир һәлл әдәр, мүмкүн олачагмы...

— Нийә мүмкүн олмур ки? Анчаг сиз тәләсиниз, тәләсиниз, вахтыдыр... Бир айдыр көзләйирик, көзләримизин көкү саралды...

— Ана, бу чох да асан иш дейил...

— Биһирәм асан дейил, ахы бизә дә асан дейил... Сиз чалышын ушаглар, ишә мөһкәм киришин...

Бирдэн арвадын ядына нэсэ дүшдү.

— Даянын! Бир иш дэ вар...

— Нэ вар ки?

— Онларын бөйүкләри, дейәсэн командирләри мәним дахмам-да олур... орда һеч бир кәс дэ йохдур, тәкчә эвин габағындаки нөвбәтчидир. Орда өз ашнасы илә өлү кими ятыб. Нөвбәтчини өлдүрмәк олар, истәйирсиниз һеч өлдүрмәйин, сизи кизлинчә дамдан ичәри салым. Ону кәклик кими тутун.

Гызыл әскәрләрдән кичийинин һәтта көзләри дэ парлады.

— Һайды, ушаглар...

— Бир даян. Фикирләшмәк лазымдыр.

— Нә фикирләшмәк, о гуйруғун богазындан япышыб сүрүмәк лазымдыр, вәссәлам!

— Ахмаг иш көрмәк һәмишә мүмкүндүр, вәссәлам! Яхшы, онун ишини битирдин, сонра нә олсун? Сәһәр сәс-күй дүшәр, штаба хәбәр верәрләр, бура о гәдәр кәлиб долушарлар ки, даһа өһдәләриндән кәлмәк олмаз...

— Бу да дүздүр...

— Яхшы кәшфийәт әтмиш оларыг! Инди өзләри үчүн беһишдә олан кими раһатча отурублар; өзүн көрүрсән ки, капитанын гапысында бирчә нөвбәтчи вар. Онлары һүркүтсән, бүтүн ишләри харабларсан.

— Ах, о фрици сүрүйүб апармаг нә яхшы оларды...

— Бир даян, кәлән сәфәр сүрүйәрик. Инди исә, жери гайыдаг, эвә гайыдаг!

— Яхшы, бәс сизин эвиниз һардадыр ки?— дейә Федосия марагла сорушду.

— Биз өз арамызда белә дейирик, ана. Эвләримиз узагдадыр, мүһарибә вахты исә, һиссәмиз һарда олду, эвимиз орадыр. Сән бизи баша сал көрәк нечә кетсәк яхшыдыр. Бура элә бир йол илә кәлмишик ки, аз гала гара батыб галмышдыг...

— Мән сизә көстәрим, бурдан дүз дәрәйә энин, сонра чайын гырағы илә дүмдүз кедин. Анчаг орда бизим басдырылмамыш мейитләр вар, бир аз әһтиятлы олун... Чай сизи апарыб дүзәнлийә чыхарар, Охабы вә Золийонцы кәндләринә кәдиб чыхарсыныз, анчаг оралар да немецләрин әлиндәдир.

— Буну биз билирик, ән вачиб оланы одур ки, бурда бир адама раст кәлмәйәк.

— Сиз сакитчә кедин, бурда, бирчә мәним эвимин габағында нөвбәтчи вар, башга һеч бир ердә йохдур. Яваш-яваш

кедин, күләк ара верәндә, дурун, йохса, гарын хышылтысыны Фриц әшидәр.

Үч көлкә әйилә-әйилә арвадын далынча кетди, о дуран кими, онлар да дурурду.

— Бах, бу да дәрә, бурдан дүз ашағы энин, анчаг әһтиятлы олун, йол сүрүшәкдир.

— Худаһафиз ана, чох сағ ол. Сән яхшы адамсан.

— Саламат олун ушаглар. Анчаг тәләсин, тәләсин.

— Әлимиздән кәлән гәдәр чалышарыг! Сән дэ эвә кет, союгдур.

— Зәрәр йохдур, мән өйрәшмишәм.

Федосия дәрәнин гырағында дуруб ашағы бахырды. Онлар чығырла ейин кедирдиләр, онларын ағ плаш кеймиш фигураларыны гарын үстүндә сечмәк кетдикчә чәтинләширди. Ахырда онлар гаранлыгда тамамилә әрийиб көздән итдиләр. Федосия ағыр-ағыр, аддым-аддым эвә гайытды. Она элә кәлди ки, зиндандан гачыб гуртармышдыр, инди исә, көнүллү олараг, зәнчирләнмәйә гайыдыр. О өз дахмасынын, ичәрисиндә немецин өз ойнашы илә ятдығы дахманын ичиндә, онун мәнфур хорултусуну әшитмәк үчүн гайытмаға мәчбур олдуғу дахманын тутғун көлкәсинә бахды.

Бәли, немец һәлә дэ хорлайыр, бурну илә фит верир, онун ойнашы юхуда нә исә мырылдайырды. Федосия интигам севинчилә өз-өзүнә додағалты күлдү. Ахырыныза аз галыб. Одур, гызыл әскәрләр кәлиб дахмая кирәр, сәни тутуб ятағындан чәкәрләр. Онлар кизлинчә кәлдикдә, Федосия әшидәчәкми, йохса онлар дахманын ичиндә оlanda айылачаг? Йох, о мөһкәм билирди ки, ятмаячаг, онлар кәлиб чыхана гәдәр, кәнд азад олана гәдәр онун көзүнә юху кетмәйәчәк.

Пәнчәрәнин габағында, нөвбәтчинин аяглары алтында гар хышылдады, Вернер бурну илә фит верди. Һәр бир шей дүнән я сраға күн олдуғу кими иди. Анчаг енә дэ она һәр шей башга чүр көрүнүрдү.

Вася өләндән бәри илк дәфә иди ки, Федосия үрәйинин севиндийини һиссәдирди. О бөйүк сәадәтиндән чығырыб дүнәя сәс салмамаг үчүн әлилә ағзыны тутурду. Бу барәдә ялныз о билирди, бүтүн кәнддә ондан башга буну билән йох иди.

О билирди ки, инди даһа эввәлки кими мөһкәм инамла анчаг мүййән мүддәтсиз көзләмәли дейил. Инди о бу ишин нә вахт олачағыны һесаблая биләрди. Бу күн, сабаһ я о бири күн? О үч нәфәр өз һиссәләрини бура кәтириб чыхармаг үчүн

нә гәдәр вахт йол кетмәлидир? Онларын һиссәсинин кәндә кәлиб чыхмасы үчүн нә гәдәр вахт лазымдыр? Бир, ики, үч күнмү? О билир, һисс әдирди ки, бу үч күндән чох чәкә билмәз. Элә ахмаг вә амансыз бир иш ола билмәз ки, комендантлыгыда ятан о алты замын тәләф олсун.

Вернер үч күн мөһләт тә'йин этмишди. Федосияя бирдән элә кәлди ки, бу мөһләтин замынлара дәхли йохдур. Бу һаман үч күндүр ки, бу мүддәтдә немецләр үчүн гара бир учур ачылачаг. Немецләр гызыл әскәрләрин мөһкәм үзләринә, лабүдд өлүмүн көзүнүн ичинә бахмалы олачаглар.

Кәнддә үч йүз дахма варды, ичәрисиндән немецләрин адамлары гарын үстүнә говаладыглары дахмалардан башга бүтүн дахмаларда адамлар изтираб чәкир, ағлайыр, көзләйир, сарсылмаз бир умудла өзләринә тәсәлли верир; һамыя гүввәт верән бу сеһирли сөзләрлә өзләрини тәскин әдирдиләр:—бизимкиләр кәләчәк! Тәкчә Федосия, бүтүн кәнддә тәкчә о йәгин билирди ки, бизимкиләр артыг кәлирләр.

Ойноная бу күнү көрмәк гисмәт олмады, анчаг комендантлыгыда ятан о алты нәфәрә гисмәт олачаг. Йәгин гисмәт олачагдыр.

Коха бу кечә комендантлыгыда чох галмышды. О хейли әлләшиб колхоз китаблары үзрә кимин нә гәдәр тахыл вермәли олдуғуну һесабламышды. Сәнәти бухгалтерлик олан фелдфебел дә она көмәк этмишди. Лампа һисләнмәкдә иди. Салдатлар юхулу көзләрлә стол далында отурмуш бу ики нәфәрә бахырдылар. Коха чыхыр, чәмләйир, зәрб әдир, һәр дәгигә янылыб фелдфебели ачыгландырырды.

Ахырда һесаблейыб гуртардылар. Байырда гаранлыг кечә иди. Күләк яман улайырды. Коха ярым күркүнү ағыр-ағыр дүймәләди вә отагдан чыхды. Астанада дурухду. Ишыгдан чыхдығы үчүн кечәнин гаранлығы гәтран кими кәсиф көрүнүрдү. Бир дәгигә гәдәр дурду, ялныз бундан сонра күчәнин о тәрәфиндәки ағачларын көлкәләрини, дамларын чизкиләрини вә йолу сечди. Күркүнүн яхасыны галдырырды, Гаплик ирәли һәрәкәт этди. О ачы-ачы дүшүнүрдү ки, әлбәттә онунла ярамаз бир ит кими рәфтар әдирләр. Онун үстүнә чығырмаға һәр кәсин ихтияры вар, һәр кәс өз һирсини вә ачығыны онун үстүнә төкә биләр. Капитан, фелдфебел, һәр бир салдат өзүнү ондан йүксәк сайыр, о исә, эшшәк кими ишләйиб,

һәятыны һәмишә тәһлүкәйә гоймалыдыр. О горха-горха әтрафа көз кәздирди.

О сәссиз еримәйә чалышырды, анчаг гар аяғынын алтында гычырдайыр вә аддымларынын сәсини йәгин ки, бүтүн кәнд эшидирди. Бирдән она элә кәлди ки, тиндә ким исә дуруб. О горхудан донуб ериндә дурду. Көлкә тәрпәнмирди. Гаплик горха-горха нә олачағыны көзләйирди.

Ағлына кәлди ки, гайыдыб кечәни комендантлыгыда кечирсин. Неч олмаса сәһәрәдәк орда стулун үстүндә отурар. Анчаг о архая чеврилмәйә горхурду, онда ордаки адам онун үстүнә чумуб...

Мә'юс бир гәт'ийәтлә о ирәли ериди. Мә'лум олду ки, габағындаки бир кол имиш. О, бу колу нечә яддан чыхарыбмыш! Күндүз бу колун янындан нә гәдәр кәлиб кечмишди.

Анчаг бирдән Гапликин аяғы сүрүшдү, һаман дәгигә бир шей онун ағзыны тыхайыб башыны бүрүдү. О бағырмаг истәди, анчаг мөһкәм бир зәрбә ону ерә йыхды. Гаплик һисс этди ки, ким исә ону галдырыб апарыр, о һавада йыргаланыр. Гар гычырдайыр, ким исә, чох ағыр нәфәс алырды. Сонра бир гапы чырылдады. Ону габа бир сурәтдә дөшәмәнин үстүнә атыб әл-голуну бағладылар. Нәһайәт онун башына бүрүнмүш чындыр дүшдү. О көзләрини гырпды. Нисли бир чырағын фитили дахманы зәиф ишыгландырымышды, орда бир нечә адам вар иди. О чолаг Александры вә Фрося Грохачын гара бугдайы үзүнү таныды. Онун бүтүн бәдәни титрәйир, даз башы әсирди, о неч чүрә бу титрәмәни сахлая билмирди.

—Александр, отур,—дейә онун танымадығы гыса бойлу, үзү гырышмыш бир арвад команда верди.—Сән савадлысан, көрәк һәр бир шей язылсын, һәр шей өз гайдасилә олсун.

Һамы столун далына отурду. О архасыны дивара даяйыб дәһшәтлә онлара бахырды. Үзләрдә көлкәләр ойнашырды, онларын стол үстүнә гойдуглары нисли чырағ алтдан юхари гырмызымтраг ишыг салырды.

—Инди ки, сәни мұһакимә әдирләр, аяға галх,—дейә долғун бәдәнли арвад Гапликә мұрачиәт этди вә әлилә бурнуну силди. Гаплик чәтинликлә аяға галхды.

—Бурда даян, әчлаф! Нә эзилиб-бүзүлүрсән? Адам кими дурсана!

—Ондан чох шей тәләб әдирсиниз, Терпилиха,—дейә Фрося гейд этди. Терпилиха онун сөзүнү баша дүшмәди.

—Кәрәк гайда илә дурсун. Мөһкәмә мөһкәмәдир: Биз орда йолда ону донуз баласы кими бычаглайыб өлдүрә

биләрдик. Анчаг йох, биз ону гайда илэ мұһакимэ эдирик. Гой о да гайда илэ һәрәкәт этсин.

Гапликин чанына горхудан үшүтмә дүшдү. Будур, о бу вахта гәдәр танымадығы, анчаг немец комендантлығынын бөй-рүндә, артыг бир ай бундан габаг немецләрин ишғал этдик-ләри кәндиң ичиндә олан бир отагдадыр. О эли-голу бағлы дуруб, столун ардында исә, арвадлар вә чолаг бир меһтәр отуруб. Онлар өзләрини мәһкәмә э'лан эдирләр вә немец ко-мендантлығынын тә'йин этдийи бир коха олан ону мұһакимә эдәчәкләр. Һәм дә бу дәһшәтли бир юху дейил, һәгигәтдир.

— Һә, а гуйруг, фамилиян нәдир?—дейә Терпилиха соруш-ду.

Гаплик чаваб вермәк истәди, анчаг сәси боғазында ты-ханыб галды, о ялныз гәрибә бир зинкилти чыхарды.

— Нийә зинкилдәйирсән? Өзүнү көрпәлийә гоюбсан нә-дир? Өзүнү ахмаглыға вурма, даныш көрәк! Александр, сән дә яз, һамысыны яз! Һә, де көрәк фамилиян нәдир?

— Сиз ки, билирсиниз!—дейә о тутғун бир сәслә мырыл-данды.

— Әчлафын, мурдарын бири, мән сәндән билиб билмә-дийими сорушмурам! Мәһкәмә мәһкәмәдир, инди ки, сору-шурам, чаваб вермәлисән! Фамилиян нәдир?

— Гаплик Пйотр.

— Буна бах бир, Пйотр! Мәним атамын да ады Пйотр иди... Адам адыны көр бир кимә гоюблар...

— А Горпина хала, бир даян көрәк, ахы һамысыны яз-маг лазымдыр...

— Яз, яз, һамысыны бир-бир яз... Далысы нечәдир?... Һә, һә! Нечә яшын вар?

— Гырх сәккиз!

— Аһа... Орда далысы нечәдир? Һә. Кохасан, һә?

— Кохаям,—дейә о тутғун-тутғун тәсдиг этди.

— Коха. Бир буна бах, көр нә фикрә дүшүбмүш... Эввәл нәчи идин?

О башыны ашағы салыб динмәди.

— Нийә динмирсән, утанырсан нәдир? Йәгин ки, кохадан да пис бир шейсәнмиш?

О көзүнү чәкмәсинин учуна зилләйиб инадла динмир-ди.

— Һей, бура бах һа, йохса, гулағына бир илишдиррәм ки, о саат дил ачарсан! Һә, чаваб вер!

— Горпина, даянын мән сорушум,—дейә Александр сөзә

гарышды. Гарпина ағзыны ачыб э'тираз әтмәк истәйирди ки, фикрини дәйишиб әлини елләди.

— Яхшы, соруш көрәк, нә чыхар.

Меһтәр, диггәтлә коханы сүздү. Сонра яваш, сакит бир сәслә сорушду:

— Бизим һәбсханада идинми?

Коха көзләрини өз чәкмәләриндән айырмырды.

— Орда чохму галдын?

— Чох...

— Яхшы, тәхминән нә гәдәр?

Сүкут.

— Сәни нийә һәбс әтмишдиләр?

Енә сүкут.

— Сән кимләрдәнсән, кәндлисән, фәһләсән, йохса ағасан?

Терпилаха артыг гарышмаг истәйирди ки, коха көзләнемә-дән чаваб верди:

— Кәндлийәм...

— Аһа, голчомагсанмы?

— Демәли ки, голчомагмыш!—дейә Терпилиха севинчәк э'лан этди.—Буна бах бир, енә кәндлиләрин ганыны ичмәк истәйирдин.

— Терпилиха, сән бир даян...

— Мән нийә даяным ахы? Бура мәһкәмәдир, я йох? Мә-ним дә сәнин гәдәр ихтиярым вар. Һәлә бир аз да артыг-дыр! Кимди дейән ки, баш тутмаз! Горхулу ишдир! Будур, көр нечә баш тутду!

— Дүздүр, дүздүр... Анчаг сән бир даян, мән бир шей дә сорушмаг истәйирәм...

— Әшши, мәнә нә вар, соруш нә истәйирсән.

— Бәс белә, демәли ки, голчомагмышсан... яхшы, һәбс-ханадан нә вахт гачмысан?

— Мүһарибә башланан кими.

— Белә. Эвинәми кедирдин?

— Һә.

— Эвин һардадыр?

— Ростов яхынлығында...

— Белә, Ростов яхынлығында... Бәс немецләрә һарда раст кәлдин?

— Орда, Ростов яхынлығында.

— Сәни ордамы ишә көтүрүбләр?

— Һә, орда.

— Бир даян Александр, кэрэк сорушаг, ону нэ үчүн һэбс эдибләрмиш.

Мүгэссирин үзүндә мөһкәм бир инадлылыг ифадәси көрүндү.

— Демэзсэнми, сәни нийә һэбс этмишдиләр?

Сүкут.

— Ахы, сән һәлә голчомаглығын мөһв эдилмәмишдән габаг һэбс эдилмишдин?

— Һә.

— Бәс белә... Петлюрая гуллуг эдибсэнми?—дейә Александр көзләнмәдән ондан сөз алды.

— Һә...

Терпилиха әлләрини ойнатды.

— Бир буна бахын!..

— Һәр бир шей айдындыр,—дейә Александр сөзә башлады.—Голчомаг, гулдур, петлюрачы олуб. Лап әввәлдән совет һакимийәтинин әлейһинә олубсан, әләми?

— Лап әввәлдән,—дейә Гаплик явашчадан тәсдиг этди.

— Ахырда да немецләрә гуллуға кедибсэн...

Терпилиха столун далындан сычрады.

— Онун сайәсиндә Левонюку асдылар, онун сайәсиндә алты адам өлүм горхусу алтында комендантлыгда һэбс эдилиб. О немецләрлә кедиб төйләләрдән инәкләри ипиндән чәкиб чыхарырды, мәним ахырынчы инәйими әлимдән алды, гой ушагларын ачындан өлсүн! Каласюккилин, Качуркилин, Мигоркилин ахырынчы һейванларыны чәкиб апарды!

— Лискилин дә, Смолянченкокилин дә,—дейә Фрося әләвә этди.

— Бурда узун данышмағын мә'насы йохдур, һәр шей ашкардыр!

— Яваш ай арвадлар!—дейә Терпилиха сөзә гарышды; о өзү исә, һамыдан чох сәс салырды.—Мөһкәмә мөһкәмәдир, кэрәк һәр шей данышылсын.

— Әшши, даһа нә данышмаг? Һәр шейи өзүмүз билирик дә; һәр күн көрүрүк ки, онун сайәсиндә адамлар тәләф олур, һәр күн ган вә көз яшлары ахыр...

— Яхшы, дейин кэрәк, нә тәклиф вар?—дейә Терпилиха тәнтәнәли бир сурәтдә сорушду.

— Иланы мөһв этмәли!

— Мөһв этмәли!

— Йолдашлар, демәли ки, тәклиф вар иланы мөһв этмәли. Ким буна тәрәфдардыр?

Бүтүн әлләр юхары галхды.

—Ким әлейһинәдир? Ким сәс вермәди?

— Беләләри йохдур.

— Демәли ки, йолдашлар, айдындыр. Александр яз вә учадан оху.

Меһтәр гәләми кағызын үстүндә хейли чырыллатды. Һамы динмәз-сөйләмәз көзләйирди. Нәһайәт о аяға галхды.

— Александр Овсей, Терпилиха Горпина, Грохач Фрося...

—Ефросиня,—дейә Фрося тәсһиһ этди вә Александр стола әйилди.

— Грохач Ефросиня, Лемеш Наталя вә Пузыр Пелагеядан ибарәт мөһкәмә һей'әти мүгәссир голчомаг, чани вә немец кохасы Пйотр Гаплики диндириб бир сәслә ону өлүм чәзасына мөһкум этмәйи гәрара алдылар.

Гапликин рәнки ағарды, о бәрәлмиш көзләрилә ордакиләрин үзләринә бахды.

— Яхшы, демәли ки, һәр шей өз гайдасилә дүздүр,—дейә Терпилиха тәнтәнәли бир сурәтдә ә'лан этди.

— Бир даянын кэрәк,—дейә Фрося сөзә гарышды,—гәрара алмағына, алдыг, анчаг ону нечә өлдүрәчәйик?

Онлар өзләрини итирмиш һалда бир-биринин үзүнә бахдылар.

— Догрудан, нечә эдәчәйик?

— Ону кэрәк асаг,—дейә Пузыр дилләнди.

— Һарда асачагсан, бурда, дахмадамы?

— Бош сөз данышырсан, башына бир көтәк эндирәрик, вассәлам.

— Күлләләмәйә күлләләйә билмәрик, атмалы бир шейимиз йохдур.

— Әлә бирчә бу галмышды! Сәсә бүтүн немецләр төкүлүшүб кәлсинләр...

Гаплик әсмәйә башлады. Онун өз габағында барәсиндә әлә данышырдылар ки, әлә бил о чансыз бир шейдир. Ону эзаблы бир горху, өзүндән кетмә, үрәк булантысы тутду, о диз чөкдү.

— Ай адамлар, а меһрибан адамлар, мәнә рәһминиз кәлсин! Сизә гаршы күнаһ ишләмишәм, даһа бир дә этмәрәм!—дейә о дизи үстә сүрүнүр, арвадларын аяғы алтында башыны ерә дөйүрдү. Онлар, үстләринә гайнар су төкүлмүш кими ондан яна сычрайырдылар.

— Әл чәк! Буна бах, мурдар!

Гаплик ағлады. Көз яшлары үзүндән ахыб төкүлүр, чиркли изләр бурахырды.

— А мейрибан адамлар, сизи анд верирәм, сизи ушагларыныза анд верирәм!

— Ушагларыныза! А көпәк тохуму, бизим ушагларымыз сәнин үзүндән тәләф олмурму!

— Мәни мәчбур эдибләр, зорла мәчбур эдибләр,—дейә Гаплик мә'юс-мә'юс ичини чәкир, ялварырды.

— Улама, улама, башына бир көтәк золларам ки... Буна бах бир, язығы мәчбур эдибләрмиш... Бәс өзүн онлары тапмаг үчүн Ростова гәдәр сохулурдун, һә?

— Рәһминиз кәлсин, язығыныз кәлсин,—дейә о дөшәмәдә чырпынараг хырылдайырды. Онлар нифрәтлә она бахырдылар.

— Тфу, баханда адамын үрәйи буланыр; адам кими яшамағы бачармайыб, адам кими өлмәйи дә бачармыр,—дейә Пелагея ачыгланды.

— Бура бахын, ай арвадлар, бурда онунла бу гәдәр вахт мәшгул олмаға дәймәз, бир дә көрәрсән ки, улая-улая бүтүн немецләри башымыза йығды.

Александр архадан она янашыб илмәйи боғазына кечирди.

— Мүгәддәс бир иш йолунда,—дейә о әлләринә түпүрдү. Фрося чығырды.

— Яваш!

Гапликин бармаглары гыч олуб кими дөшәмәйә батды. Аяглары титрәшиб узанды. Коха өлдү.

— Көмәк эдин көрәк... Фрося, көмәк эт!

Александр мейити голтуғуна вурду. Фрося аягларындан япышды. Терпилиха әһтиятла һәйәтә бахды.

Анчаг һәр тәрәф сакитлик иди. Ялныз күләк улаяраг, гары думан кими совурурду.

— Һайды, кәлин тез ону гуоя атаг.

Һәйәтдә бир чох илләр бундан әввәл гурумуш бир гуоя варды. Инди ора ярыя гәдәр гарла долмушду. Онлар мейити ора атдылар. О сәссиз, юмшагча дүшдү. Александр күрәклә гуюну ағзына гәдәр гарла долдурду.

— Яза гәдәр галар, язда көрәк чыхараг. Сәһәрәдәк һәр тәрәфи гар басар, һеч бир из дә галмаз.

— Яхшы, бәс инди эвә нечә кедәчәйик?

— Бир даянын, кечә вахты байырда ишиниз йохдур. Бир дәфә иш яхшы кәтирдисә, һәр дәфә кәтирмәз,—дейә Александр ә'тираз этди.—Еримиз вар, сәһәрәдәк ятын, сәһәр явашча әвләринизә кедәрсиниз.

Онлар бир тәһәр, скамяларың үстүндә, ердә узандылар. Анчаг ятмаг чәтин иди.

— Александр, бура бах, протоколу яхшы кизләт һа, бизимкиләр кәләндә көрәк тәһвил верәк.

— Кизләдәрәм, горхма, һеч кәс тапмаз.

— Көрүрсән ки, Александр, нечә баш тутду,—дейә Терпилиха бир дә гейд этди.

— Нийә баш тутмур ки,—дейә о юхуя кедә-кедә мырылданды.

Гапы чырпылды. Федосия диксинди вә ведрә әлиндән дүшдү. Су кениш золагларла кил дөшәмәйә яйылды.

— Нә олуб, әлиниз чолаг дейил ки?—дейә Вернер ачыгылы-ачыгылы бағырараг, чиркли су, парылдаян чәкмәләрини батырмамаг үчүн атыла-атыла кечди.

Арвад чаваб вермәди. Синәсиндә үрәйи бәрк-бәрк дөйүнүрдү. О чындырла дағылмыш сую силир, анчаг әлләри әсирди вә о дөшәмәнин чухурларында сую гоюб гуру ерләри тәк-рар-тәк-рар сүртүрдү. Йох, бу күн о һеч бир иш көрә билмирди. Һәр бир сәс, һәр бир хышылты гамчы зәрбәси кими ону диксиндирди. О, бүтүн варлығы илә көркин бир сурәтдә интизарда иди. Ахы онлар кәлирләр, һәр дәгигә бурда ола биләрләр.

Она чох ағыр кәлирди ки, бүтүн кәнддә буну тәкчә о билир, башга һеч бир кәсин хәбәри йохдур. Әлбәт ки, һеч бир кәсин билмәмәси чох яхшы иди, анчаг интизары тәк чәкмәк чох ағыр иди. Үрәйи даяныр, нәфәси тутулурду—ахы онлар һәр бир ан, һәр бир ан кәлиб чыха биләрләр...

— Буну нечә дүзәлтмәк лазым кәлдийини өзүн фикирләш,—дейә Вернер һәлә ятагда узанан Пусяя дөнәрәк, чийнинин үстүндән тапшырды. О чыхыб гапыны бир дә чырпыды, Федосия енә дә диксинди.

Пуся әлләрини башынын алтына узадыб узанмыш вә додагларыны кәмирди. О, бу сөзләри нә тонла демишди! Әлә бил ки, Пуся онун гулудур вә она һәр чүр хидмәт этмәйә борчлудур. Онун салдатлары, телефонлары вә дүняда һәр бир шейи олдуғу һалда, партизанлары тапа билмир, кәнддә һеч бир кәсин данышмаг истәмәдийи Пусядан тәләб әдир ки, о тапсын. Пуся һирсләнмишди. О яхшы билирди ки, бачысы илә сәһбәтиндән һеч бир шей чыхмаячаг вә чыха да билмәз. Онлар мұһарибәдән әввәл дә бир-бирилә данышмырдылар.

Олга бир нечэ дэфэ гәсәбәйә мүәллимләр гурултайына, курсларына кәлмишдисә дә, һеч бирчә дэфэ дә бачысына дәймәмишди. Көрүнүр ки, Пусяя дәймәйи лайиг билмәмишди. Бәс инди она нечә бахацаг? Пуся билирди ки, бачысы илә көрүшмәйә, һәтта тәшәббүс этмәйә дә чүр'әти чатмаз,—анчаг бу ишдән нечә яхасыны гуртарсын? Көрәсән Олганын онун бачысы олдуғуну Курта ким сөйләмишдир?

Пуся йорғаны бир тәһәр ятағын үстүнә өртүб Вернерин ярым күркүнү көтүрдү ки, шкафа асын. Чибиндә бир кағыз хышылдады. Пуся гапыя бахыб тәләсик әлини онун чибинә сохду. Бу, үстүндә немецчә адрес язылмыш, узун, көй конвертли бир мәктуб иди. О немецчә охумаг билмирди, анчаг енә дә мәктубу конвертдән чыхарды. Бу көй конверт она шүбһәли көрүндү.

Көй кағызын дөрд сәһифәси хырда, сәлигәли бир хәтт илә язылмышды. Биринчи сәһифәнин үстүнә гурумуш бир чичәк япышдырылмышды. Пуся кағызы үзүнә яхынлашдырды. Ондан таныш олмаян йүнкүл бир әтир ийи кәлирди. Шүбһә ола билмәзди ки, бу кағыз бир гадындандыр. Пуся додағыны элә дишләди ки, ганатды. Курта бир гадын, ордан, Германиядан бир гадын мәктуб язмышды. Мәктуб яхшы бир почта кағызында, хырда, көзәл бир хәтт илә язылмышды. Әлбәт ки, мәктуб, мәсәлән, анасындан ола биләрди,—бәс чичәк?

Ах, бу мәктубу охуя билмәк, бу танымадығы гадынын Курта нә яздығыны билмәк үчүн о нә вермәзди! Пуся мәктубун тарихинә бахды. Мәктуб лап яхында язылмышды. Бәли, мәктуб көрүнүр ки, дүнән кәлиб. Куртун әйниндә башга палтар вар иди вә яддан чыхарыб чибиндә галыб.

Бу вахта гәдәр Пуся тамамлә архайынды,—о билирди ки, Куртун хошуна кәлир. Анчаг инди онун Пусядан Олга илә көрүшмәйи белә кәскин бир сурәтдә тәләб этмәси, ону бә'зи шейләри башга чүрә көрмәйә мәчбур этди. О нә үчүн инди Дрездендән белә аз-аз данышыр, бу барәдә Пуся өзү сөһбәт саланда, о һәвәссиз данышыр? Нийә онун һәмишә вахты олмур, нийә о һәмишә белә һирсли вә ачыглыдыр? Пуся ки, дәйишмәмишдир, онлар немецләрин ишғал этдикләри гәсәбәдә, онун мәнзилиндә отаг вердикләри заман Куртла таныш олдугда, Пуся нечә идисә, инди дә эләдир. Анчаг Курт инди башгалашмышдыр. Курт дәйишмишдир. Инди исә, бир дә бу мәктуб...

Пусянын ядына дүшдү ки, наһаг ерә, әлиндә мәктуб, белә отурмушдур. Намысы бирдир, ону охуя билмәйәчәк. Курт кәлиб чыхса чәнчәл олацаг. О һәмишә Пусяя тапшырмышды ки, һеч бир кағызә әлини вурмасын.

Пуся көй кағызы конвертә гоюб ярым күркү шкафа асды. О, Курта диггәтлә нәзәр етирмәйи гәт этди.

Федосия мәтбәхдә габ-гачағы чинкилдәдирди вә бу сәсләр Пусяны яман әсәбиләшдирди.

—Бир аз яваш иш көрсәниз!—дейә о уча, кәскин бир сәслә чығырды. Федосия ачыг гапыдан бахды вә Пуся онун бахшынын чох гәрибә олдуғуну дуйду. Йох, бу кәндли арвадынын көзләриндә бу вахта гәдәр көрдүйү союг бир нифрәт вә һәгарәтли бахыш дейилди. Инди бу көзләрдә тәнтәнә парлайырды. Пусянын ачығы тутду. О арвад нәйә белә севинирди? Йәгин ки, гапынын далында дуруб динләмиш вә Куртун онунла нә тонда данышдығыны эшитмишди. Будур, бу да Курт,—һәтта бу арвад да баша дүшмүш, һәтта о да артыг пис-пис севинир...

Онун ядына дүшдү ки, гарыдан интигам ала биләр. О һәлә Курта демәмишди ки, Федосиянын оғлу орда, дәрәдә өлүб галанларын ичиндәдир. Буну, о өзү гәсдән демәмишди ки, Федосия изтираб чәкдирсин, сонра исә, Курт Олга илә көрүшмәйи тәләб әдиб онун яхасына япышмыш вә бу садәчә онун ядындан чыхмышды.

—Яхшы, даянын, мән бу күн әримә дейәрәм, кәлән ки ми дейәрәм,—дейә о арвады һәдәләди.

Федосия ачы-ачы жүлдү вә әлләрини белинә вуруб ону башдан-аяға сүздү.

—Мәнә нә вар ки, де «әринә», де!—дейә о «әр» сөзүнү истәһза илә гәйд әдәрәк, Пусяя саймазча чаваб верди.—Де, истәйирсән, өзүм дейим, йохса, дейәсән—сәндән бир шей чыхмыр. Де, истәйирсән йүз дэфә де! Кейин, комендантлыға йүйүр ки, тез олсун!

Пуся бәрәлмиш вә һейрәт долу көзләрилә она бахды.

—Сизә нә олуб ки?

—Мәнә, һеч бир шей! Нийә белә тәәччүб әдирсән? Сән демәк истәйирсән, мән дә дейирәм ки, де дә. Сән элә она көрә яшайырсан ки, часуслуг әдәсән, немецләрә гуйруг булясан! Һайды, йүйүр, нә билирсән, һамысыны де!

—Әлбәт ки, дейәрәм, билин ки, дейәрәм.

— Мэн дэ дейирэм ки, де. Нэ вар, мэни һей горхуда-горхуда дурусан?

— Ону да элиниздэн аларлар.

— Алсынлар да. Ону бундан бир ай габаг мэним элимдэн алыблар. Даһа ала билмэзлэр.

— Бэс сиз нийэ һэр күн ора жедирсиниз?

— Кедирэм, өзүм билэрэм. Аларлар, кетмэрэм.

— Курт эвр эдэр ки, сизи тутсунлар, сиз яхшы билирсиниз ки, ора кетмэйэ ичазэ вермирлэр.

— Баһ, яман горхутдун! Элэ мэн сизин һэбсиниздэн горхурдум! Лап горхудан эсирэм...

Федосия отаға кирди. О даһа күлмүрдү. Түнд көзлэри дэһшэтлэ бахырды.

— Сэн горх һей, сэн! Эшидирсэнми? Горхудан сэн эс, сэн агла!

Пуся скамянын үстүндэ бүзүшдү.

— Сизэ нэ олуб? Мэн нэдэн горхачағам ки?

— Һэр шейдэн горх! Адамлардан горх, онлар сэни бағыш-ламаячаглар! Судан горх, чүнки, өзүнү суя атмаг истэйэчэк-сэн, о сэни байыра туллаячаг! Торпагдан горх, онун ичинэ кириб кизлэнмэк истэйэчэксэн, о сэни гэбул этмэйэчэк! Мэним Васям үчүн орда ятмаг яхшыдыр. Илмэкдэн асылмаг Левонюк үчүн яхшыдыр. Ойноная шахтада чыр-чылпаг немец сүнкүлэринин габағында йүйүрмэк яхшы иди, һамынын һалы сэнин кэлэчэк һалындан яхшыдыр! Ох, сэн һэлэ онлара чох һэсрэт чэкэчэксэн! Онларын ериндэ олмадығын үчүн ганлы көз яшлары төкүб ағлаячагсан!

— Чыхын бурдан,—дейэ Пуся боғуг бир сэслэ пычылдады.—Бу саат чыхын!

Федосия күлдү.

— Чыха билэрэм, сэнин сир-сифэтинэ бахмаг мэним үчүн бөйүк бир хошбэхтлик дейил. Мэни өз дахмамдан говмағыны һэлэ ядына салачагсан!

Федосия чыхыб гапыны элэ чырпды ки, диварын эһэнки гопуб төкүлдү.

— Сэн исэ йүйүр, өз лотуна шикайэт эт ки, мэн сэнин үстүнэ чығырырам!—дейэ о собая талаша атараг, өз-өзүнэ дейинирди.—О да сэнин фикрини чох чэкмэйэчэк! Бэ'зи башга шейлэрин дэ фикрини чэкмэли олачаг. Бэлкэ һэтта бу күн...

Анчаг Пуся һеч Куртун ядына да дүшмүрдү. О гудурмуш кими комендантлыға кедирди.

Фелдфебел столун далындан сычрады.

— Штабдан телефон этмишдилэрми?

— Этмишдилэр, чэнаб капитан.

— Нийэ мэнэ хэбэр көндөрмэдиниз?

— Эвр эдилмэди, чэнаб капитан.

— Нечэ эвр эдилмэмишди?

— Дедилэр ки: лазым дейил.

— Бэс нийэ телефон этмишдилэр?

— Дустаг арвадын, ифадэ вериб-вермэдийини сорушурдулар.

— Бэс сиз нэ дединиз?

— Мэ'лумат вердим ки, һеч бир ифадэ вермэмишдир.

— Даһа нэ дедин?—капитанын сэсиндэ зэһэрли эламэтлэр һисс эдилирди. Фелдфебелин рэнки гачды.

— Бэли, бир дэ... Бир дэ мэ'лумат вердим ки...

— Де көрүм бир дэ нэ мэ'лумат вердин?!

— Бир дэ... дустағын э'дам эдилдийини хэбэр вердим...

— Бу барэдэ хэбэр вермэйэ сизэ ким ичазэ вермишди?

Буну сизэ ким тапшырмышды, һэ?

Капитан ирэли эйилиб хырда аддымларла гаршысында гурууб галмыш фелдфебелэ яхынлашды. Фелдфебел кери чэкилмэйэ чүр'эт этмэди.

— Мэн сизэ буну тапшырмышдыммы?

— Хейир, чэнаб капитан!

Капитанын ағыр эли онун янағына энди. Фелдфебел йыргаланды, анчаг енэ өзүнү гурудуб дурду вэ дик Вернерин көзүнүн ичинэ бахды.

— Ким эвр этмишди, ким ичазэ вермишди?—дейэ забит енидэн гулайланараг фысылтылы бир сэслэ сорушурду. Фелдфебелин үзүндэ гырмызы бир лэкэ эмэлэ кэлди.

— Коха һардадыр? Бу күн кэлмишдими?

Фелдфебел көзүнү гырпмадан, кәркин бир һалда капитанын көзлэринин ичинэ бахырды.

— Һэлэ кэлмэмишдир.

— Нэ гэдэр тахыл кэтирмишлэр?

— Һеч кэтирмэмишлэр. Бу вахта гэдэр кэлэн йохдур.

Вернер бир сөйүш сөйдү.

— Бэс ушағын ишиндэн бир хэбэр вармы?

— Неч кэлэн олмайыб, чэнаб капитан.

Капитан ачыглы бир һалда стулу чэкди, стулун үстүндәки мүрәккәб гурудан кағыз ерә дүшдү.

Фелдфебел сүр'әтлә әйилди, кағызы көтүрдү, әввәлки еринә гойду.

— Коханын далынча адам көндәрин! Бу саат!

— Баш үстә, чэнаб капитан!

Фелдфебел дабанларыны бир-биринә чырпыб чыхды. Вернер столун гутуларыны ачды вә кағызлары төкүшдүрдү. Мәл'ун арвад бир кәлмә дә демәди, бир ил дә диндирсән, енә демәзди. Йүз дәфә кәбәрәрди, енә демәзди. Анчаг, орда, штабда бу гәрара кәләчәкләр ки, о тәләсмишдир.

Бу сәрсәм исә, арвадын өлдүрүлмәсини тәләсик хәбәр вермәкдән ағыллы бир иш тапмамышдыр. Әлбәт ки, айдындыр, онлар мәни һәтта телефона да чағыртмамышлар. Әлбәтдә, орда инди яман интрига дүзәлдирләр! Бурда исә, үстәлик бу вахта гәдәр тахыл да йохдур. Бу сәрсәм коха исә, инандырырды ки, онлар горхуя дүшәчәкләр... Яман да горхдулар! Орда, штабдакиләрә коха, коха демәк асандыр, анчаг коха да лап файдасыз бир адам чыхды, кәнддә һеч бир нүфузу йохдур.

Фелдфебел енә гапынын ағзында дабанларыны бир-биринә чырпыды.

— Һә?

— Чэнаб капитан, ичазә верин әрз әдим, коха йохдур!

— Нечә йохдур? Дедим ки, далынча адам көндәрин!

— Ичазә верин әрз әдим, өзүм кетмишдим—коха йохдур.

Капитан чийинләрини атды.

— Бәс һара кедиб?

— Ичазә верин әрз әдим—мә'лум дейил.

— Һәр ердә сорушдунузму?

— Бәли, чэнаб капитан.

— Гачыбмы?

— Бәли, чэнаб капитан, йәгин ки, гачыб.

— Будур һа,—дейә Вернер, донуб галмыш һалда телефона бахды.—Бәс инди нечә олсун?

— Ичазә верин әрз әдим: билмирәм.

— Сәрсәм!—дейә капитан бағырды.—О коха бизим нәйимизә кәрәкди? Бизә нә көмәйи дәйирди? Һә?

— Әләдир ки, вар, чэнаб капитан...

— Аһа, әләдир ки, вар... Отурун штаба рапорт язын ки,

коха гачмышдыр. Гой башгасыны көндәрсинләр, бәлкә бир аз ағыллысыны тапдылар.

Фелдфебел о бири отаға кечиб кағыз көтүрдү. О коханын гачмасы барәсиндә рапорт вә душтаг Олйона Костюкун э'дам әдилмәсини капитанын штабдан кизләтмәк истәдийи барәсиндә донос язды.

— Заузе!

О, ериндән сычрады, кедә-кедә вәрдиш этдийи бир һәрәкәтлә башладығы доносу гутуя атды.

— Бу кечә кәнддә патрул ким иди? Онларын һамысыны диндирин.

— Диндирмишәм, чэнаб капитан, һеч кәс бир шей билмир.

— Яхшы гайдадыр! Демәли ки, кәнддән чыхмаг олармыш, бизим постлар исә, «һеч бир шей билмирләр». Белә олса күнүн бириндә бизим һамымызы бурда постларымызла биркә гоюн кими кәсәрләр! Нечә йә'ни һеч бир шей билмирләр? О һава илә учмайыб ки, нә тәһәрсә, кәнддән чыхыб! Онлар нә гайырылармыш, ятыблармышмы?

— Белә шахтада ятмаг мүмкүн дейил. Човғун исә, ямандыр, ерә яхшы бәләд олан адам кизлин кечиб кедә биләр. Бүтүн кәндиң әтрафында пост гоймаг лазымдыр.

— Мән сиздән нә лазым олуб-олмадығыны сорушмурам! Кими гоячагсан? О гәдәр салдатыныз һаны? Бәс сизин өз кезләриниз һарда иди, билмирсиниз ки, коханы хусуси нәзарәт алтында сахламаг лазым иди?

Фелдфебел гурумуш һалда астанада дуруб көзләйирди.

— Яхшы, нийә дурубсунуз? Кедиң язын, онлары севиндирин, язын! Мәнә яхшы көмәкчи верибләр, сөз ола билмәз!

Фелдфебел чыхды вә доносу языб гуртармаға башлады. О, тез-тез әлини янан янағына апарырды.

Вернер кағызларыны дүздү, анчаг бир аз сонра баша дүшдү ки, ишләйә билмәйәчәк.

— Телефонун янында нөвбәдә олун, мән чыхым бир аз кәзим.

— Чэнаб капитан, әрз әдим ки, яман шахтадыр...

— Сиз демәмиш дә билирәм,—дейә донгулданараг, о яхасыны галдырды. Күлөк кәсмиш, анчаг шахта даһа да шиддәтләнмишди. Гар аяг алтында гычырайырды. Вернер астанада дуруб кинлә кәндә бахды. Кәнд гар тәпәләри арасында парғу йорған-дөшәкдә имиш кими, заһирән сакит вә раһат

ятмыш кими көрүнүрдү. Дамлара галын гардан папаг гоюлмуш кими иди. Анчаг тэк-тэк ерлөрдө күлөк дамлардаки күлөшин үстүнү ачмышды. Неч бир һәят эламәти йох иди. Нәтта итләр дә һүрмүрдү. Салдатлар һәлә биринчи күн онлары күллә илә вуруб гырмышдылар, итләр онлара сохулуб дахмалара яхын гоймурдулар.

Заһирән ятмыш кими көрүнән бу кәндин мәнзәрәсиндән капитаны горху басды. Йох, чәбһә бундан яхшы иди. Яхшы ишдир, бир айдыр ки, болшевикләри говублар, анчаг бу вахта гәдәр неч бир шей эдә билмәйибләр. Бүтүн планлар инадлы, сакит бир мүгавимәтин өнүндә боша чыхырды. Көрәсән бу күт адамлар нә фикирдәдирләр? Көрүнүр ки, онлар доғрудан да болшевикләрин галиб кәләчәйинә инанырлар.

Һарданса, узагдан мотор сәси кәлди. Капитан яхасыны ятырдыб динләди. Узагда бир тәйярә учурду.

Моторун курултусу тәмиз һавада назик, ағчаганад вызылтысы кими кәлирди. Анчаг сәс артыр, бәркийирди. Капитан әлилә көзүнү гарын парылтысындан өртүб көйә бахды.

— Одур, ордадыр, чәнаб капитан,—дейә комендантлығын гапысында дуран нөвбәтчи данышмаға чүр'әт этди.

Вернер дөнүб бахды. Бәли, одур, учур, ағчаганад, сонра милчәк бойда олуб көзүндә бөйүйүрдү.

— Бизимкидир?—дейә капитан яры суал, яры тәсдиг эдичи бир аһәнклә сорушду. Нөвбәтчи диггәтлә гулаг асды.

— Кәрәк ки, йох, чәнаб капитан. Мотору өзкә мотордур.

Вернер нараһат олду. Артыг бир айды ки, бу тәрәфлөрдә рус тәйярәси көрүнмүрдү. Көрәсән енә дә һәрәкәтә кәлибләрми?

Эвдән бир нечә салдат да чыхды.

— Болшевик тәйярәсидир,—дейә онлардан бири гейд этди.

Күчә артыг бош дейилди. Адамлар дейәсән ердән чыхырды. Дахмаларын габағында арвадлар дурмушду, ушаглар дәстә-дәстә байыра чыхмышдылар. Һамы әли илә көзүнү далдалаяраг, юхары бахырды.

— Ана, бизимкидир!—дейә Саша кәскин бир сәслә чыгырды.

Молючиха онун чийиндән япышды:

— Бизимкидирми?

Анчаг даһа неч кимин шүбһәси галмамышды. Тәйярә лап алчагдан учурду. Гарлы күнүн парлаг ишығында һамы ганадларындаки гырмызы улдузлары көрүрдү.

Малючиха диз чөкдү. Бүтүн арвадлар һамы бир адам кими онун ардынча диз чөкдүләр. Ушаглар һәр шейи яддан чыхарыб күчәнин ортасына йүйүрүшдүләр вә башларыны юхары галдырыб әлләрини елләдиләр.

— Бизимкидир! Бизимки!—дейә онлар шән-шән чығырырдылар. Арвадларын кәркин, тәнтәнәли үзләриндән көз яшлары ахырды. Кәндин үстү илә ганадларында шәргдән гардашлыг саламы вә хәбәр кәтирән өз тәйярәмиз учурду. Бу, ганадларында гыврылмыш илан кими фашист нишаны олмаян биринчи тәйярә иди.

Капитан ушагларын чығыртысыны эшитди. О йола бахыб бүтүн бурда олдуғу мүддәтдә кәнддә көрмәдийи бир мәнзәрә көрдү. Һәр тәрәф чамаатла долу иди. Дахмаларын габағында гадынлар диз чөкмүш, йолда ушаглар сәрчә дәстәси кими чығырышыр, гочалар учада учан гуша әлләрини елләйирдиләр. Капитан һирсиндән титрәди.

— Бу гулдурлары говун!—дейә ю салдатлара бағырды.

Салдатлар баша дүшмәдиләр. Вернер тапанчасыны чәкиб ушагларын дәстәсинә бир күллә атды, сонра бир дә атды. Анчаг капитанын күлләләри бош кетди. Ушаглар, көзләмәдән даш атылмыш бир сәрчә дәстәси кими гачышдылар. Арвадлар онлара сары йүйүрдүләр. Бир дәгигәнин ичиндә элә бил һамыны күлөк апарды, һамы йох олду. Гапылар тәләсик чырпынды, капитан дөнүб бахмаға маңал тапмамыш кәнд енә өлү имиш кими бом-бошду. Неч бир ердә бир нәфәр дә йох иди.

— А һейванлар, дедийими эшитмәдинизми?—дейә күлләләринин белә яхын мәсафәдән боша чыхмасыны һамынын көрдүйүндән ачыгланмыш бир һалда, донуб галмыш салдатлара бағырды.—Ағзынызы айырыб дүшмәнәнә нүмайишә тамаша эдирсиниз. Бәс зенит топларына нә олуб, онлар һаны?

Элә лап бу заман зенит топу курлады. Топун күлләси түнд бир булут һалында тәйярәнин керисиндә, узагда партлады, о бири күллә бир аз да узагда ачылды. Тәйярә бир аз юхары галхыб узагда көздән итди.

— Лап элә вахтында айылдыныз! Гуйруғуна дуз сәпдиниз... ятмышдыныз нәдир?—дейә о йүйүрүб кәлән кичик забитин үстүнә бағырды.

— Чәнаб капитан, ичазә верин әрз эдим, биз элә билдик ки, бизимкидир... Сонра исә...

— Кәндин бүтүн арвадлары кимин олдуғуну билдиләр, сиз исә, элә билирдиниз ки! Ай сизин һамынызы...

— Биринчи тэйярэдир, чэнаб капитан,—дейэ кичик забит өзүнү доғрултмаг истэди.

— Сус! Сиздэн сорушан йохдур! Биринчи тэйярэ! Сизин батареяныза бир бомба салар, онда көрөрсиниз биринчи тэйярэ нэдир! Ахмаглар!

Капитан комендантлыга кетди. Гирсиндэн бүтүн бэдэни эсирди. Мэл'ун күн, мэл'ун күнлөр!

— Нэ, нечэ олду, коха тапылдымы?

Диксинмиш фелдфебел столун далындан сычрады.

— Чэнаб капитан, ахтарыша давам этмэк эвр эдилмэмишди...

Вернер гэзэблэ фынхырыб отурду. Элбэт ки, намы бир бириндэн сэрсэмдир, неч кэс неч бир шей дүшүнмүр... Мэс'улиййэт исэ, бирчэ онун үстүнэ дүшүр.

Онун неч бир ишэ эли вармырды. Дөйүш забити олан она, тэсэруфат вэзифэлэри йүклэйирлэр, бу мэл'ун кэнди тэшкил этмэйэ мачбур эдирдилэр. Бурда нэ тэшкил этмэк олар? Орду чөрөк, эт, яғ тэлэб эдир. Анчаг нийлэкэр болшевиклэр колхоз мал-гарасыны нэлэ пайыздан говуб апармышдылар, кэнддэ олан инэклэр исэ, өз дэстэсинэ күчлэ чатышырды. Тахылы да я дашыйыб апарыблар, я да элэ кизлэдиблэр ки, неч чүрэ элэ кечирмэк мүмкүн дейил.

— Яхшы, замынлар нэ һалдадыр?

— Ордадырлар, чэнаб капитан.

— Онлара емэк верибсинизми?

— Хейир... Эсла, чэнаб капитан.

— Су нечэ?

— Ону да хейир,—дейэ салдат бир аз да явашдан мырылдады.

— Чох яхшы, чох көзэл... Онлара нэ бир парча чөрөк нэ бир дамчы су вермэйин! Кэнд бизэ емэк вермэк истэмир, биз дэ онлары ач гоарыг... Кэбэрмэк истэсэлэр гой кэбэрсинлэр. Чох бөйүк шей итирмэрик...

Йох, онун дахмада гэрары тутмурду. Енэ байыра чыхды. Эвэ дэймэк истэди, анчаг Пуся ядына дүшөндэ, ону дарыма тутду. О топларын олдуғу мөвгелэрэ сары йөнэлди. Өзү топчу мүтэхэссиси дейилдисэ дэ топлардан яман хошу кэлэрди. Индч о топчулара бир аз тэ'лим вермэклэ өз башыны гарышдырмаг истэди.

Бир нечэ дэгийэдэн сонра артыг мейданчадан онун команда верэн вэ салдатлара сөйүш яғдыран кэскин сэси кэлрди.

— Яман бирслэниб,—дейэ комендантлыгдаки салдатлардан бири гейд этди.

— Нечэ бирслэнмэсин... Тахыл йохдур ки, йохдур, үстэлик коха да гачыб...

— Узаг гача билмэз, бизимкилэр ону тутар...

— Экэр архая гачса,—дейэ о бири элавэ этди.

— Ирэли гачса, болшевиклэр онун дэрисини соярлар. Йох, она чох да һэсрэт чэкмэли дейил.

— Балкэ дэ кэндин бир ериндэ кэндлилэр онун башыны батырыблар...

Фелдфебел диксинди.

— Нэ чэрэнлэйирсэн? Кэндлилэр онун башыны нечэ батыра билэр? Дүнэн кечэ ярыадэк бурда отурмушду, эвэ неч кедиб чыхмайыб. Бир дэ бу нэ сөһбэтдир ачыбсыныз? Өз ишинизи көрүн!—дейэ фелдфебел ачыгланды.

Салдатлар сэслэрини кэсдилэр. Фелдфебелин силлэ чэкмэйи капитандан пис дейилди.

— Нейман һаны?

— Эт ахтармаға кедиблэр.

Фелдфебел чийинлэрини атды.

— Эт ахтармағамы... Нийэ ки, билмирлэр инэклэр һардадырлар?

— Чэнаб фелдфебел, инэк демэк олар ки, даһа галмайыб, ахы чэнаб капитан сраға күн штаба он инэк көндөрдди. Онлар тоюг ахтармаға кедиблэр.

Салдатлар дэстэ илэ дахмалары кэзирдилэр.

Гапы дөйүлөндэ Грохачиха ачыб тутғун, анчаг чүр'этли бахышла салдатларын үзүнэ бахды.

— Нэ истэйирсиниз?

— Тоюг вер, тоюг!

— Тоюг йохдур, намысыны ашырыбсыныз.

Салдатлар һэйэтэ төкүлүшдүлэр, һинэ, бош төйлэйэ баш сохдулар, балача амбардаки күлэши алт-үст этдилэр, элэ бил ки, онун алтында тоюг олачагды. Арвад онларын бу вурнухмаларына бахыб чийинлэрини атды.

Бир салдат күлэши эшэлэйиб деди:—неч бир шей йохдур.

Онлар ордан чыхыб дахма-дахма кэзмэйэ башладылар.

— Тоюг вер, тоюг!

Ванючиханын собанын алтында кизлэтдийи еканэ тоюг, өз бэдбэхтлийиндэн вахтсыз гаггылдады. Немецлэр тэнтэ нэ илэ ону чэкиб собанын алтындан чыхардылар. Тоюг он-

ларын эллэриндэн чыхыб һүркмүш һалда пәнчәрәйә атылды вә ганадларыны шүшәйә чырпды.

— О яндан кеч, о яндан!

Тоюг дәһлизә атылыб һәйәтә учду. Салдатлар онун да-лынча йүйүрүшдүләр. Тоюг ганадларыны чырпа-чырпа гачыр, тоз кими гары сәпәләйирди. Салдатлардан бири тапанчасыны чәкиб атды вә ганлы эт парчасына дөнән тоюг гарын үстә сәрилиб галды. Салдат онун аягларындан япышыб галибий-йәт газанмыш кими һавада ойнатды.

Онлар дахма-дахма кәзирдиләр. Онлары һамы узагдан көрүб тоюглары собанын, чарпайынын, йорғанын алтына со-хур, чардагларда кизләдирдиләр. Немецләр ач итләр кими имсиләнә-имсиләнә ахтарырдылар.

Анчаг әлдә этдикләри аз бир шейди. Ахыр онлар белә бир әмр олмадығына бахмаяраг, кәнддә галмыш йәбир нечә инәкдән бирини чәкиб төйләдән чыхармағы гәрара алдылар. Локутиха көз яшлары ахыдыб өзүнү ора-бура вурурду. Ону әлә итәләдиләр ки, аз галды йыхылсын.

— Алача инәк! Алача!

Инәк горхаг, еничә тәмизләнмиш шабалыт кими нәмли көзләрилә бахырды. Онун ипиндән тутуб сүрүйүрдүләр, ан-чаг о кетмирди. Гарын парылтысы онун көзләрини гамаш-дырырды. Инәк һүндүр астанадан атламаг истәмәйиб габаг аягларыны ерә дирәмишди.

Салдатлардан бири онун гуйруғундан япышыб бәрк чәкди, инәк бөйүрдү.

— Ахы инәк боғаздыр, боғаз,—дейә Локутиха бағырыр-ды.—Ай чамаат, а рәһмли адамлар, бир көрүн күндүз-күнор-та чағы нә гайырырлар! Инәк боғаздыр ахы...

— Чығырмайын ана,—дейә бөйүк оғлу он яшлы Савка алтдан юхары немецләрә баха-баха, тутғун бир сәслә анасы-на тапшырырды.

— Ай әзиз балаларым, бәс мән сизә нә верәчәйәм, сизи нә илә дойдурачағам! Неч бир шейимиз галмайыб, бирчә бу Алача галмышды, ону да апарырлар! Ахы, балаларым гыры-лачаг, ачыннан өләчәкләр...

— Чығырмайын, дейирәм, ана,—дейә Савка даһа ачыглы бир сурәтдә онун этәйиндән чәкди.

Ахыр инәк астанадан атлады. Ону итәләйир, дартыр, дө-йәчләйирдиләр. Локутиха онун яныңча йүйүрүр, өз чөрәк ағачынын неч олмаса шишкин бөйрүнә ахырынчы дәфә әл вурмаға чалышырды. Локутиха гыпгырмызы олмуш, туманы

аяғына долаша-долаша йүйүрүрдү; о һәр бир шейи яддан чы-хармышды; ахырда ону әлә итәләдиләр ки, о чығырты илә гарын үстүнә сәрилди. Савка кениш киши аддымлары илә она янашды.

— Ана, мән сизә дедим ки... Бунун сизә бир хейри вар-мы? Дурун аяға, дурун, белә этмәк олармы? Бир көрүн, не-чә шахтадыр!

Арвад үзү гуйлу гарын үстүнә йыхылыб һычгырыгдан боғулурду.

Савка зәиф ушаг әлләрилә ону галдырмаға чалышырды.

— Инди нечә олачаг? Бизим һалымыз нечә олачаг?

— Яхшы, бәсдир, бәсдир,—дейә Савка ачыгланды.—Нә гәдәр инәк апарыблар, неч кәс сизин кими һай-күй салмайыб.

— Ахы мәним йәш балам вар,—дейә о өзүнү доғрултмаға чалышырды.

— О бириләрин сәккизи вар...

— Сән аллаһ, мәнә ағыл өйрәтмә. Бир көр ананла нечә данышырсан?

— Кедин, яхшысы будур дахмая кедин. Одур, Нюрка ор-да бағырыр, аз галыр боғула...

— Нә Нюрка, дүздүр, кедим...

Арвад, донмуш этәкләри хышылдая-хышылдая дахмая сары йүйүрдү. Савка ағыр-ағыр, йорулмуш киши аддымлары илә онун далынча кетди.

Инәйи говалаян салдат дәстәси кәнд совети бинасынын далында көздән итди. Орда, амбарда немецләр кичик гәссаб-хана кими бир шей дүзәлтмишдиләр. Бир нечә дәгигәдән сонра союлмуш, буғланан мал шаггасы таванын энинә гоюл-муш шалбандан асылмышды.

О вахта гәдәр Вернер артыг мейданчада өз бағыртысын-дан йорулуб гайытмышды.

— Чәнаб капитан, ичазә верин әрз әдим, бир инәк мүса-дирә этмишләр,—дейә фелдфебел она хәбәр верди. Капитан әлини елләди. Бу тәсәррүфат ишләри онун зәһләсини төк-мүшдү. Бу күн инәк, сабаһ инәк, бәс бир нечә күн сонра не-чә олачаг? Команданлыг чидди бир сурәтдә әмр вермишди ки, һиссәләр өзләрини олдуғлары кәндләрдән тәһиз этсин-ләр.

Бир ай кечмәмиш, кәндин вар-йохуна чыхмышдылар, дәстә артыг бүтүн газлары, тоюглары, өрдәкләри, донузлары ейиб гуртармышды. Бир нечә арыг-уруг инәк галмышды. Бәс сонра нечә олачаг?

— Яхшы, ордан нә хәбәр вар, эрзаг-филян кәндәрибләрми?

— Шәраб вә шоколад кәндәрибләр, чәнаб капитан.

— Шәраб вә шоколаддан башга бир шей йохдурму?

— Бошга һеч бир шей йохдур, чәнаб капитан. Срага күн бизә ерли эһтиятларла тәһниз олунмаг барәсиндәки әмри бир дә ядымыза салыблар. Шәраб вә шоколады сизин мәнзиләми кәндәрим?

— Кәндәриниз, анчаг йолда ашырмасынлар.

— Хейир, һамысы мөһүрләнмиш гутудадыр.

Вернер шинелинин дүймәсини ачды вә ағыр-ағыр папирос эшәрәк нә барәдә исә, дүшүнүрдү.

— Һә билирсинизми нә вар, Заузе?

— Буюрун, чәнаб капитан?

— Тәһнизат гайда-ганунсуз кедир. Бу күндән тәһнизаттын мäs'улийәти сизин үстүнүздә олачаг.

— Баш үстә, чәнаб капитан,— дейә фелдфебел чаваб верди. Ачығындан онун үзү әйилди. Вернер артыг гапынын ағзында иди.

— Чәнаб капитан!

— Һә, нә вар?

— Гоншу кәндләрден мүсадирә этмәйә ичазә верәрсинизми?

Капитан чийинләрини атды.

— Өзүнүзү ахмаглыга гоймайын! О кәндләр башга һиссәләр үчүн айрылмышдыр. Сиз буну яхшы билирсиниз.

— Бурда даһа һеч бир шей йохдур. Чәнаб капитан.

— Һеч шей йохдур демәк чох асандыр! Йохдурса, ахтармаг лазымдыр, анлайырсынызмы? Ахтармаг лазымдыр! Нарат олмайын, яхшы ахтарсаныз, тапарсыныз!

О чыхыб гапыны чырпды.

ЕДДИНЧИ ФӘСИЛ

Пуся әвдән чыхыб горхаг-горхаг әтрафа бахды. О дуюрду ки, инди этдийи ишин һеч бир мәнәсы йохдур, анчаг Курт тә'кид әдир, кетдикчә даһа кәскин вә габа бир сурәтдә тә'кид әдирди.

— Ахы о сәнин бачындыр. Бәс сән өз доғма бачынла даныша билмәзсән? Сән садәчә истәмирсән! Нә олар, вахты кәләр мән дә бир шей этмәк истәмәрәм...

Пуся горхмушду. Ахы о Куртун әлиндә иди. Һамынын она дүшмән кими бахдығы бу кәнддә Курт ону атмаг фикринә дүшсә, һалы нә олар?

Пуся әлләрини мантосунун голларына сохуб күчә илә ағыр-

ағыр кедирди. Әдәчәйи сөһбәт тамамилә умудсуз иди. Пуся кәндә кәлән кими бачысы илә арасында олан шиддәтли бир мүбаһисәни сөһбәт һесаб этмәк оларса, ахы о Курта дейә билмәзди ки, бачысы илә бир дәфә сөһбәт этмишдир. Ахы Олга садәчә онун үзүнә түпүрмүшдү; Пусянын өйрәндийи бирчә бу олмушду ки, бачысы гәзәбли сөзләр ичиндә дәрәдә өлүб галмыш Васядан да бир нечә сөз демишди. Олга Пусянын оғлу дөйүшдә һәлак олмуш бир арвадын эвиндә яшадығыны сөйләмәклә ону тәһгир этмәк, алчалтмаг истәмишди. Бунун Пусяя нә дәхли варды ки? Анчаг Олгая элә кәлирди ки, дәхли вар. Олга онун үстүнә бағырмыш вә чыхыб кетмишди... Яхшы, инди онун янына нә үзлә кетсин, онунла нечә данышсын?

Йол кәнарындаки ағачларын будаглары гыровдан күмүш кими парлайырды; күнүн габағында гар шө'ләләниб парылдайыр, көзү гамашдырырды.

Будур, Олганын яшадығы дахма артыг лап яхындадыр. Нә этмәли? Гапыны дөйүб кирмәлими? Йох, бу мүмкүн дейил. Пуся, бир дәгигә гәдәр мүтәрәддид дурду, анчаг аягларында исти аяггабы олмасына бахмаяраг, шахта онун бармагларыны санчыб ағрыдырды; о кери дөндү. Гой Курт нә әдир-әтсин, чығырсын, ачыглансын, Олганын кинли, һәгарәтли сөзләрини бир дә эшитмәйин мәнәсы йохдур. Әкәр бундан бир шей чыхса иди, енә ери варды,— анчаг, бу данышыгдан ахы һеч бир шей чыхмаячагды. О бир нечә аддым кедиб енә фикрини дәйишди. Нә әтсин, нечә әтсин? Ах, яхшы оларды ки, онлар Ойона кими Олганы да өлдүрә идиләр. Бүтүн бу эзийәт вә чәнчәлләр олмазды.

Пуся бачысынын яшадығы эвә бахды, үрәйи хоша кәлмәз бир сурәтдә дөйүндү, гапыдан бир адам чыхды. О чинайәт әдәркән тутулан бир адам кими аяғыны гара дөйәчләйиб дурду вә гапыдан чыхан арвада әйри-әйри бахды. Йох, бу Олга дейил, онун мәнзил саһиби иди. Арвад гапынын ағзында дуруб әлилә көзүнү күнәшдән далдалаяраг, диггәтлә узаға бахырды. Сонра о дахманын гапысыны аралайыб ичәри нә исә чығырды. Һаман саат бир дәстә адам онун башына йығышды; онлар һамысы әлләрилә көзләрини гарын вә күнәшин көз гамашдырычы парылтысындан далдалайыб бир тәрәфә бахырдылар.

Федосия Кравчук да күчәдә һәрәкәт олдуғуну дуюб баһыра чыхды. О да һамынын бахдығы тәрәфә бахды. Онун үрәйи бир ан дурду, сонра һәйәчан вахты чалынан зәнк кими

сүр'өт вә шиддәтлә дөйүндү. Йол илэ бир дәстә адам ағыр-ағыр кәндә яхынлашырды. Онлар сых чәркәләрлә кәлирдиләр, сүнкүләри күнәшдән парлайырды.

— Немецләр кәлир?—дейә дахмаларын габағында ким исә дилләнди.

— Бурда аздылар, һәлә кәрәк енә кәлсинләр...

— Онлар нә фикир эдирләр, элә билирләр ки, биздә ашырмаға енә бир шей тапачаглар!

— Бунлар немецләр дейил,—дейә бирдән Ванючиха кәрилмиш сим кими гырыг бир сәслә чығырды.

— Ай эзизләрим, бир бахын да, бунлар ки, немец дейил!

— Дәли олубсан нәдир, бәс немец олмайыб ким олачаг?

— Бизимкиләр, аман эй рәһмдил аллаһ, бизимкиләр кәлир...

— Ай арвадлар, бир яхшы-яхшы бахын, бизимкиләр белә нечә кәлә биләрләр? Күндүз-күнорта чағы, өзү дә дүмдүз йол илә?

— Ай ана, папагларында улдузлары да вар!—дейә Гриша Банюк назик сәслә чығырды.

— Нә данышырсан а бала? Лап яхшы көрүрсән?

Гарын вә күнүн парылтысы көзләри гамашдырыр, көрмәйә мане олурду. Онлар бүтүн диггәтләрини сәрф эдәрәк яхынлашанлары көрмәйә чалышырдылар.

— Бизимкиләрдир, йохса немецләр?

— Нардан бизимкиләр олду; көрәсән Гришутканын көзүнә нә көрүнүб... Бир бахын, немецләр постларында сакитчә дуруб һеч атмаг фикринә дүшмүрләр...

— Гриша дүз дейир,—дейә бирдән Александр э'лан этди.— Папагларындан бизимкиләрдир...

— Бизимкиләрдирми?

— Анчаг севинмәли бир шей йохдур, бир яхшы бахын, инди айдын көрүнүр.

Һамы сусду. Инди доғрудан да айдын көрүнүрдү. Йолилә бир дәстә гызыл әскәр кәлирди. Әслинә бахсан, онлар еримир, гарын үстү илә аягларыны зорла сүрүйүрдүләр, онларын янынча силаһлы немец мұһафизәчиләри кәлирди.

— Бизимкиләри әсир тутуб кәтирирләр,—дейә онларын арасына мә'юс бир пычылты дүшдү.

— Бизимкиләри кәтирирләр...

Кетдикчә күчәдә адам чохалырды. Чамаат бәрәлмиш, дәһшәт долу көзләрлә яхынлашан дәстәйә бахырды. Көрүнүрдү ки, онлар чәтинликлә, әзийәтлә ерийирдиләр.

Салдатлар онларын үстүнә габа бир сурәтдә бағырырдылар.

— Аман, ай аллаһ, яралылар да вар...

— Онларын кечә чәкмәләрини алыблар, аягялындырлар...

— Вася, бир бах, башдан аяға ган ичиндәдир...

Янларындан кечән бир немец ачыглы бир сурәтдә бағырды, анчаг она фикир вермәдиләр, диггәтлә вә сакит бир сурәтдә яхынлашанлары бахмаға давам этдиләр.

— Аман, ай аллаһ...

Онлар артыг кәндә кирдиләр. Инди әсирләрин изтираблы, солғун, көйәрмиш үзләрини айдын көрмәк олурду. Икинчи чәркәдә кедән бир гызыл әскәр өзүнү зорла чәкир, кефли кими йырғаланырды.

— Һей, тәрпән!—дейә мұһафизәчи онун үстүнә бағырды вә яралы өзүнү дүзәлдиб о бириләр кими кетмәйә чалышды. О бир аз да бәрк йырғалананда йолдашларындан бири кизлинчә она көмәк этди. Анчаг ону тутан элин үстүнә һаман саат көзләнилмәз вә сүр'әтли бир дибчик зәрбәси вурулду. Онун голу сыныг бир будаг кими янына асылды.

— Аман, ай аллаһ...

Онлар яралы, чылпаг аягларыны зорла чәкирдиләр, гарын үстүндә ганлы изләр галырды. Онлар йыхылыр вә әлләринә сөйкәнәрәк, ағыр-ағыр аяға галхырдылар. Онларын үстүнә дибчик зәрбәләри яғырды.

Пуся да чамаатын ичиндә дуруб бахырды. О солғун, дәһшәтли үзләри, гыздырмалы көзләри кими алышыб янан көзләри көрүрдү. Әлләринә кечән чыр-чындыр сарғыларын үстүндә сапсары ган ләкәләри донуб галмыш, аяглары дон вуруб гаралтмышды. Пусянын үзүндә вәрдиш этдийи мә'насыз бир тәбәссүм донуб галмышды.

— Күлмә!—дейә о гулағынын лап дибиндә бир сәс эшитди вә диксиниб бир кәнара сычрады. Буну дейән Олга иди. О додагларыны бир-биринә сыхыб, әлләрини юмруг һалында сыхыб, гашларыны чатыб кечмәкдә олан әсирләрә бахырды. Бирдән-бирә, көзләрини бүрүмүш гырмызы думан арасындан о бачысынын узунсов, солғун үзүнү, дәри яхасынын үстүндән парлаян сырғаларыны вә боялы додагларына япышыб галмыш тәбәссүмү көрмүшдү.

— Күлмә!

Пуся кери чәкилди. О лап көзүнүн габағында Олганын гәзәбдән кенәлмиш көзләрини вә гәзәблә төйшүйән долагларыны көрдү.

— Мән күлмүрәм ки,—дейә о механики бир сурәтдә чаваб верди.

— Күлүрсән,—дейә Олга забит ойнашынын солғун үзүнә

вар күчү илэ бир силлэ вурду. Пуся күчүк кими зинкилдэди вэ бүзүшүб бирдэн көз яшлары ичиндэ эвлэринэ тэрэф йүйүрдү, онун аягы бүдрэйир, узун мантосунун этэклэри аягларына долашырды, өзү дэ эллэри илэ башыны тутмушду.

Онлар исэ кэлмэкдэ идилэр. Будур, кэлиб чамаатын габагына чатдылар. Гыздырмалы, алышыб янан көзлэр дахмаларын габагында дурмуш арвадлара дикилмишди.

— Чөрэк,—дейэ онлардан бири диллэнди. Онун башына бир дибчик зэрбэси энди. Анчаг һаман саат бир башгасы сэслэнди.

— Чөрэк... Бир һэфтэдир ачыг...

— Аман ай аллаһ, аман,—дейэ Ванючиха фэряд этди. Һамы тэлэстик эвлэринэ йүйүрүшүб ейинти сахланан ерлэрэ эл атдылар, титрэк эллэрилэ бохчаларда, газанчаларда, иконаларын далындаки кизлин ерлэрдэ нэлэри галмышдыса гапдылар.

— Тез олун, верин, аман ай аллаһ, тез, тез олун!

Биринчи олараг, Ванючиха байыра йүйүрдү. О, муһафизэчилэрэ фикир вермэйиб чэркэлэрин арасына сохулмаг истэди. Онун элиндэ түнд рэнкли бир чөрэк гырыгы варды; бу ушаглар үчүн сахладыгы ахырынчы тикэ иди.

— Рэдд ол!—дейэ немец багырды, анчаг арвад һеч бир шей эшитмир вэ көрмүрдү. О, салдаты итэлэйиб чөрэйи яралы гызыл эскэрэ вермэк истэйирди.

— Рэдд ол!—дейэ салдат бир дэ багырыб вар күчү илэ онун синэсиндэн вурду. Ванючиха сэссиз гарын үстүнэ чөкдү. Немец ерэ дүшэн чөрэйи аягы илэ итэлэди. Чөрэк узаға, хэндэйин ичинэ дүшдү. Арыг көлкэлэрдэн бири онун далынча йүйүрдү. Түфэнк ачылды. Эсир йолун кэнарына йыхылды.

Арвадлар өзүндэн кетмиш Ванючихая һеч фикир дэ вермэдилэр. Онлар эсирлэрин далынча йүйүрүб бир парча чөрэк, күлдэ биширилмиш бир яйманы онлара атмаға, эллэринэ вермэйэ чалышырдылар. Комендантлыгдан салдатлар чыхдылар.

— Рэдд олун!—дейэ фелдфебел гудурмуш бир сэслэ багырды. Онлар арвадларын үстүнэ төкүлүшүб түфэнк дибчиклэрилэ һара кэлди вурурдулар. Арвадлар эллэрилэ башларыны горуюр, диз чөкүб, эсирлэрин аяглары алтына чөрэк атмаға чалышырдылар.

Эсирлэрдэн бири эйилиб чөрэйи көтүрмэк истэди. Енэ түфэнк ачылды вэ о йолдашларынын аягы алтына йыхылыб өлдү.

— Лазым дейил, вэтэндашлар, һаһаг ерэ өзүнүзү өлүмэ вермэйин, лазым дейил!—дейэ чэркэдэ күчлэ сүрүнэн кәнч бир яралы бүтүн күчэйэ яйылан уча, гырыг вэ бэрк бир сэслэ

сэслэнди.—Арвадлар, аналар, чэкилин, һамысы бирдир, онлар бизи бирчэ тикэ дэ көтүрмэйэ гоймаячаглар, адамлар һаһаг ерэ нийэ тэлэф олсун?

Онлар онсуз да көрүрдүлэр ки, бурда онлара көмэк эдэ билмэйэчэклэр. Өлдүрүлэн ики эсир, йола йыхылыб галмышды. Ванючиха чэтинликлэ ердэн галхды. Онлар исэ эллэриндэ чөрэк дуруб умудсуз, гыздырмалы көзлэрлэ чөрэйэ бахан гызыл эскэрлэрэ бахырдылар.

— Саша!—дейэ Малючиха оғлуну сэслэди.—Бурда һеч бир шей этмэк мүмкүн олмаячаг? Ушаглары йығ, онлары дөнкэдэ габаглайыб чөрэйи йола атмаг вэ тез гачмаг лазымдыр! Немецлэр көрмэзлэр, бизимкилэр исэ, бэлкэ бир тикэ көтүрэ билдилэр.

Ушаглары күчэдэн элэ бил күлэк силиб сүпүрдү. Арвадлар өз дахмаларынын гапылары ағзына чэкилдилэр. Онлар баш яйлыгларынын учларыны кэмириб ағлайыр, сэссиз бир кэдэрлэ башларыны йырғалайырдылар.

— Һэ, өзүн нечэсэн?—дейэ Фрося Грохач гайғылы бир сэслэ Ванючихадан сорушараг, гарла онун кичкаһларыны өвурду.

Ванючиха отурду вэ көзлэрини эллэрилэ өртүб гыса вэ эзиййэтли һычгырыгларла ағлады.

— Бэрк ағрыйырмы?

— Йох, йох... Нэ дейирсэн, Фрося...

— Ағлама, зэрэр йохдур, бир аз ятарсан, кечиб кедэр.

— Нэ данышырсан, а дәли, мэкэр мэн онун үчүн ағлайырам, бир аз үрэйим буланды, кечиб кедэр, һеч бир шей олмаз... Билирсэн, Фрося, дейирэм ки, бэлкэ мэним Петром да бу күндэдир... Билирсэнми, гой лап биринчи дөйүшдэ һэлак олсун, бомба парчаласын, танкын алтында галсын, эшидирсэнми?

Ванючиха гызғын, боғуг бир сэслэ гызын лап үзүнэ пычылдайырды. Фрося онун элини сыхды.

— Сакит ол, сакит ол...

— Билирсэнми? Экэр башга чарэси олмаса, гой лап күлэни өз башына сыхсын, өзүнү бомба илэ парчаласын, анчаг бу күнэ дүшмэсин, йох, дүшмэсин!

— Элбет ки, мэ'лум шейдир... Яхшы, дур аяға сэнэ көмэк эдим, йохса бурда донарсан...

Ванючиха гызын чийнинэ даянараг чэтинликлэ аяға галхды вэ ағыр-ағыр дахмая кечди.

Гриша горхмуш ири көзлөрүлө анасына бахырды. О зарыя-зарыя ятаға йыхылды. Онун һәр ери агрыйыр, үрәйи агзына кәлирди. Анчаг о буну дүшүнмүрдү.

— Гриша, бура кәл!

Ушаг ятаға яхынлашды.

— Гриша, эшидирсәнми сәнә нә дейирәм?

— Эшидирәм, анчаг сиз һәлә бир шей демирсиниз ки...

— Гулаг ас, Гриша, әкәр аллаһ эләмәмиш, башына элә бир иш кәлсә ки, я өлүмү я да немецләрә әсир дүшмәйи сечмәли оласан,—онда өлүмү сеч!

— Нә вар ай арвад, дәли олмаммысан ки,—дейә Фрося ачыг-ланды.—Ушағын бешчә яшы вар...

Горхуя дүшмүш ушаг ағлады.

— Ушағы нийә горхудурсан? О һәлә һеч бир шей баша дүшмүр, о бөйүйәчәк, немецләрин изи-тозу галмаз...

Ванючиха фикрә кетди.

— Бәлкә доғрудан да беләдир? Әкәр бу муһарибәдә бүтүн о көпәк нәслинин көкү кәсилмәсә, ахырынчы нәфәрә гәдәр һамысыны гырмасалар, дүняда әдаләт олармы?..

Ванючиха әлини гарнына апарыб зарыды.

— Вай, Фрося, дейәсән гусачағам...

— Гуссан яхшы олар, динчәләрсән, гус, бу саат сәнә со-юг су кәтирәрәм.

Фрося вурнухуб катан әскиләри ведрәдә исладыб арва-дын көйәрмиш гарнына гоюрду, орда түфәнк дибчийинин ери әнли бир ләкә кими галыб ййылмышды. Ванючиха көзләрилә ону изләйиб явашчадан, зарыя-зарыя дейирди.

— Вай, Фрося, онлардан һеч бири бирчә тикә дә чөрәк ала билмәди... Языглар гырылачаглар, йәгин гырылачаглар... Бир ишә бах, өз кәндләринин ичиндән кәлиб кечдиләр, һеч кәс онлара көмәк эдә билмәди, һеч кәс бирчә логма чөрәк верә билмәди, едирдиб ичирдә билмәди... Өз торпагларында һәлак олачаглар... көрәсән онлары белә һара апарырлар?..

— Дейирләр ки, Рудыда лагер вар. Йәгин ора апарырлар.

— Онлар Рудыя кедиб чыха биләләрми? Аяг үстә күчлә дурурлар. Рудыя нечә верст йол вар? Йох, кедиб чыха бил-мәйәчәкләр, йолда о ики нәфәр кими һамысыны гырачаглар...

— Ушаглар гачыб кәндин гырағына кетдиләр ки, орда йо-ла чөрәк сәпәләсинләр, бәлкә немецләр көрмәдиләр, ағылла-рына кәлмәз.

— Тәки онлар яхшыча сәпәләйә идиләр... Йолун ортасына

төкә идиләр, ахы бизимкиләр габагча, муһафизәчиләр исә, далча кедирләр...

— Ушаглар өзләри орда фикирләшиб яхшы йолуну тапар-лар,—дейә Фрося ону сакит эдирди.—Бизим ушаглар гызыл кими ушаглардыр! Өзүңүз билирсиниз ки...

Ванючиха динмәзчә башы илә тәсдиг этди. Бирдән ону юху басды, бәдәниндә хоша кәлмәз бир зәйфлик вә үрәк бу-лантысы һисс этди. Анчаг яралы гызыл әскәрин чухура дүш-мүш гыздырмалы көзләри, онун ала билмәдийи чөрәйә әлини узадаркән этдийи сүр'әтли вә ачкөз һәрәкәтинин ядына дүш-мәси она һәр шейдән артыг әзийәт верирди.

— Вай...

— Нә вар, агрыйырмы?—дейә Фрося никаранлыгга сорушду.

— Йох, йох... Көрәсән ятыммы?

— Ят, ятмаг һәр шейдән яхшыдыр, онда тез кечиб кедәр,— дейә гыз чаваб верди.

Ванючиха көзләрини юмду. Анчаг үстүнә өлүм дамғасы вурмуш, папағынын алтындан бир чәнкә сачы төкүлмүш о бозармыш үз, бир парча гара чөрәйә чылғын көзләрлә ба-хан, өлүмчүл һалда йорулмуш инсан сурәти юмулмуш көзлә-ринин габағында да кәлиб дурурду. Арвад баша дүшдү ки, гарын үстү илә зорла ерийән, гарын ичинә йыхылан әсирлә-рин көркәми вә бир парча чөрәк верә билмәдийи кәнч гызыл әскәр өмрү олдуғча, һеч бир заман ядындан чыхмаячагдыр.

Кәндин гырағында дәрин гарларын ичи илә чөрәк апаран ушаглар ирәли ерийирдиләр. Дахмаларын вә амбарларын ара-сындан кечмәк енә бир аз асан иди, анчаг чөлүн дүзүндә гар бирдән көзләнилмәз дәрәчәдә дәрин көрүнүрдү. Оска Чечор һаман саат чийнинә гәдәр гара батды.

— Сашко! Сашко!

— Чығырма, немецләр эшидиб йүйүрүшәрләр. Сән һәлә балачасан, кери гайыт!

— Кедә билмирәм...

— Бир тәһәр сүрүн чых!.. Ай ушаглар, тез олун, ейин олун!

Бурда ерин һәр тәрәфи чала-чухур, тәпә вә хәндәкләр илә долу иди. Бунларын һамысынын үстүнү човғунун совуруб кә-тирдийи гар өртүб басдырмышды. Бу чухурлар әсл тәлә иди. Заһирән дүмдүз көрүнән бир ердә бирдән-бирә адамын аяг-лары батыб галырды. Гарын үстү бәркийиб габыг бағламыш-

ды, бир нечэ дэгийгэ онун үстү илэ кетмэк олурду, анчаг бир-дэн-бирэ габыг чайын үстүндэки буз тэбэгэси кими хырылты вэ шаггылты илэ сыныр вэ ушаглар умудсуз бир һалда дэрин гар гатлары ичинэ батырдылар. Онлар эллэрилэ өзлэринэ көмөк эдэ билмирдилэр, чүнки эллэриндэ чөрөк, яйма, картоф вар иди. Гар исэ ити иди, шүшэ гырынтысы кими кэсиб яра-лайырды. Ушаглар бир-бир кери галырдылар. Анчаг Сашко илэ Савка Локут мөһкөм бир сурэтдэ ирэли сүрүнүрдүлөр. Йолун бөйүк бир ярым даирэ һалында дондуғу ерэ чатмаг үчүн кэнди вэ кениш бир дүзэни кечмэк лазым иди.

— Ейин олун, тез олун—дейэ Сашко тэлэсирди. О ағыр-ағыр нэфэс алырды, өзү дэ тэр ичиндэ иди. Тэрин бойнундан ичэри ахыб күрэйиндэ кэздийини һисс эдирди. Тэр ахыб көз-лэрини тутур, бөйрү элэ санчырды ки, көзлэри гаранлыг кэти-рирди. Аяглары яйда чайын килли дибиндэ, чэкиб соран ба-таглыгда олан кими гарын ичиндэ батыб галырды. О бир не-чэ дэфэ йыхылыб галхмыш, ити гар тэбэгэлэри бармаглары-ны яраламышды. Онун бармагларындан ган ахыр вэ гарын рэнки һаман саат чәһрайылашырды.

Хошбәхтликдән о башгалары кими чөрэйи элинэ алмамышды, немецлэр кәлмәмишдән эввэл ичинэ китабларыны йығыб мөктөбэ апардығы катан һейбәсини көтүрмәйэ мачал тапмыш-ды. Инди о ишинэ ярамышды. Чөрөк һейбәнин ичиндэ иди, эллэри сәрбәст иди, онлара сөйкәниб гар тәпәлэринин ичиндән чыхмаг мүмкүн иди.

Бөйрүндән асылмыш һейбә исланмыш вэ кетдикчэ ағырла-шырды, анчаг бунун әһәмийәти йох иди, онлар исланмыш яйманы да ейэ билэрлэр. Аяглары да, шалвары да яман ислан-мышды, о бир нечэ аддым гарын ичиндән чыхыб еридикдэ яш палтары донур вэ шахтанын йыртычы дырнаглары онун сүмүйүнэ ишлэйирди. Сашко артыг һеч бир шей көрмүрдү, көзүнүн габағында гырмызы вэ гара даирэлэр ойнашыр, кич-каһларында ган бәрк-бәрк вурур, элэ бил ки, бу саат дамар-лары партладыб гарын үстүнэ фышгырачагдыр.

— Ейин ол,—дейэ Сашко хырылдайырды вэ бу Савканы гамчы зәрбәси кими говурду, Сашко исэ, далынча адам олуб-олмадығыны ядындан чыхармышды. О, бу саат йыхыллб га-лачағыны вэ даһа галха билмәйчәйини һисс эдиб бу сөзлэ өз-өзүнү тэлэсирди. Савка да хейли узагда керидэ гал-мышды. Анчаг Саша билирди ки, о нечэ олса, кәрәк йола чатсын, яймалары ора гойсун.

Әсирлэрэ һеч олмасса бир азча емәк верэ билмәк үчүн бу ахырынчы имкан иди.

Бирчэ кичик тәпәни дэ кечсә, артыг чатачаг иди.

— Ейин ол, тез ол!—дейэ Сашко зорла еридийини, аяғы-ны гарын ичиндән зорла чәкдийини, зорла ирэли сүрүнэ бил-дийини һисс эдәрәк, өз-өзүнү тэлэсирди. Бөйрү санчыр, башы курулдайыр, ағзында хоша кәлмәз, буландырычы ган да-ды һисс эдирди.

— Тез ол, ейин ол!..

О башы үстэ гарын ичинэ кетди вэ суда батан адам ки-ми эллэрини йөндәмсиз бир һалда ойнадараг чыхмаға ча-лышды. Ахырынчы тәпәнин үстүнэ о, демәк олар ки, дөрд эл-аяғы илэ дырмашды. Йол артыг бурда олмалы иди.

Бәли, йол бурда иди. Лап яхындан кечирди. Йол илэ исэ, немецлэр гызыл әскәрлэри апарырдылар. Сашая элэ кәлди ки, юху көрүр. О көзлэринэ инанмаг истәмир, инана билмир-ди. Анчаг белэ иди. Саша аяға галхмады. О тәпәйэ дырмаш-дығы үчүн гарын үстүнэ узаныб дирсәклэринэ даянмышды. Онлар исэ янындан өтүрдүлэр. Яралылар кефли кими йыр-галанырдылар, немецлэр бағырырды, бириси йыхылды, ону либчик зәрбәлэрилэ, тәпиклә, сөйүшлэ аяға галдырдылар. Сашко бахыр, онлар исэ, өтүб кечирдилэр. О кечикмишди. Икичә-үччә дэгийгә кечикмишди. Гызыл әскәрлэрин габағын-да бош-бош ағ-аппаг бир йол узаныб кедир вэ бу йолда гар-дан башга һеч бир шей йох иди. Исланмыш, ағырлашмыш яймалар һейбәнин ичиндэ галмышды. Онлар бурадача, әсир-ләрдән онча аддым аралы, катан һейбәнин ичиндэ галмыш-ды вэ әсирлэр онлары ала билмәйчәклэр, чүнки, Сашко ики-үч дэгийгә кечикмишди, чүнки о кифайәт гэдәр сүрәтлэ йүйүрмәмишди, чүнки, ағыр-ағыр аяға галхмышды, чүн-ки лазым олан шейи эдэ билмәмиш, бачармамышды. Саш-ко Мишканы ядына салды,—әлбәт ки, Мишка вахтында ети-шәрди, о йүйүрүб өзүнү чатдырарды. Инди исэ әсирлэри Ру-дья гэдәр говуб апарачаг, орда тиканлы мөфтил чәпәрин да-лына салачаглар вэ онлар орда союгдан вэ ачындан өләчәк-лэр, чүнки, Сашко...

Будур, онлар артыг кечирлэр, будур, ахырынчы чәркә. Кечдилэр. Узаглашыр, көздән итирлэр. Будур, артыг йолун, дүзәнлийин, учсуз-бучагсыз гар сәһрасынын ағлыгы онлары удду. Сашко башыны гарын үстүнэ гоюб ачы ушаг көз яш-лары илэ ағлады.

Көз яшлары гарын үстүнэ төкүлүр, бурну ахыр, үзү су

ичиндэ иди. Яш аягларына буз кими союг-ишлэйирди, бөйрү дөзүлмэз дэрэчэ санчырды. Йох, о галха билмир, галхмаг истэмирди. Онлар кечдилэр, кетдилэр, о икичэ, үччэ дэгигэ кечикмишди...

Вай, нэ союгдур, нэ дэһшэтли союгдур. Сашко онларын, бу шахтада йол илэ кедэнлэрин һалына ағлайырды. Дэһлиздэ басдырылмыш Мишка үчүн ағлайырды. Намы үчүн, һәр шей үчүн, партизанлара гошулмуш атасы үчүн ағлайыр вэ һәр шейдэн эввэл өз һалына ағлайырды ки, яши баша чатдыра билмэди, бачармады, һеч бир шей эдэ билмэди...

— Сашко, дур, дур...

О диксинди вэ үзүнү гара даһа да бэрк сыхды.

— Нейлэйирсэн, оғулчан, дур, бир көр нечэ шахтадыр... Ағлама, бала, ағлама!

Анасы онун янында чөмэлиб меһрибан-меһрибан онун чийини охшады.

— Лап су ичиндэсэн ки... Дур, кедэк. Мэн дэ үшүйүрэм, бура кэлиб чыханадэк бүтүн туманым исланыб, еримэк яман чэтиндир... Һэ, дур, дур көрөк...

Анасы онун башыны зорла галдырды. Шишмиш яшлы көзлэр она бахды.

— Нэ чарэ, мүмкүн олмады,—дейэ анасы дэрдли-дэрдли сөйлэнди.

— Кечикдим,—дейэ Сашко һычгырыгдан гырыг бир сәслә пычылдады.

— Нэ олар, оғулчан, мүмкүн олмады, нэ чарэ? Һэр яны элэ гар басыб ки, мэн күчлэ кэлиб сәнин янына чыхдым. Кедэк, дур эвэ кедэк...—дейэ арвад онун голундан тутуб чэкди. Сашко һэвэссиз-һэвэссиз, ағыр-ағыр кедирди.

— Савка ярымчан кэлиб чыхды, сәни сорушдум, деди ки, гарын ичиндэ узаныб галмысан... Мэн һэр шейи атыб йүйүрмэчэ кэлдим... Ағлама, ағлама адам өз күчүндэн артыг иш көрә билмэз... Бир көр нечэ чухурлар вар... Чохдан, чохдан белә бэрк гыш олмамышды...

Арвад өзү дэ чэтин ерийирди, анчаг енэ данышмага вэ оғлуна еримэйэ көмөк этмэйэ чалышырды.

— Сән мәним далымча кэл, далымча, белә асан олар...

Онлар йола чыханда, Сашко йырғаланды вэ аз галды йыхыла. Анасы ону тутду.

— Сәнэ нэ олду, оғулчан?

— Һеч,—дейэ о кәкәләди, анчаг бүтүн дүня көзүнүн га-

бағында һэрләнирди. Башы кичәлирди. Малючиха әйилиб ону гучағына элды.

— Нэ эдирсиниз, ана,—дейэ о этираз этмәк истәди, анчаг, бирдән анасынын голуну башынын алтында һисс эдиб бир анда юхуя кетди. Анасы онун юхулу үзүнә бахыб күлүм-сүндү.

— Бу нэ ишдир, а гоншу? Ушағын башына бир ишми кэлиб?—дейэ ағламагдан көзлэри гызармыш Терпилиха никаранлыгга сорушду; о элиндэ бир чәнкә талаша апарырды.

— Йох, бир шей йохдур... Ушаг бу чала-чухурларын ичилә лап йола гэдәр йүйүрүб элдән дүшүб...

— Өзүнү чатдыра билибми?

— Йох, һардан... Бу йолу бөйүк адам кедә билмэз...—дейэ арвад тәнкишмиш һалда аддымларыны явашлатды.

— Сизин үчүн ағырдырмы?

— Бәс нечэ, элбәт ки, ағырдыр... Инди доггуз яшын ичиндәдир,—дейэ арвад ятмыш ушағы мөһкәмчә бағрына басды.—Элэ ятыб ки, элэ бил ятағындадыр.—Горпина, мәнэ көмөк эт, йохса дэһлизин гапысыны ача билмирәм...

Арвад яхынлашыб чөфтәни ачды. Дахмадан илыг һава кәлди.

— Ана,—дейэ Зина ағлар бир сәслә чығырды,—Сашая нэ слуб?

— Һеч бир шей, һеч бир шей. Саша ятыр. Чығырма, ону оядарсан.

— Ятырмы?—дейэ ушаглар һейрәт этдилэр. Онлар арвадын дөврәсини алыб Сашаны ятаға салмасына, эһмалча онун чәкмәләрини, исланмыш шалварыны чыхармасына, гуру катан дәсмалла ону силмәсинә бахырдылар.

— Сизин дэ туманыныз бүтүн исланмышдыр,—дейэ Соня диллэнди.—Сиз һара белә кетмишдиниз?

— Зэрэр йохдур, зэрэр йохдур, инди һамысы гуруяр. Онун чәкмәләрини собанын янына гоймаг лазымдыр.

Зина ичини чәкә-чәкә чәкмәлэри собанын янына гойду.

— Бәс һейбәдәки нәдир?

— Чыхар, чыхар, онлар яймадыр.

— Көр нечэ исланыб..

— Зэрэр йохдур, белә дэ ейәрсиниз.

— Демәли, емәк олар?—дейэ Зина һейбәдән чыхарылан исланмыш, гәһвәйи күндәләрә әйри-әйри баха-баха сорушду.

— Элбәт ки, олар; бу сизин һаһарыныздыр. Сашая да сахлайын, йәгин ки, айыланда емәк истәйәчәк.

Зина элиндә бир парча исланмыш яйма тутуб анасынын янына кәлли.

— Алын. ана...

— Истәмирәм, гызым, мән ач дейиләм...

Арвад ушагларын скамянын үстүндән һәр парчаны, һәр гырынтыны диггәтлә йығыб емәләринә бахды. Бунлар өлүмә апардыглары о адамлар гисмәт олмаян яймалар иди. Оуну боғазы тыханды. Ачыг вә түнд сачлы балача башлар яймаларын үстүнә әйилмиш, хырдача бармаглар гырынтылары диггәтлә йығырды... Сашко өзүнү чатдыра билмәди, олмады...

Ушаг раһат вә мунтәзәм нәфәс алырды. Оуну янаглары гызармышды.

— Мишка исә, йохдур,— дейә оуну үрәйи изтираблы бир ағры илә сәсләнди. О, бирдән һисс этди ки, сонра, артыг Мишканын өлүмүндән сонра да даһа пис, даһа дәһшәтли бир һадисә олмушдур. Дибчик зәрбәләри алтында говуллн әсирләр дәстәси, дәһшәтли бир сурәтдә арыгламыш үзләр, гара көз юваларынын ичиндә гыздырмадан янан көзләр, гарын үстүндә кәзән ганлы аяглар, яхында олан, анчаг әл чатмаян чөрәйә узанан гайнаг кими арыг бармаглар вә йолун ортасында өлдүрүлән о ики нәфәр енидән оуну көзүнүн габағында кәлиб дурду... Синәсиндә күллә ери, столун үстүндә узанмыш Мишканын образы бу икинчи образын өнүндә солғуншалды, юмшалды.

Арвад әлләрилә көзләрини тутду. Оғлу ятагда ятыр, ушаглар яйма ейрләр, Чечориханын хырдача ушаглары скамянын үстүндән гырынтылары диггәтлә йығырлар. Һәр күн бир-бириндән даһа да гара кәлдийи һалда, көрәсән далысы нә олачаг? Көрәсән инди Платон һардадыр, бир дә өмрүндә оуну көрә биләчәкми? Мишка дәһлиздә, ерин алтындадыр. Платонун ери мә'лум дейил, бәлкә дә оуну вуруб көпәк кими өлдүрүбләр, бәлкә дә инди өлүб, гарын ичинә батыб галмышдыр. Ойона, дар ағачындаки кәнч Левонюк, һамысы, һамысы... Адам нечә инансын ки, ялныз бирчә ай кечмишдир, вуртут бирчә ай кәлиб кетмишдир, анчаг бу бир айын ичиндә о гәдәр бәдбәхтлик вә дәһшәт үз вермишдир ки, элә бил илләр, узун илләр, бүтүн бир өмр кечмишдир. Бирчә ай,— дейә дүшүнәрәк, о һейран галды. Бир заман варды ки, сәпин, от бичини, тахыл бичини, катан топлама вә картофу чыхарма айлары кәлиб кечирди, бу айлар бир-бири ардынча ахыб кечир, бир-биринә гарышыб дуюлмадан, элә бил кәнардан ке-

чиб кедирдиләр. Инди исә, вур-тут бирчә ай кечмишди вә бу айын ичиндә оуну бүтүн өмрүндә көрдүкләриндән чох шей олмуш, бу бир ай оуну үстүнә бөйүк бир ағырлыг кими чөкмүш, элә яралар ачмышды ки, хатирәсиндә һеч бир заман сағалмаячаг, әбәди олараг ағрыячагдыр...

Сашко бирдән көзләрини ачды. О дахманын ичиндә узандығыны көрүб һейран галды. О бура һардан кәлиб чыхмышды? Анасынын оуну гучағына алмасы, өзүнүн юхуя кетмәси оуну ядында дейилди. О көзләрини бир дәгигә гәдәр таванда кәздирди. Бу өз дахмаларынын таваны иди. Собанын габағында Зина назик вә ағлар бир сәслә нә исә данышырды. О көзүнү кәздириб скамянын үстүндә белини бүкүб өтурмуш анасыны көрдү. О һәрәкәтсиз вә инадла бир нөгтәйә бахырды. Сашко йорғанын алтында аягларыны узадыб истидән ләззәт алырды. Оуну бармаглары бир азчә санчыр вә көйнәйирди, анчаг бүтүн бәдәниндә ләззәтли бир йорғунлуг һисс әдир, исти йорғанын бәдәнинә тохунмасы вә башынын алтындаки балышын юмшаглығы она дад верирди.

— Ана, нийә белә фикрә кедибсиниз?

Арвад диксинди вә үзүнү сүрәтлә оғлуна чевирди.

— Оянмысанмы?

— Даһа юхум кәлмир.

— Узан, узан һәлә яхшы-яхшы гызын... Донмуш, исланмышдын...

Ана оғлунун үстүндән сүрүшән йорғаны дүзәлтди вә элә бил ки, оуну суалыны анчаг инди әшитди.

— Оғулчан, мән бизимкиләрин нә вахт кәләчәкләрини дүшүнүрдүм...

Ушаг кениш ачылмыш көзләрилә она бахды.

— Бура, бизим кәндәми?

— Әлбәт ки, бура...

— Рудыя да кәләчәкләрми?— дейә она бир сирр ачырмыш кими пычылты илә сорушду.

— Рудыя да кәләчәкләр, бәс нечә, Рудыя да... Бүтүн һәр ерә, Днеприн өзүнә гәдәр, ондан да ояна, бүтүн кәндләрә; бүтүн шәһәрләрә кәләчәкләр... Сәрһәддә гәдәр, ондан да ояна, халгын немец зүлмү алтында өлмәкдә олдуғу һәр бир ерә кедиб чыхачаглар, дүнянын бүтүн өлкәләринә кәдәчәкләр.

— Дәдәм дә эвә кәләчәкми?

— Кәләчәк, оғулчан... Партизанлар мешәдән чыхыб өз эвләринә гайыдачаглар...

— Енә һәр шей эввәлки кими олачагмы?

— Һәр шей эввәлки кими олачаг,—дейә арвад тәкрар этди,—Бәли, оғулчан, бәли, эввәлкиндән дә яхшы олачаг.

Арвад сусуб фикрә кетди: көрәсән енә дә эввәлки кими көзәл бир заман кәләчәкми? Енә дахманын дөврәсиндә күнәбаханлар битәчәк, тохумларыны Лидиянын шәһәрдән кәтирдийи о ири, чәһрайы бахчада чичәкләнәчәкми, ушаглар шән чивилтиләрлә енә йүйүрә-йүйүрә мәктәбә кедәчәкләрми, енә Зина ушаг бағчасына кедәчәкми, енә орда хырдача ушаглар шән нәғмәләр охуячаглармы? Енә дахмада бол чөрәк, бардаглар долусу сүд олачагмы, енә ахшамлар һамы гәзет охумаға клуба йығышачагмы?

Һәр һалда бу олачаг. Бүтүн бу һадисәләрә, кәндә вурулмуш бүтүн яралара бахмаяраг, о күнләр енә кәләчәкдир. Артыг Мишутка гача-гача мәктәбә кетмәйәчәк, артыг Митя Левонюк тарлада нәғмә охумаячаг, Ойона трактор сүрмәйәчәк, гызлар Вася Кравчука тамаша этмәйәчәкләр, анчаг гүдрәтли, чичәкләнән һәят енә өз йолу илә кедәчәкдир. Зәмиләрдә бугда сүнбүлләри һәр ил бир аз да бой атачаг, ени мейвә ағачлары даһа чох ширәли мейвәләр верәчәк, колхоз инәкләри ведрәләр долусу даһа чох сүд верәчәк, колхоз кәнчләриндән даһа чохлары шәһәрә охумаға кедәчәкдир.

Ялныз бирчә шей лазымдыр—дөзмәк, тәһәммүл этмәк, боюн әймәмәк, әсла боюн әймәмәк, лазымдыр...

Дахмая чәһрайы бир рәнк чөкүрдү. Күнәш көйү шәфәгин бүтүн рәнкләрилә бояяраг батырды. Донмуш шүшәләрдәки хәяли яраглар гызыл күлләр ачыб, зәр сачырды. Һава сүрәтлә гаралыр, көлкәләр гатылашырды, үфүгдәки боялар һәлә сөнмәмиш буз кими союг, буз кими күмүши ай доғду вә өз узаг йолуна давам этди. Гүрубун ишығы илә айын ишығы бир-биринә гарышды вә көйдә шөләләнән, донуб галмыш, һәрәкәтсиз ишыг сүтунлары әмәлә кәлди. Анчаг әлә бил ки, бу ахшам бүтүн үрәкләрә гаты бир гаранлыг, индийә гәдәр оланлардан даһа дәрин, даһа ағыр бир гаранлыг чөкдү. Йолдаки аддым сәсләри кәсилмир,—кәндән әсирләр кечир; арыг, гаралмыш, гыздырма вә ачындан янан көлкәләрин аддым сәсләри кәлирди. Гарын үстүндә онларын ялын, парчаланмыш аягларынын ганлы изләри галмышды.

— Чөрәк!—дейә хырылдаян о дәһшәтли ялварышын әксәдасы чәпәрләрин арасында кәзишир, адамлары ятмаға гоймурду.

О чухура дүшмүш, чылғын бир парылты илә янан көзләр адамларын кезләринин ичинә бахырды. Дибчик зәрбәләри күт бир таппылты илә адамларын күрәкләринә әнир, онлары говалаян салдат нә'рәләри адамлары гамчылайырды.

...Һей, түрк әсарәтиндә

Зинданларын ичиндә

Ағлашыр кәнч ийидләр...

Бу нә заман олмушду, нечә олмушду? Йох, йох бүтүн бунлар белә дейилди, нә түрк әсарәти, нә узаг дәнизләрдәки күрәкли түрк кәмиләри, нә башлары үстүндә һәрләнән әйри түрк гылынчы белә дейилди. Йох, һәтта лап Потоцкинин Нежиндән Киевә гәдәр учу ити дирәкләр дүздүрүб кәндиләри бунлара кечирдийи заманлар да белә дейилди. Йох, Украина үзәринә әдилән вә чохдан унудулуб кетмиш татар басгынлары да белә дейилди. Нәғмәләрдә сөйләнән вә халгын ядында галан бүтүн о кечмиш заманларын һамысына нисбәтән инди Украина торпагларында өлүм вә атәш даһа чохдур, өлүм вә көз яшлары даһа чохдур.

Днеприн о тайында вә бу тайында, бүтүн учсуз-бучагсыз Украина торпагында олан һадисәләри һансы нәғмә ифадә әдә биләр, бу торпагын үстүнү алмыш, һамия өлүм кәтирән бир фәлакәт, бир туфан, ювалары дағыдан мәш'ум бир фыртына кими гопан бу дәһшәтли гара күнләри һансы нәғмә әкс этдирә биләр?

Бу гәдәр гызыл ганы, бу дар ағачы чырылтыларыны, бу ушаг фәрядларыны, бу минләрлә инсанларын өлүмүнү, бу кәндләрин үстүнү алан гар түстүләри, бу сайсыз-һесабсыз мазарлары, Рудыда вә йүзләрчә башга ерләрдә тикәнли мәфтил чәпәрләрин далында тәләф олан кәнчләри һансы нәғмә өз ичинә сығдыра биләр? Белә бир нәғмәни, дәһшәтләрилә үрәк дондуран белә бир нәғмәни нә заман вә ким охумаг истәр?

— Йох, йох,—дейә дүшүнәрәк, арвадлар йол илә кедән әсирләрин образыны көзләри өнүндән говмаға чалышырдылар.—Белә бир нәғмә олмаячаг. Голлары чәрмәйиб эвләри вә дахмалары енидән тикмәк лазым кәләчәк; торпаға бугда сәпмәк лазым кәләчәк ки, учсуз-бучагсыз зәмиләр күләйин өнүндә дәниз кими далғалансын. Ганлы торпагын үстүнү гызыл бугда илә, күнәшә бәнзәр күнәбаханларла, ағ чичәкләрилә

күлүмсөйөн багларла, көмкөй катанла, ағ-чәһрайы уча кәнаф мөшәләрилә өртмәк лазым кәләчәк ки, узаг Гара дәннизә ахаң чәйларын үстүндә немец аяғынын һеч изи дә галмасын.

СӘККИЗИНЧИ ФӘСИЛ

Федосия Кравчук бирдән айылды, элә бил бир адам ону итәләди, о дуруб ятағында отурду. Үрәйи элә бәрк дөйүнүрдү ки, элә бил синәсиндән чыхмаг истәйирди. О ағзы илә һаваны гапараг, динләди. Көрәсән ону оядан нә иди? Она элә кәлирди һеч юхуя кедә билмәйәчәк, анчаг бирдән мөһкәм юхуя кетмишди, ону нә исә бәрк юхудан айылтмышды. Бу нә иди? Бу таггылытты дейилди, һәр тәрәф дәрин бир сүкута батмышды.

Һәтта кечәнин сүкутуну немецин хорултусу да позмурду,—көрүнүр чох заман олдуғу кими о енә кеч вахта гәдәр комендантлыгда отуруб чалышмыш, һәлә эвә гайытмамышды. Анчаг һәр һалда Федосия өзү айылмамышды. Ону нә исә оятмыш, нә исә онун юхусуну бирдән-бирә гачырмышды. Она көрә дә горхудан үрәйи белә бәрк дөйүнүрдү.

О даһа узанмайыб диггәтлә динләмәйә башлады. Һәм даһаманын ичиндә, һәм дә байырда дәрин бир сүкут варды. Ахшамдан ятмыш күләк бир дә галхмышды. Кечә енә айдын вә шәффаф иди. Дөврәсиндә парылдаян рәнкарәнк бир даирә олан ай көйдә үзүрдү вә пәнчәрә чәрчивәсинин кәлкәси дөшәмәйә айдын дүшмүшдү. Шахтадан үстүнү ағ гров басмыш шүшәнин зәмининдә дибчәкдәки әтиршаһ чичәйи гапгара көрүнүрдү.

Бирдән пәнчәрәнин габағындан бир хышылты кәлди. Бу санки гырылан бир фәряд, кәсилән бир хырылты иди. Федосия аягылын, дөшәмәнин үстүнә сычрады вә һаман саат дәннлизә кечди. О титрәк әлләрилә чәфтәни ахтарды, анчаг чәфтә багланмамышды. Көрүнүр ки, Вернер доғрудан да һәлә гайытмамышды. О далынча гапыны мөһкәм багламағы һеч бир вахт унутмазды.

Федосия гапыны ачды. Көзүнә гара кәлкәләр көрүндү.

— Кимдир?

Буну сорушан Федосия дейилди. О билирди, юхудан айылыб әлини шиддәтлә дөйүнән үрәйинә апардығы андан дүшмүшдү.

— Мәнәм, эв ейәси,—дейә Федосия пычылты илә чаваб верди.

— Яваш, ушаглар, о эвдә дейил...

Онлар артыг дәннлиздә идиләр. Федосия балача бойлу кәшфийятчыны таныды.

— Һәлә кәлиб чыхмайыб йәгин ки, комендантлыгдадыр.

— Яхшы, даһа бура кирмәйимизин мәнәсы йохдур, комендантлыға, ушаглар!

— Бир даянын,—дейә Федосия онлары гызғын бир ифадә илә сахлады.—Ахы арвад бурдадыр.

— О арвад кимдир? Нәчидир?—дейә командир тәләсик сорушду.

— Немецин ойнашы.

— Йох, һәлә бир арвадларла да мөшгул олачайыг! Сәһәр бахарыг көрәк о немец арвадыны нечә эдәрик!

— О немец арвады дейил, бизимкиләрдәндир,—дейә Федосия сәрт бир сәслә сөйләнди.

— Аһа, әләми? О башга мәсәлә,—бәс о һардадыр?

— Отагда ятыр.

Лейтенант наразы бир һалда үзүнү туршутду.

— Яхшы, бир бахаг көрәк... Бир ишыг яндыра биләрсинизми?

— Нөвбәтчи көрәр.

— Нөвбәтчи артыг йохдур, ана.

— Һә, онда яхшы. Бу саат лампаны яндырым.

О титрәк әлләрилә кибрит ахтарды.

— Кәлдиниз, кәлдиниз, ахыр ки, бу күнү көрә билдим.

Балача бойлу кәшфийятчы она бир гуту кибрит верди. Федосия лампаны яндырыб пилтәни бурду.

— Комендантлыгда бизимкиләрдән алты нәфәр замын һәбсдә ятыр.

— Нарәһат олма ана, бизим ушаглар инди орда, комендантлығын янындадыр. Онлары бурахарлар. Биз истәйирдик явашча коменданты ортадан галдыраг...

— Нейләйәсән, бу күн кәлмәйиб. Көрүнүр ишләри чох тәләсикдир.

Федосия гапыны чырылдатмамаг үчүн әһтиятла ачды. Гызыл әскәрләр чәкмәләрилә сәс чыхармамаға чалышараг, онун ардынча кетдиләр. Федосия лампаны юхары галдырыб ятағы ишыгландырды.

Пуся айылды вә кәләнин Курт олдуғуну йәгин билдийиндән, юхулу-юхулу нә исә мырылдады. Анчаг чаваб верән олмады, о үзүнү о тәрәфә чевириб сачларыны үзүндән чәкди.

Лейтенант ани бир һәрәкәтлә лампаны эв саһибинин элин-дән гапыб ирәли аддымлады.

— Бу кимдир?— дейә о гәзәбли бир сәслә сорушду.

— Комендантын ойнашы, бизимкиләрдәндир, гәсәбәдән кәлмишдир,— дейә һейрәтләнмиш Федосия изаһ этди.

Пуся дәһшәтлә долу дәйирми көзләрини элиндә лампа олан адамдан чәкмирдиди. Көй рәнкли кечә көйнәйи онун чий-ниндән сүрүшүб дүшмүш, хырдача дөшү ачыг галмышды. О аягларыны алтына йығыб зорла сечилән гейри-ихтияри бир һәрәкәтлә, чарпайынын бир күнчүнә чәкилир, элә бил дива-рын дәликләриндә кизләниб йох олмаг истәйирди. Лейтенант титрәди. Лампанын ишығында гырмызы лак чәкилмиш дыр-наглар парлады, кағыз кими ағармыш додаглары арасындан бирчә анлыға үчбучаг дишләр ишылдады.

— Серйожа...

Бу пычылты күләйин ярпаглар арасында хышылдамасындан да зәифди, анчаг Сергей өз адыны эшитди, даһа доғрусу додаглары һәрәкәтиндән дуйду. О титрәди. Пуся өзүнү го-руян бир һәрәкәтлә әлләрини, санки гандан гызармыш дыр-наглары олан балача, зәиф элини ирәли узатды. Онун дәйир-ми көзләри дәһшәтлә долу иди. Чарпайы она чох екә бир шей көрүнүрдү. О хырдача бир кукла кими чарпайынын бир күнчүндә кизләнмиш, көй ипәйин алтындан ачыг дөшү кө-рүнүр, хырдача аягларыны көйнәйинин гырышыглары алтына йығымышды.

Һардаса бир күллә ачылды.

— Комендантлығын габағындадыр,— дейә Федосия диллән-ди. Анчаг һаман дәгигә башга тәрәфләрдән дә түфәнк сәс-ләри кәлди. Һәр тәрәфдә шиддәтли атәш гызышды.

Сергей тапанчасыны галдырды. Көзләрини гырпмадан та-ныш дәйирми көзләрә бахды. Күллә ачылды. Пуся сарсылды. Додаглары яры ачылды, бир чәркә ити, үчбучаг дишләри парлады. Дәйирми көзләри бир аз да кенәлди вә шүшәйә дө-нүб галды.

— Комендантлығы,— дейә Сергей команда верди вә онлар аяглары астаная, мәтбәхдәки ведрәләрә илишә-илишә айын ишығында күмүш кими парылдаян күчәйә йүйүрдүләр.

Кәнддә мүбаризә гызышмышды. Онларын дахмада эшит-дикләри илк күллә сәси дүшмән батареясыны тутмалы олан дәстәнин әскәрләриндән Завясын атдығы түфәнкин сәси иди.

Сергей өз дәстәсилә коменданты ятмыш ердә тутмаг үчүн кизличә Федосиянын дахмасына яхынлашдығы заман онлар кичик бир тәпәнин дөшү илә, гарын ичилә килсәйә доғру сү-рүнмәкдә идиләр. Онлар әйинләринә ағ халат кейдикләрин-дән, гарын үстүндә сечилмәдән сүрүнүр, дахмаларын көлкә-синдә далдаланыр вә хәндәкләрин ичилә ирәлиләйирдиләр. Ирәлидә, һәр тәрәфә диггәтлә бахараг, сержант Сердюк сү-рүнүрдү. Онлар бу саягла сағ-саламат батареянын лап янына гәдәр сүрүндүләр. Топларын гара лүләләри гар вә көй зәмин-дә айдынча сечилирди; онларын дәһшәтли, динмәз ағызлары сүрүнәнләрин башлары үстүндә дикәлмишди. Үч салдат топ-ларын янында отуруб явашчадан сөһбәт эдирди. Батареянын габағында бир нөвбәтчи кәзиширди. Гар онун аяглары алтын-да екаһәнк бир сәслә гычырдайырды.

Сердюк нәфәсини чәкмәйиб көзләйирди. Нөвбәтчи хәндә-йин лап янында кери дөндү. Сержант онун энсиз күрәйини вә башынын үстүндә дикәлмиш сүнкүсүнү көрдү. О сәссизчә хәндәкдән чыхды вә ани бир сычрайышла немецин үстүнә атылды. Икиси дә гарын үстүнә сәрилди. Дүшмән фәряд эт-мәйә мачал тапмамыш Сердюк онун боғазыны сыхды. Анчаг топчулар өз йолдашларынын йох олмасыны дуйдулар.

— Һей, Һанс!— дейә онлардан бири нараһат бир һалда чы-ғырды; элә бу дәгигәдә гызыл әскәрләрдән бири эһтиятсыз бир һәрәкәтлә бир гуру будағы басыб гырды. Топчулар ко-мандасы, түфәнкләрини галдырдылар, бу заман Завяс өзүнү сахлая билмәйиб солдакинә бир күллә атды. Немец үзү гуй-лу йыхылды. Сонраки һадисәләр элә сүр'әтлә баш верди ки, онлар өзләри дә чашыб галдылар: онлара элә кәлирди ки, топларын янында һеч бир кәс йохдур, батарея артыг онла-рын элиндәдир. Йол сарыдан, плана көрә немец комендант-лығынын олдуғу тәрәфдән дә атәш сәсләри кәлди.

— Йүйүрүн ушаглар,— дейә Сердюк бағырды, анчаг һа-ман саат көзүнүн габағында гара көлкәләр көрдү. Көрүнүр ки, немецләр һүчум эдәнләрин аз олдуғларыны артыг баша дүшмүшдүләр, онлар әйилмәдән вә кизләнмәдән чүр'әтлә йү-йүрүрдүләр. Түфәнкләр ачылды вә Сердюк сағ аяғында бир-дән-бирә бир ағры һисс әдиб дизи үстә ерә чөкдү.

— Нә олду?

— Һеч, ушаглар, һеч! Һайды, онлара яйлым атәши ачын! Йүйүрәнләрдән бири ерә йыхылды, анчаг бу һал галанлары

лэнкитмәди. Намынын автоматы вар иди вә яйлым атәши фасиләсиз бир курулту һалыны алды.

— Ерә ятын ушаглар, онлары ердән вурун!

Онлар топларын керисиндә ерә ятыб гарын үстүндә айдын сечилән гара кәлкәләри нишан алдылар. Сердюк күлләни бошуна корламамаг үчүн диггәтлә нишан алырды.

Бирдән о үзүнүн бәрк үшүдүйүнү һисс этди; буна элә кәлди ки, бу автомат түфәнкин дибчийинин союғудур. Алны, бурну соююр, янаглары ағача дөнүрдү.

Түфәнки долдура-долдура о ашағы бахды вә гарын үстүндә бөйүк, гара бир кәлмәчә көрдү.

— Вурун ушаглар! Яйлым атәшилә атын!

Онун дизини гойдуғу бу кәлмәчә көрәсән нә имиш? Шалвары дизләрдән тамам исланмышды. Белә шахтада бу чох тәәччүблү бир шей иди. Элә бил онун үстүнә су төкмүшдүләр.

Немецләр инди мейданчанын ю тәрәфиндә йол кәнарындаки хәндәйин ичинә ятыб мүнтәзәм вә фасиләсиз бир сурәтдә күллә атырдылар. Сердюк архасында кизләндийи кичик гар тәпәсиндән башыны галдырыб вәзийәти баша дүшдү. Белә атышма сонсуз олараг давам эдә биләрди. Анчаг бүтүн кәндән атышма сәси кәлирди вә орда ишләрин нечә кетдийи мәлум дейилди. Онун беш нәфәрлик кичик дәстәси вә өзү орда чох ишә ярая биләрди.

— Һайды ушаглар, бунларла чохлу авара олачағыг! Ура! Вәтән уғрунда, Сталин уғрунда!

Онлар бир нәфәр кими ерләриндән сычрадылар. Әйилә әйилә йүйүрәрәк, сүнкүләрини ирәли узадыб автомат түфәнкләрин курултусу вә пулемйот яйлым атәшләри үстүнә чумдулар. Бир нечә сычрайышла онлар хәндәйә чатдылар вә сәрсәмләйиб чаш галмыш немецләрин үстүнә атылдылар. Йол кәнарындаки хәндәк сусду, элә бил ки, гурдун уламасы боғазында галды. Немецләрин мейитләри гара ләкәләр һалында гарын үстүнә сәрилмишди.

— Инди һара?—дейә Завяс тәйшүйә-тәйшүйә сорушду. Анчаг Сердюкун чавабы эшидилмәди. Онлар һейрәтлә бир-биринә бахышдылар.

— Һей, йолдаш Сердюк, һардасыныз?

— Нә олмушдур,—дейә Сердюкун эн яхын досту Александр сорушду.

— Һәлә дейин көрәк, о бизимлә биркә йүйүрдү я йох?

— Дәли олубсан нәдир, әлбәт ки, йүйүрдү!

— Бәс нечә олду?

— Будур, бурда йыхылыб, бурда!—дейә һамыдан кичик олан Ваня тәйшүйә-тәйшүйә чығырды.

Алексей ора йүйүрдү. Сердюк топларла хәндәйин арасында яры йолда йыхылыб галмышды.

— Нә олуб?—дейә Ваня боғуг бир пычылты илә сорушду.

Алексей гарын үстүнә бахды. Айын ишығында топларын янындан тутмуш мейитин дүшдүйү ерәдәк ганлы изләр, ири ган кәлмәләри айдын көрүнүрдү.

— Һарасына дәйиб?

Алексей динмәзчә бармағы илә көстәрди. Аяғы вә топуғу гылчасынын галан һиссәсинә демәк олар ки, дик бир вәзийәт алмышды. Бу ерин әтрафындаки гар гара бир кәлмәчәйә дөнмүшдү.

— Ону аяғындан вурублар, элә бил бычагла кәсибләр...

— Бир бахын һа! О бу аягла йүйүрүрмүш!

— Бахмаг вахты дейил! Комендантлыға, ушаглар, орда гызғын атышма кедир!

Онлар гычырдаян гарын үстү илә тәләсик Алексейин даһынча йүйүрдүләр.

Биринчи күллә ачыланда, капитан Вернер комендантлығда сәфәр чарпайысында ятмышды. О штабдан телефон эдиләчәйини көзләйир вә эвә кедә билмәмишди. О бири диварын дибиндә фелдфебел мөһкәм ятмыш, о бири отагда исә, һәмишә олдуғу кими, салдатлар һара кәлди, сәрилиб ятмышдылар. Капитан хейли көзләмиш, анчаг телефон сәсләнмәмишди. Ону о бири отагдан кәлән фысылтылар да, фелдфебелин хорнасы да әсәбиләшдирирди. Чарпайы бәрк вә нараһат иди. О ахыр юхуя кетмишди. О күллә сәсинә айылды.

— Енә кәндә ким исә, вейилләнир,—дейә дүшүнәрәк әсәбиләшди. Немец әмрләринин күчсүзлүйүнү көстәрән бу ени дәлил ону гәзәбләндирирди.

Анчаг демәк олар ки, эйни заманда икинчи, үчүнчү күллә сәсләри дә кәлди. Капитан ериндән гопду.

— Заузе, дурун!

Фелдфебел артыг аяг үстүндә иди. Пәнчәрәнин габағында аяг сәсләри эшидилди вә салдатлар отаға долушду.

— Болшевикләр кәндәдир!

— Гапылары бағлайын! Ишығы сөндүрүн!—дейә Вернер команда верди вә онлар ағыр ири чәфтәләри чәкмәйә, гапынын даһына энинә тирләр гоймаға башладылар.

Телефон олан отаг эн кениш отаг олуб мұдафиә үчүн һа-мы отаглардан ярарлы иди. Һәрчәнд Вернер бурда доғрудан да мұдафиә вәзийәтиндә олачағыны дүшүнмүрдүсә дә, анчаг енә мұдафиә үчүн һәр шей һазырланмышды. Гапы галын тахталардан гайрылмыш вә мөһкәм иди. Вернер бир дә онун үзүнә дәмир вурмағы вә чәфтәләри мөһкәмләндирмәйи әмр әтмишди. Диварлар йоғун шалбанлардан тикилмиш, пәнчәрә-ләрин дал гапылары мөһкәм иди. Эв чохдан тикилмиш вә көрү-нүр ки, амбар олачағы нәзәрдә тутулмушду. Салдатларын галдыглары вә замынларын һәбс әдилдикләри һиссә исә, сон-радан, бура кәнд совети, гызыл кушә вә китабхана көчдүкдән сонра тикилмишди. Орда диварлар назикди вә гапылар садәчә ачарла бағланырды.

— Мазгаллары ачын!

Онлар һаман саат диварларын узунуна гоюлмуш шалбан-лары дийирләтдиләр. Бурда чәркә илә ичи гумла долу кисә-ләр дүзүлмүшдү, дөшәмәнин лап үстүндәчә әнсиз дәликләр ачылмышды. Салдатлар ерә узандылар. Дәликләрдән исти отаға союг долду, бухар әмәлә кәлди. Түфәнкләр һүрүшдү.

Гоншу отагдан аддым сәсләри кәлди, лап яхындан бир күллә ачылды.

— Штаба телефон әт, тез ол, штаба телефон әт! Партизан-лардырмы?—дейә Вернер тәйшүйә-тәйшүйә пулемйота лента тахан нөвбәтчидән сорушду.

— Йох, Ордудур!

— Чохдурлармы?

— Билмирәм, һәр тәрәфдән атырлар, көрүнүр һәр тәрәф-дән кәндә кирибләр.

Вернер сөйүш сөйдү.

— Телефон әт, телефон!

— Чәнаб капитан, телефон ишләмир...

О сычрайыб столун янына йүйүрдү, анчаг трубка бағыр-масы, сусмуш гутуну дөйәчләмәси бошуна кетди.

Телефон өлү кими сусмушду...

— Алчаглар кәсмишләр!

О гәзәблә юмруғуну чырпды. Телефон курулту илә ерә дүшдү. О тәпийлә телефону вуруб күнчә атды.

—Өзүмүз өһдәләриндән кәләрик! Диггәт!

Күчәдән күллә яғырды, күлләләрин галын диварларын шалбанларына дәйиб таппылдамасы әшидилирди. Гоншу ота-ғын гапысыны түфәнк дибчикләрилә дөйәчләйирдиләр, анчаг ялныз таггылты сәси кәлир, гапы сарсылмырды.

Комендантлыг бинасына һүчума лейтенант Шалов рәһбәр-лик әдирди. Онлар һәлә биринчи гапыны сындырыб ичәри кирмәмишдиләр ки, батареяны тутмуш дәстә өзүнү етирди.

— Сердюк һаны?

— Сердюк һәлак олду, батареяны алдыг.

Онлар биринчи отагда салдатларын ятагларыны, ора-бура дағылмыш шейләр көрдүләр, бир нәфәр дә адам йох иди.

— Ай әчлафлар, ояныб о бири отагда кизләнибләр.

— Ордан да говарыг...

Ичәридән курулту илә шалбан дийирләнди вә дәликләр-дән күлләләр яғмаға башлады.

— Чыхын! Байырдан алачағыг!

Онлар зәнчир кими эвин дөврәсинә дүзүлдүләр, анчаг һа-ман саат баша дүшдүләр ки, бура бир нөв галадыр. Мөһкәм диварлардан күллә кечмирди. Онлардан хырда парчалар го-пур, анчаг диварлар саламат галырды.

Пулемйотлар яман шаггылдайырды. Дәликләрдә көйүмтул вә гырмызы аловлар яныб-сөнүрдү. Эв өлүм яғдырырды.

— Онлар күлләни әсиркәмирләр,—дейә Шалов мырыл-данды.

— Йолдаш лейтенант, көрүнүр мұдафиәйә һазырланыб-лармыш...

Бүтүн кәндә атышма кедирди. Көрүнүрдү ки, айры-айры дәстәләр немецләри өз постларында мұһасирәйә алмышдылар. Анчаг мөһкәмләнмиш дахмадан кәлән курулту бүтүн сәсләри батырырды.

— Һайды ушаглар, ораны алмаг лазымдыр... Сүһи ачыла-надәк кәрәк ораны тутаг. Сәһәр онларын тәсадүфән кечән бир һиссәси кәлиб чыхса, бүтүн иш позулар...

Онлар тәпәләрин далында, хәндәкдә узаныб сәрраст атәш-лә дәликләрдән узанан түфәнкләри вуруб гырмаға чалышыр-дылар. Анчаг атәш бир дәгигә дә кәсилмирди.

Левонюккилин эвиндә немецләри гафил тутмушдулар. Дахмая сохулан дөйүшчүләр онлары ятмыш көрмүшдүләр. Салдатлар горхмуш һалда ерләриндән сычрайыб ятагларынын янындаки түфәнкләри гапыр, аяглары ора-бура атылмыш кә-мәрләрә илишир, йыхылырдылар.

— Ерә узанын,—дейә Минченко, өзүнү итирмиш олан Ле-вонюка бағырды. Арвад буна гулаг асыб ерә узанды вә өз балача

гызы Ганканы чарпайынын алтына сохмаға чалышды. Анчаг арвад ишин нә ердә олдуғуну һәлә яхшы-яхшы баша дүшмәйә мачал тапмамыш дахмада енә сакитлик олду. Дөйүшчүләр йох олдулар; алт палтарында олан немец мейитләри ерә сәрилиб галмышды.

— Найды, Васка, мәнә көмәк элә, бу ләшлери дахмадан чыхарыб атаг,—дейә арвад енә дә титрәк бир сәслә оғлуну чағырды вә онлар икиликдә мейитләри чыхарыб атмаға башладылар. Онлар ағыр-ағыр нәфәс ала-ала мейитләрин аягларындан япышыб сүрүйүрдүләр. Васканын чәми он ики яшы варды, арвад өзү исә, һамилә иди.

— Яваш-яваш, нә олуб, һара тәләсирсән ки?—дейә арвад оғлуна чығырды. Анчаг Вася һара тәләсдийини билирди. О вахтында гызыл әскәрләрин ардынча чыхыб кедә билмәмишди, инди исә, будур, анасы бу сарсаг ишлә ону ләнкидирди. Орда, кәнддә бәрк атышма кедир, сәс-куй голуб, о исә, ора гачыб олан һадисәләри өз көзү илә көрмәк әвәзинә, бурда немец өлүләринин аяғындан тутуб сүрүмәйә мәчбур галмышды. Бәлкә она һәлә түфәнк дә верәрдиләр,—ким билир, бирдән вердиләр?

Сакитлик чохдан позулмушду. Инди артыг һеч ким кизлинчә кәлмир, чәпәрләрин ардилә сүрүнмүрдү.

Гызыл әскәрләр кәндә яңашанда группалара айрыланда лейтенант онлара демишди ки:

— Ушаглар, кәнддән бирчә нәфәр дә, тәк бирчә нәфәр дә сағ чыхыб гача билмәмәлидир.

Һамысы яхшы билирди ки, бу ишин мүвәффәгийәти бундан асылырды.

Немецләр чүрбәчүр ерләрдә өзләрини чүрбәчүр апарырдылар. Бә'зи ерләрдә онлар дахмаларын ичиндә өзләрини мүдафиә этмәйи гәрара алмышдылар, бә'зи ерләрдә чахнашмая дүшүб бирчә алт палтарында, анчаг әлләриндә түфәнк вә эһтият күллә, һәйәтә гачырдылар. Онлар яры чылпаг һалда шиддәтли шахтая чыхыб амбарларын тинләриндә, чәпәрләрин ардында ерә ятыб инадла атышырдылар.

— Әл-аяға долашмайын, чәкилин!—дейә Сергей бирдән-бирә һарданса ердән чыхмыш кими дүз чапрас атәшин алтына сохулан арвадлара чығырырды.

— Йолдашлар, мәним дахмамда алты немец вар, алты немец! Тез кәлин!—дейә Пелчариха бир гызыл әскәрин голундан тутуб чәкирди.

— Дахман һардадыр ки?

— Әши сән кәл, мән сәнә көстәрәрәм, бурда һей бурда, лап яхында,—дейә арвад ону дилә тутур элә бил кирайә вермәк үчүн мәнзил тә'рифләйирди.

Онлар арвадын далынча йүйүрдүләр, анчаг һаман саат көрдүләр ки, иш о гәдәр дә садә дейил. Онлары мөһкәм атәшлә гаршыладылар. Бурда да диварлардан дәликләр ачылмыш вә онлардан өлүм яғырды.

Пелчариха гызыл әскәрләрлә бирликдә ерә ятды. Онун янында олан кәнч бир оғлан әлини синәсинә апарды вә зарыһыб башыны түфәнкин лүләси үстүнә саллады.

— Ушаглар, бундан шей чыхмаз,—дейә арвад бағырды.— Беләликлә онлар сизи бир-бир дәнләйиб өзләри дахмада галачаглар! Дахманы яндырын!

— Бу дахма сәнинкидирми?

— Бәс кимин олачаг? Яндырын, яндырын!

— Эвдә адам йохдур ки?

— Бир чаға вар... Бөйүкләр чыхыб гачдылар, о орда... бешикдә галды...

— Яхшы бәс нә данышырсан?—дәли-зад олмайыбсан ки, ай арвад?

Арвад гызыл әскәрин голундан япышды:

— Нә чарә оғлум, нә чарә! Сизи бир ушағын бадына вермәк олмаз ки... Мән анаям, сәнә дейирәм ки, дахманы одла!

— Ағлыны башына йығ, ай арвад! Нә данышырсан!

— Дахманы яндырын, дейирәм! Будур, көрүрсүнүзмү?!

Икинчи бир гызыл әскәр тәләсик яйлығы илә әлини сарыһырды. Яйлығын үстүнә ири ган ләкәләри сызыб чыхырды.

Дөйүшчүләр Пелчарихая гулаг асмырдылар. Анчаг о сөйләнә-сөйләнә, дилә тута-тута онларын шинелиндән япышырды.

— Ай арвад, бурда әл-аяға долашма, вуруб өлдүрәрләр! Көрмүрсәнми нечә күллә яғдырырлар?

— Гоча бир арвада ким күллә атачаг...

Дәликләрин бириндә түфәнк сусду.

— Бах, көрүрсүнүзмү? Яхшыча атанда, ишләр дүзәләр!

— Ай ушаглар, дамдан кетсәниз нечә олар? О бири тәрәфдән мән сизи өтүрәрәм!

— Һә, бах, бу башга мәсәлә! Йохса элә япышмысан ки, яндырын, яндырын! Онун йолу һардандыр? Кедәк!

Бир нечә адам галыб ики гат артыг күллә атырдылар. Галанлары Пелчариханын далынча йүйүрүшдү. Бир дәгигә сонра дахманын ичиндә боғазлашма башланды.

— Атмайын!—дейә Пелчариха гапыны тайбатай ачараг бағырды.—Атмайын!

Онлар аяга сычрадылар. Дахмада немецләрн мейитләри ерә сәрилмишди, бә'зиси үзү гуйлу пулемйотун үстүнә йы-хылмыш, 'бә'зиләри сүнкүдән кечирилмишди.

— Бир бах, Серйожа, дүз алнындан дәйиб...

Нишанчы мәғрур бир һалда өз ишинин нәтичәсинә бахыр-ды. Пелчариха бешикдән ушағы гапды.

— Өлдүрүбләр...—дейә о өлү, боғуг бир сәслә сәсләнди.

Онлар дөнүб бахдылар. Хырдача мейит анасынын гуча-ғында салланмышды, башы эзилмиш, бешик гана булаш-мышды.

— Йәгин ки, ушаг бешикдә ағлайыб, о эчлафлар да диб-чиклә вуруб өлдүрүбләр...

Пелчариха ушағын мейитини гучағында тутуб дурмуш вә йүнкүл мейити гейри-ихтияри йырғалайырды.

— Көрүрсүнүзмү?... Сиз исә яндырмаг истәмәдиниз... Уша-ға рәһминиз кәлди... Ушағын үстүндә ики адам да яраланды...

— Яваш, ана яваш...

— Мән ки, ағламырам, эзизим, ағламырам ки... Ах, мәнә бир түфәнк верәйдиниз...

Кәнддә түфәнк сәсләри яваш-яваш кәсилирди. Мүбаризә ялныз комендантлығын гаршысында давам эдирди. Көй ар-тыг ишыгланырды, йүксәкдә ай әлван һалә ичиндә әри-йирди; онун ики тәрәфиндә зәфәр тачы кими көрүнән гур-шағы сүтунлары да әрийирди. Һава учсуз-бучагсыз көй бир бошлуг һалтыны алып, санки бүтүн дүня бузла долдурулмуш бир шүшә күрә иди. Ялныз комендантлығын гаршысында фасиләсиз атылан түфәнкләрин гырмызы ишылтылары бу күмү-ши мавилийә гарышырды.

— Беләликлә бир иш көрә билмәйәчәйик, ушаглар... Пән-чәрәйә бир гумбара атмаг лазымдыр, бәлкә пәнчәрәнин далт гапылары о гәдәр мөһкәм дейил...

— Ора яхын дүшмәк олар? Дәли кими күллә яғдырырлар...

Доғрудан да диварлардаки дәликләрдән од яғырды. Күл-ләләр фасиләсиз шаггылдашыр, гар бирдән йүз ердән кичик булут йығымлары кими соврулурду.

— Һава ишыглашыр,—дейә Шалов нараһат бир һалда, ишыглашан көйә бахды. Үфүгдә узагларда артыг чәһрайы бир золаг көрүнүрдү. Мүбаризә онун көзләдийиндән чох узан-мышды. Күн доғандан сонра, йолда немец дәстәләри раст кәлә биләр, буңлара көзләнемдән көмәк кәлә биләрди. Кечәнин га-ранлығы алтында олан бүтүн ишләр кизлин гала биләрди. Күн-дүз исә, немецләри мәңһулийәт горхусундан азад эдәр, он-

лары байыра чыхыб һәрәкәт этмәйә имкан верирди. Йәгин бу дәстә илә марагланырлар, белә оландә телефон рабитәсинин кәсилмәси онларын диггәтини чәлб эдәр, адам көндәриб ах-тармаға башларлар. Күн немецләрә көмәк эдәрди.

— Һайды, ушаглар...

— Һеч бир шей чыхмыр, йолдаш лейтенант... Бурда бир ил дә отуруб галмаг олар. Анчаг, гумбара атмаг олсайды!

— Нә олар, бир тәчрүбә этмәк лазымдыр,—дейә бирдән Сергей дилләнди.

— Нә данышырсан, нечә тәчрүбә эдәчәксән?

— Зәрәр йохдур, эдәрәм...

О узагдан һәрләниб, тиндән, кизлинчә диварда дәлик олмаян тәрәфдән яхынлашды. Йолдашлары күлләнин она дәймәсиндән әһтият эдәрәк атәши кәсдиләр.

— О нә этмәк истәйир,—дейә Шалов һәйәчанла сорушду.

Анчаг Сергей сакитчә сүрүнүрдү. Сүбһүн союг алагаран-лығында орда, гаранлығы дәликләрдә түфәнкин лүләсинин тәрпәнмәси, онун һәдәфи ахтармасы вә өлүм яғдыран дүз вур-масы көрүнүрдү.

Бирдән Сергей аяга галхды. Онлар нә олдуғуну дүшүн-мәйә мачал тапмамыш Сергей онларла өлүм яғдыран дәлик-ләрин арасында дикәлди, бойлу-боюна аяга галхды вә бир гумбара бағламасыны сүр'әтли бир һәрәкәтлә атды. Алов галхды. Пәнчәрәнин габағындаки адам элә бил һавада асы-лыб галды. Сонра о йырғаланды вә яваш-яваш ерә чөкдү.

— Ирәли!—дейә Шалов команда верди. Онлар эвә доғру чумдулар. Мазгалдаки пулемйот сусмуш гана булашмыш пулемйотчулар сусмушдулар. Гумбаралар өз ишләрини көр-мүшдү.

— Ирәли, ушаглар!

Онлар эвин үстүнә күллә яғдыра-яғдыра вә сынмыш пән-чәрә шүшәләри әлләрини яралая-яралая, гумбараларын ачды-ғы дәликдән ичәри төкүлмүшдүләр. Алов дилләри галын шалбанлары яламагда иди.

— Орда бизимкиләр вар, бизимкиләр ордадыр ахы!—дейә Малючиха кәскин бир сәслә бағырды. Замыңлар ялныз инди һамынын ядына дүшдү.

Онлар исә, диварларын дибиндә дуруб гулагларыны ора даямышдылар. Биринчи күллә атыланда, онлар ятмамышды-лар, һамысы бирдән онун сәсини өз үрәкләринин зәрбәси кими эшитмишди. Биринчидән сонра енә күлләләр ачылмыш-ды. Йох, йох, шүбһә йохдур ки, бу нөвбәтчинин атдығы тә-садүфи күлләләр дейилди.

— Бизимкиләрдир,—дейә Чечориха уча, гырыг бир сәслә сәсләнмишди.

— Бизимкиләр,—дейә Олга пычылдамышды. Бирчә Малаша ериндән тәрпәнмәйиб, шүшә һалыны алмыш көзләрини гаранлыға зилләйиб дурмушду.

— Килсәнин янында атырлар,—дейә Евдоким дилләнмишди.—Онларын батареясынын янында...

Диварын лап дибиндә бир күллә ачылды. Олга гышгырды.

— Яваш ай гыз! Бизимкиләр бурдадыр, бурда...

Онлар тәләдә олан кими отуруб галмышдылар. Онлары гаранлыг бүрүмүшдү, һеч бир шей көрүнмүрдү. Диварын далында исә, атышыр, йүйүрүшүр, гызғын вурушурдулар, онлар исә, һеч бир шей көрмүр, һеч бир шей билмирдиләр.

— Бизимкиләр кәлиб чыханадәк немецләр һәлә бизим ишимизи битирәрләр,—дейә дүшүнәрәк Грохач һеч бир шей сөйләмәди ки, арвадлар горхуя дүшмәсинләр. О, гапынын далыны диггәтлә динләйирди. Анчаг бираз сонра онлар гоншу отагда гапынын дибчикләрлә бәрк-бәрк вурулдуғуну, гапыларын гопуб дүшдүйүнү, бәрк аддым сәсләрини эшитдиләр. Грохач юмругларилә гапыны дөймәйә башлады.

— Ушаглар! Гапыны ачын чыхаг! Бизи байыра бурахын!

Анчаг гапынын далында курулту вә аяг сәсләри давам эдир онун сәсини һеч кәс эшитмирди.

— Ай арвадлар, көмәк эдин, йохса эшитмирләр! Нә вахтадәк бурда галачағыг!

Олга ериндән сычрайыб юмругларилә дивары бәрк-бәрк дөймәйә башлады. Чечориха да онун кими этди.

— Ушаглар! Бизи бурахын!

Диварын далында курулту давам эдирди. Анчаг дустанларын шиддәтлә сәсләринә һай верән йох иди.

— Бәркдән чығырын арвадлар, ахыр ки, эшидәрләр!..

— Бу нечә ишдир, көрәсән кәнддә һеч кәс онлара демәйибми? Бизи яддан чыхарыблар нәдир?

Енә юмруглар курулдамаға башлады, анчаг эйни заманда байырдан да аяг сәсләри кәлди. Көрүнүр ки, дөйүшчүләр эвдән чыхырдылар. Бир ан сакитлик олду. Дустанларә элә кәлди ки, гаршыларында дибсиз бир учурум ачылды.

Хилас олмаг умуду боша чыхды.

— Бу нечә ишдир?—дейә Евдоким батыг бир сәслә сорушду.

— Бизимкиләр кетди, нәдир?

— Oh!—дейә Олга һөнкүрдү.

— Сус, ахмаг! Сиз дә гоча вә ахмагсыныз! Эшитмирсинизми, о тәрәфдән кәлмәйә чалышырлар?

Онлар сусду. О бири тәрәфдән курулту вә түфәнк сәсләри ики гат шиддәтлә эшидилирди.

— Күчәдән кәлмәк истәйирләр...

— Көрәсән бу атылан кимин пулемйотудур?

— Немецләринкидир... Инди исә, бизимкидир, эшидирсәнми?

Онлар бир ерә йығышыб һәйәчанла динләйирдиләр. Тәкчә Малаша ялыз отуруб һәрәкәт этмирди, элә бил ки, һеч бир шей олмамышдыр.

— Oh, аман аллаһ, эй рәһмдил аллаһ!—дейә Евдоким көксүнү өтүрдү.

Грохач она бахды.

— Нә вар, дуа этмәк истәйирсән нәдир?

— Истәйир, гой эләсин,—дейә Чечориха гочаны мүдафиә этди,—Бу сизә мане олмур ки?!

Евдоким гапынын габағында диз чөкдү вә титрәк гоча сәсилә дуа охумаға башлады.

Грохач чийинләрини атды. Диварын далында күлләләр шаггылдады вә бирдән шиддәтлә бир курулту эшидилди һәр бир шей титрәди, элә бил ки, эв учду.

— А-ааһ!—дейә Олга бәркдән гышгырды.

Сәсләр кәлди. Курулту шиддәтләнди. Хардаса, лап яхында дәһшәтлә бир арвад чығыртысы гопду, демәк олар ки, эйни заманда аддым сәсләри кәлди вә дивара түфәнк дибчикләрә вурумаға башладылар.

— Гапыдан! Гапыдан!—дейә Грохач команда верди. Онлар чәкилдиләр. Гапы курулту илә гопуб дүшдү.

Онлара элә кәлди ки, гапыдан ишыгылы бир күн ичәри сохулду. Гоншу отағы артыг гырмызы аловларла гарышыг солгун бир сүбһ айдынлығы ишыгландырмышды. Малючиха бәркдән төйшүйә-төйшүйә ичәри сохулду.

— Бизимкиләр кәлди, бизимкиләр! Чыхын!—дейә чыгырараг, о, каһ күлүб, каһ ағлаяраг, Чечориханын голундан япышды.—Ушаглар мәним янымда, сағ-саламатдырлар... Бизимкиләр кәнддәдир! Бизимкиләр кәнддәдир!

— Яваш, ай арвадлар!—дейә Грохач онлара чыгырды.—Бир гоюн чыхаг!

Малаша бир сычрайышла ердән галхыб бир кәлмә динмәдән эвдән чыхыб гачды. Гапынын ағзында кәнч бир дөйүш-

чү отуруб, аягыны сарыйырды. Малаша инамлы бир һәрәкәтлә оғун янындаки түфәнки гапды.

* * *

Капитан Вернер түстүдән боғулурду. Һәр тәрәфи мөһкәм бағланмыш отагда фасиләсиз күллә атылдығындан, тамамилә гаранлыг иди. Түстү адамы боғур, көзләрини яндырырды. Түфәнкләрин лүләләри гызмышды. Диварын дибиндә яралы бир салдатын зарылтысы адамын зәһләсини апарырды. Вернер истәйирди ки, дөнүб онун дүз үзүнә бир күллә вурсун, анчаг о өз автоматындая бирчә дәгигә дә айрыла билмирди. Отагда яралылар бир-бири үстүнә йыхылмышдылар. Вернер дүшүндү ки, бурдан саламат гуртара билмәйәчәк. Ону гафил тутмушдулар. Капитан һеч бир шей баша дүшә билмирди; әлдә олан бүтүн мә'лумата көрә чәбһә бурдан чох узагларда иди. Анчаг бирдән-бирә немец комендантлығы мұһасирә эдилмишди. Һәм дә мұһасирә эдәнләр партизанлар дейилди; бу ола биләрди, партизанлар узаг чәбһә архасында да буну эдә биләрдиләр. Анчаг бураны низами гошун, Гызыл Орду дәстәси мұһасирәйә алмышды.

Яралы даһа да бәркдән зарыйырды. Лә'нәт шейтана, көрәсән бурдаки һадисәдән һеч кәсин хәбәри йохдурму? Бу нә гәдәр давам эдә биләчәк? Рабитә хәтләри кәсилмишдир, бир ерлә элагәйә кирә билмәк үчүн һеч бир имкан йохдур. Атәш сәсләри кәсилирди, комендантлыг гаршысындаки мейданчада сәс-күй кетдикчә артырды. Көрүнүр ки, онун дәстәси артыг гырылыб гуртармышдыр вә комендантлыг ахырынчы мұдафиә мөвгеидир.

Бирдән түстүдән гаралмыш һаваны гулаг батыран бир патлайыш сарсытды. Һава далғасы ону узаға, диварын дибинә атды. Чығыртылар гопду. Пәнчәрәнин дал гапылары гопуб дүшдү вә о анлады ки, пәнчәрәйә гумбара бағламасы атыблар. Алов галхды. Вернер чийниндә бир санчы һисс этди. Ерә эт парчалары, әл, аяг гырынтылары төкүлмүшдү. Йох даһа бурда көрүләчәк бир иш галмамышды. Вернер гоншу отаға кечди. Бурда бир аз сакитлик иди. Бу кичик дәһлиздә бирчә мазгал вар иди, пулемйотчуя чаваб верән йохдуса да, о ара вермәдән атәш ачагда иди. Көрүнүр ки, бу тәрәфдән һамы чәкилиб кетмишди. Вернер дал тахтаны чәкди. Пәнчәрәнин гапылары курулту илә ачылды. Капитан гарын үстүнә атылды, гарын вә көйүн сүбһә мәхсус парылтысы онун көзүнү гамашдырды. Архадан аяг сәсләри кәлди. Көрүнүр, гызыл әскәр-

ләр эвә сохулмушдулар. Капитан ири сычрайышларла илк раст кәлән биная, Малюккилин амбарына сары йүйүрдү.

Бирдән Малаша ердән чыхан кими онун йолуну кәсди. О түфәнкин лүләсиндән япышыб яни бир һәрәкәтлә капитанын үстүнә чумду. Вернер гызын гара бугдайы үзүнү вә янан көзләрини лап яхында көрдү. Дағылмыш сачлар бу дәһшәтли вә һәйәчанлы үзүн дөврәсини алмышды. Малаша мөһкәм голларынын бүтүн гүввәтилә түфәнки башынын үстүнә галдырды. Вернер нишан алды. Тапанчанын ачылмасилә дәһшәтли бир дибчик зәрбәсинин онун башына әнмәси бир олду. Капитан зарыйыб ағзы үстә ерә йыхылды. Онун көзләрини ган басды, гаты бир далға кими боғазыны тутду. Вернер боғулурду.

Малаша ондан ики аддым аралы ерә йыхылмышды. О күлләнин атылмасы илә сынан сүмүк сәсини бир вахтда эшитмишди. Өз бәдәниндә күлләни о бир сәадәт кими һисс этди. Күллә гарнындан дәймишди, әлә белә дә олмалы, гарнындан дәймәли иди. Онун додагларында бир хошбәхтлик тәбәссүмү көрүндү. Онун үзүнү дүз бир ай әрзиндә союг гочалыг маскасына дөндәрән ифадә тамамилә йох олду. Гара көзлү, гара бугдайы, кәндин ән көзәл гызы Малаша, голлары яна ачылмыш, үзү көйә йыхылыб галмышды. О һәлә түфәнкин лүләсини әлиндә сыхырды, анчаг һәр бир шей артыг ондан узаглашмыш, рәнжарәнж бир парылты, бузлу сәһәрин мавилийи, үстүнә күнәш шүалары дүшмүш парылдашан гарын ичиндә үзүб кетмишди.

Бу илк шүалар көй гуршағыны енә чанландырды. Онун союг ярым даирәси бүтүн кечәни көйдә көрүнмәкдә иди, анчаг ялныз ағымтыл бир золаг кими көйүн дәринлийиндә зорла сечилирди. Инди күнәш она парылты вә һәрарәт вермиш вә о һавада чичәк тозу кими зәриф бояларла чилвәләнирди. О, чәһрайы илк баһар ясәмәни кими бир рәнкә чалыр; бәнефшә, парлаг гызыл күл, зәрли хорузкүлү рәнкләрилә бояныб ойнашырды.

Малашанын көзләри көйдә учалмыш бу парлаг ярым даирәйә зилләнмишди. Онун һәяты ганы илә бирликдә бәдәниндән ахыб кедирди. Бармаглары гыч олур, аяглары вә бәдәни соююрду. Мәс'уд көзләри исә, узаг көйләрин бу учундан о бири учуна кедән бу парлаг йола, кетдикчә ишыглашан, кетдикчә күнәш ишыгы илә долан мавиликләрдәки шәнлик йолуна тикилмишди. Кәндин ән көзәл гызы, колхозун ән

яхшы ишчиси олан Малаша бу рәнкин йол илэ кедирди. Гэ-зетлэрдэ бир заман онун барэсиндэ язмышларды, яй кечэлэ-ри бир заман онун үчүн мәнэббэт чичэклэрилэ чичэкленэрди.

Артыг нэ гар, нэ шахта варды. Башынын алтында от-лар, ичи чичэклэрлэ долу галын отлар хышылдайырды. Су шырылдайырды, һардаса яхында сэрин су булағы чағлайыр-ды. Кечэнин сэссизлийи ичиндэ гармон чалынырды. Көзлэри семада көй гуршағыны ахтарырды,—анчаг йох, көй гуршағы нэ кэзир, инди ки, яй кечэси иди. Иван шән-шән жүлүр, бу-дур суну гара гашлары алтындаки боз көзлэри онун лап үзүнүн яхынлыгындадыр. Кечэнин гаранлығы севкилисинин хяялыны чулғады. Ахы көй гуршағы вар иди, о индичэ вар иди. Ону бир дэ көрмэк, онун парылтысына доюнча бахмаг истэди. Малаша чэтинликлэ дирсэклэниб галхды. Онун ичэ-рисини дөзүлмэз бир ағры сарсытды вэ о енэ гарын үстүнэ йыхылды. О өлмэкдэ олдуғуну баша дүшдү. Онун эллэри рэнкарэнк лентаны, көйэ чэкилмиш көй гуршағыны тутмаг истэйэрэк, һавада ойнады. Көзлэри көйэ дикилиб шүшэйэ дөндү. Аралы галмыш додаглары арасындан мүнтэзэм, ағ дишлэри көрүндү вэ үзүндэ изтирабла долу бир тэбэссүл донуб галды.

Эвлэрин архасындаки сэс-күй шиддэтлэнди; бу тутдугла-ры немецлэри кэтириб кэлэн арвадларын сэслэри иди. Тер-пилиха гачгыны өз төвлэсиндэн тапмышды. О түфәнжини атыб ачыг гапыдан ичэри сохулмуш вэ күнчдэ бир йығын отун ичинэ кириб бүзүшмүшдү. Ону гарын үстүндэ галмыш лэпирлэри элэ вермишди. Терпилиха гызыл эскэрлэри көмэйэ чағырмамышды; о вэ Грохачын ики гызы эллэриндэ яба вэ дырмыг, эһтиятла төвлэйэ кирдилэр.

— Ней, фриц, чых көрэк! Бир даян, Фроска одур ней, күлэшин ичиндэ отуруб...

— Итэлэмэйин, инди мэн ону яба илэ бир йохлайым!

— Диварын дибилэ кет, диварын дибилэ, эчлаф бирдэн атыб элэр...

Арая алынмыш гочаг сөzlэри баша дүшмүрдү, анчаг кү-лэшин арасындан ябанын узандығыны көрдү. Немец тэлэсик чыхды, үстүндэн күлэши чырпды. Эйниндэ чындыр бир мундир варды, башына исэ, арвад трикосу сарымышды.

— Бир көрүн нэ оғландыр, бир тамаша эдин а, гызлар! Найды, тэрпэн көрэк, тэрпэн...

Горхуя дүшмүш немец тэлэсик гапыя йөнэлди. Гапынын ағзында аяғы илишиб бүдрэди.

— Бир көрүн нечэ сүрүнүр... Пәнчэлэрини юхары галдыр көрүм, юхары. Фроска, бир бах көр, күлэшин ичиндэ түфәнк йохдур ки? Лазым олар...

Гыз күнчү диггэтлэ ахтарды.

— Йохдур, көрүнүр эввэлчэ һараса туллайыб.

— Бир ийидэ бахын! Баһо, нэ гэшэнк чэкмэлэри вармын, һа-һа-һа!—дейэ Терпилиха күлдү.

Немец аягларына чындыр сарымышды.

— Дейэсэн аягларыны дон вуруб, бир көр аягларыны не-чэ чэкир.

— Ону бура чағыран йох иди ки, өз харабасында отуруб собанын габағында кейфи истэйэн гэдэр гызына иди... Йох, хатири бизим торпаглары истэйирмиш!

Күчэ чамаатла долмушду.

— Ону һардан тутмусан, а Терпилиха?

— Оһо, оһо, бир буна бахын һа!

— Сизэ нэ вар? Көрмүрсүнүзмү эсир апарырам? Яхшысы будур ки, ағзынызы айырыб бахмагданса, сиз дэ өз амбар-ларынызы, тейлэлэринизи ахтарын. Онлар инди мэтбэх бө-чэйи кими һэр яна яйылыб кизлэниблэр, ахтарыб тапмаг ла-зымдыр!

— Дүз дейир,—дейэ чолаг Александр тэсдиг этди.

— Найды, арвадлар, кэлин ахтараг көрэк һарда кизлэ-ниблэр.

Һамы дағылышыб эллэринэ яба, бел, балта гапыб кэл-дилэр.

— Кэлин һамымыз бир ердэ, кедэк!

— Дэстэ илэ хош кечэр!

— Оһо, Лйонка горхур ки, бирдэн бир немеци аяглар!

— Лазым кэлсэ, элэ аяглара ки, һеч чынғыры да чых-маз!

— Яхшы, яхшы, ай арвадлар,—дейэ Александр онлары сакит эдирди,—аз данышын.

Онлар һамысы дэстэ илэ дахма-дахма кэзмэйэ башлады-лар. Амбарлары ахтардылар, тейлэлэрэ көз етирдилэр. Ушаг-лар шән-шән чығырышараг, онлары эл-аяғына долашырды-лар.

Сашко тейшүйэ-тейшүйэ йүйүрмүш кэлди.

— Бизим амбарда немец вар!

Онлар бир-бирини итэлэйэ-итэлэйэ ора йүйүрүшдүлөр вэ горхудан эсмәкдә олан бир фрици гурурла чәкиб чыхардылар. Кәнди ахтармагда олан гызыл эскәрләр дә арвадлара раст кәлэндә күлүмсәйирдиләр, анчаг арвадлар кәндин бүтүн күнч-бучағына бәләд идиләр.

— Һә, ушаглар, ким чох әсир тутмушдур?

— Әлбәт ки, сиз—дейә дөйүшчүләр күлүшүрдүләр.

— Онларын коменданты һардадыр?—дейә Шалов һейәчан-ла сәрушурду.—Ахтарын ушаглар, кәрәсән гачыбмы?

Онлар немец мейитләрини йохладылар. Фелдфебел, салдатлар... орда иди.

— Капитаны ахтарын, капитаны!

Вернер исә, амбарларын далында дәрин гарын ичинә дүшүб галмышды. Дибчик зәрбәсиндән онун бир көзү төкүлмүшдү. О бири көзү исә, дик башынын үстүнә, көйә зилләмишди. Башы дөзүлмәз бир ағрыдан чатлайырды. Санки екә бир чәкич йорулмадан онун башына дөйәчләйирди. Ган боғазына ахырды. Вернер бу ганы тәләсик һей удурду, аз гала боғулурду, ган исә, дибсиз бир гуюдан чыхан кими һей ахыб кәлирди.

О тәк көзүнү санки чаваб ахтарымыш кими узаг мавилик-ләрә тикмишди. Бу заман о көй гуршағыны көрдү. Үфүгүн бир учундан о бири учуна узанмыш екә бир ярым даирә парлаг бир лента илә ерлә көйү бир-биринә бағламышды. Юмшаг, ишыгла долу боялар парлайырды. Онун думанланмыш башындан бир хатирә кечди,—о белә бир көй гуршағыны һарда көрмүшдү? Һә, һә, о човғундан әввәл... О заман арвад нә демишди? О демишди ки, көй гуршағы хейр әләмәтидир.

Капитан Вернер зарыды. Көй гуршағы хейр әләмәти иди,—анчаг онун үчүн йох. Көй гуршағы шән-шән парылдайыр, анчаг гаранлыға батмыш Вернер артыг ону көрмүрдү.

ДОГГУЗУНЧУ ФӘСИЛ

Онлары килсә гаршысындаки мейданчада дәфн этдиләр. Бу кечә һәлак оланлары да, дәрәдә бир ай гарын ичиндә галанлары да бир ердә басдырдылар.

Федосия Кравчук өзү оғлунун мейитини апармаға көмәк этди. О, оғлунун һәрәкәтсиз, гәрибә көрүнәчек дәрәчәдә йүнкүлләшмиш башындан тутмушду вэ бармаглары илә сачларын юмшаглығыны һисс эдирди. Арвад өз оғлунун ағачдан йонул-

муш кими көрүнән гаралмыш үзүнә ағламадан бахырды. Ахырки, Вася бу күнә наил олду. Гардаш әлләри ону гарын ичиндән чыхарды, гардашлары ону гардаш мазарында дәфн этдиләр.

Киршәләр дәрәнин дик йохушуну ағыр-ағыр чыхырды. Федосия онларын яныча кедиб, әлилә оғлуну тутмушду ки, сүрүшүб гарын үстүнә дүшмәсин. О оғлу илә ян-яна гоюлмуш, танымадығы о бири мейитләри дә әһтиятлы ана әлилә дүзәлдирди.

— Гызы да онларла биркә басдырын,—дейә Шалов әмр верди.—О да дөйүшчү кими мүбаризәдә өлмүшдүр.

— О арваддыр, әри ордудадыр,—дейә Малючиха сәсләнди, анчаг Малашанын мейитини кәтириб кәлдикдә, Малючиха элә кәлди ки, ялан сөйләмишдир. Гарын үстүндә лап кәнч бир гыз узанмышды. Малючиха ону, журултулу тойдан бир ил әввәл белә көрмүшдү.

— Нә көзәл гыздыр,—дейә гызыл эскәрләрдән бири явашча сәсләнди.

Бәли, бу, кәндин ән көзәл гызы Малаша иди. Онун киркикләри янагларына кәлкә салмышды. Сачлары юмшаг далгаларла үзүнүн әтрафыны алмышды. Гара гашлары гарангуш ганадлары кими һамар алнында ачылмышды. Үзүндә изтираблы бир тәбәссүм, көз чәкмәк мүмкүн олмаян бир тәбәссүм донуб галмышды.

Левонюкун мейитини әһтиятла дар ағачындан ачдылар. Онун анасы һамилә олуб илк ағрылары һисс этдийи һалда, әвдә галмаға разы олмады. О, өз оғлунун бир ай гарын, човғунун алтында дар ағачында йырғаланмыш мейитини әһтиятла гучағына алды.

— Әһмалча, явашча,—дейә арвад тәкрат эдирди; санки мейит бир шей һисс эдә биләчәк, санки бир ағры дуячагды. Гызлар она көмәк этдиләр. Он алты яшында олан бу кәнчин һеч бир ағырлығы йох имиш кими, олдугча йүнкүл иди. Онун үзү инди лап ушаг үзүнә бәнзәйирди.

Кениш бөйүк бир мазар газыб һамысыны ян-яна ора дүздүләр. Бир ай әввәл һәлак оланларын гуһуру олмуш мейитләрини дә, Сергей Раченконун парча-парча олмуш, Сердюкун ятмыш кими көрүнән, командантлыг гаршысында һәлак олмуш кәнч нишанчынын да, Малашанын да мейитләрини бирликдә гойдулар. Һамынын адындан Шалов данышды. Сәрт вэ сәдә сөзләр тәмиз һавада, шүшә кими шәффаф көйдә вэ көй гуршағында сәсләнди.

Бүтүн кәнд—арвадлар, гочалар, ушаглар гардаш мазарынын этрафына йыгылмышды.

Федосия Кравчук тәк оғлунун мейитини торпаға тапшырды. Гоча Шарюха гызынын мейитини торпаға тапшырды. Галан мейитләр таныш дейилди, анчаг һамыя элә кәлирди ки, гәбрә гоюланлар онларын оғланлары, әрләри, гардашларыдыр. Бу күн һеч бир кәсин бу һәлак оланлардан, өлүкөзләрилә баханлардан даһа яхын адамы йох иди. Бу адамлар Гызыл Ордунун, онларын ордусунун дөйүшчүләри иди.

— Вәтән бунлары һеч бир заман унутмаячагдыр,—дейә Шалов һәйәчанлы бир сәслә данышырды.

Бәли, онлар билирдиләр ки, һеч бир заман яддан чыха билмәйәчәкдир. Бу күн һәлак оланларын вә бу күн торпаға тапшырдыглары бу адамларын сималары һәмишәлик онларын ядында галачагдыр. Кери чәкиләркән, дүшмәнин шиддәтли атәши алтында кәнди тәрк әдәркән, һәлак оланларла кәнди хиләс әтмәйә, дүшмәнин пәнчәсиндән гуртармаға кәләркән һәлак оланлары бу мүштәрәк мазар бирләшдирмишди.

Адамлар сакит нәзәрләрлә этрафы сейр әдирдиләр. Бәли, бу мүһарибә иди. Бу мүһарибә атәш вә дәмирлә кәнди үстүнү алмышды. Анчаг бурда, онларын габағында узананлар кәндә ән дәһшәтли вә гара күнләриндә гүввәт верән о сарсылмаз инамын тимсалы идиләр. Бу, онларын кәләчәйинә, сон сөзү онларын сөйләйәчәйинә олан инам иди. Шалов әйилди, бир овуч донмуш торпаг кәтүрүб гәбрә атды. Һамы бир-бир әйилиб доғма торпагдан бир овуч алараг гәбрә атдылар ки, онлар гәбирдә раһат ятсынлар, онлар доғма торпағы, азад торпағы үрәкләринин үстүндә һисс әтсинләр. Бу мазары онлар үчүн гардаш әлләри газды, онларын мейитләринин үстүнү гардаш әлләри доғма торпагла өртдүләр.

— Сән дә ат, Нюрка, сән дә ат,—дейә бир ана ики яшлы гызына тапшырырды. Ушаг бир овуч торпаг кәтүрүб әһмалча ашағы атды. Дөйүшчүләр күрәклә долдурурдулар. Ахырда чухур ерлә бәрабәрләшди. Мазарын үстүндә кичик бир тәпә әмәлә кәлди.

— Язда бура чичәк әкәрик,—дейә Малючиха дилләнди.

— Яшыл от тохуму да сәпәрик,—дейә Фрося әлавә әтди.— Һәр һәйәтдән шитил кәтирәрик.

Ағыр-ағыр дағылышдылар. Үрәкләр әзәмәтли бир һүзн илә долу иди. Онлар өз торпаглары уғрунда һәлак олмушдулар. Әввәлләрдә дә, мәсәлән он сәккизинчи илдә дә белә олмушду вә һамынын ядында иди. О заман бунларын кәндиңдән

азмы адам гырылмышды? Торпағы бу торпагда етишән, бу торпағын үзәриндә яшәян адамларын ганы вә һәяты илә мүдафиә әдәрләр. Бу да садә вә айдын бир шейдир.

Һамы сакитчә дағылышды, анчаг бир дәгигә сонра кәндә сәс-күй вә данышыг сәсләри яйылды. Арвадлар гызыл әскәрләри өз әвләринә чәкиб апарырдылар, һамы истәйирди ки, онун әвиндә дөйүшчүләрдән галсын.

Шаловун янына бир дәстә нүмайәндә кәлди.

— Йолдаш командир, сиздән бир хаһишимиз вар,—дейә Терпилиха башлады.—Өз ушагларымызы гонаг әтмәк истәйирик, анчаг бир шейимиз йохдур:..

Командир күлдү.

— Яхшы, мән бурда һейләйә биләрәм?

— Биз емәйә чох шей тапарыг һей, анчаг кәрәк сиз дә көмәк әдәсиниз... Бизим бүтүн вар-йохумуз ерә басдырылмышдыр. Немецләр кәләндә, кизләтмишик... Инди онлары һечә газыб чыхараг? Газмаға һеч шейимиз йохдур, торпаг да даш кимидир. Сиздә исә, һәр чүр аләт вар, гызыл әскәрләрдән дә версәниз, тезчә газыб чыхарарыг.

— Нә олар ки, мүмкүндүр. Ай ушаглар, ким көмәйә кетмәк истәйир?

Бир хейли көнүллү тапылды. Арвадлар гуршаға гәдәр гара бата-бата чөлә кетдиләр.

— Бурдадыр, бах, бу колун янында...

— Нә данышырсыныз, ай ана? Бу тәрәфдән, бу тәрәфдән?

— Сән һәлә ушагсан, белә шейләрә баш гошма! Өзүм билмирәмми?

— Гоюну кәсин, пис гоюн дейил, газана салыб гайнадарсыныз, емәли олар,—дейә чолаг Александр өз гонагларыны дилә тутурду.

— Ахы, сизин вар-йох бирчә гоюнунуз вар ки?

— Бирчәдир... Чох иди, немецләр кәсдиләр. Бу галмышдыр.

— Бәс биз сизин ахырынчы гоюнунузу кәсәчәйик? Йох, белә шей олмаз!

О дуа әдән кими әлләрини бир-биринә сыхды.

— Ай оғланларым, мәним үрәйими сындырмайын. Мән буну сизә үрәкдән, лап үрәкдән верирәм. Бәс сизи нийә гонаг әдим? Бирчә бу гоюн галмышдыр... Сиз дә боюн гачырыб мәнним үрәйими сындырмайын...

Арвадлар нә вардыса, кизлин ерләрден, чардаглардан, зирзәмиләрдән чыхарыб ортая гойдулар; бурда һәлә пайызда кәсилмиш донузларын пийи, сарымсаг дәстәләри, шүшәләрлә бал, һәтта күнәбахан тохуму да вар иди.

Яралылары кәнд советинин саламат галмыш ики отагына ерләшдирмишдиләр. Вахтилә санитар курсу гуртармыш Фрося артыг орада вурнухурду, һамы она гибтә эдирди. О өзүнү тох тутуб, әйниндә ағ дөшлүк, башында мөһкәмчә бағланмыш ағ ләчәк о отагдан-бу отага кечирди. Арвадлар вә гызлар гапынын ағзына йығышмышдылар.

— Нә истәйирсиниз?—дейә кәнч вә үзү күләр һәким кечә кечә онлардан сорушду.

— Көмәк этмәк... Лазеретдә ишләмәк...

— Бурда көмәк этмәли бир шей йохдур. Һәр шей һазырдыр, ики гызы көтүрмүшәм, санитарларымыз да вар...

Онлар мә'юс нәзәрләрлә она бахдылар.

— Дөшәмәни юярдиг ки... кирлидир...

— Дөшәмәними? Һә, доғрудан да ону юмаг яхшы оларды.

Арвадлар вә гызлар эвләринә йүйүрүшдүләр вә бир аздан сонра екә бир дәстә, әлләриндә ведрә, сүпүркә, әски, гайыдыб кәлдиләр.

— Бу нәдир, онууз бирдәнми юячагсыныз?

Яралылар мане олмамаг үчүн онлар өз араларында пычылты илә мүбаһисә этмәйә башладылар. Һамы истәйирди ки, ачиз бир һалда узаныб галмыш бу кәнчләрә бир көмәк этсин. Су версин, алнына төкүлмүш сачларыны чәксин, нәзәр етирсин ки, гапы аралы галыб дахмая союг кәлмәсин.

Лидия Грохач чәкинә-чәкинә отага кирди.

— Сиз дә көмәк этмәкми истәйирсиниз?—дейә һәким сорушду.

Гыз чаваб верди:

— Бизим эвдә бир арвад доғур... Сиз кәлмәзсинизми, ахы һәкимсиниз?

— Баһо, бир ишә бах һа! Ахы мән чәрраһ дейиләм...

— Нә олар ки, һәким һәкимдир дә. Арвад яман эзийәт чәкир, сәһәр немецләрин аяғындан чәкиб дахмадан атыб, онда ағрылары тутуб...

— Нә олар ки, бир ишим йохдур, кәрәк кедәм,—дейә һәким шән бир сурәтдә гәт этди.—Ени бир вәтәндаш доғулур, кәрәк көмәк эдәм. Кузма, яралылары сәнә тапшырырам. Яхшы, эвиниз һардадыр?

Лидия ону тәләсик Левонюккилин дахмасына апарды. Һәким донан әлләрини бир-биринә сүртә-сүртә онун далынча дүшдү.

— Әлчәкләринизи кейә идиниз, яман шахтадыр!

— Әлчәкләрим варды, анчаг кечә итирдим... Йәгин һардаса салмышам. Инди әлчәксиз галмышам.

Гыз чәкинә-чәкинә она бахды, сонра өзү тохудуғу галын, гыраглары гырмызы вә көй күлләрлә ишләнмиш түклү әлчәкләри тәләсик өз әлләриндән чыхарды.

— Нә эдирсиниз, нә эдирсиниз!—дейә һәким алмаг истәмәди.—Бәс сиз нә әдәчәксиниз?

Лидия яландан деди ки:—Мәним башга әлчәкләрим вар. Онлары яхшыча кизләтмишдим, немецләр тапа билмәдиләр. Сиз исә, һәкимсиниз, әлләринизи кәрәк яхшы горуясыныз.

Һәким онун додагларынын титрәдийини көрүб күлдү.

— Яхшы, инди ки, сиз белә меһрибансыныз, вериниз!

Левонюккилин дахмасынын дәһлизиндә арвадлар йығышмышдылар. Онлар һәкими көрән кими, тез араланыб она йол вердиләр.

— Ушаг артыг доғулду,—дейә бир арвад дилләнди.

— Демәли ки, даһа мәнлик бир иш йохдур.

— Йох, енә она бир баш чәкин, чох эзийәт чәкиб, яман зәифләйиб.

— Ай хала, будур, сизә һәким кәтирмишәм,—дейә Лидия хәбәр верди.

— Нә данышырсан ай гыз, һәкими нейләйирик? Көр бир нә кәнчдир,—дейә хәстә арвад һейрәт этди.—Сиз бир ушага бахын, мәнә исә, һеч бир шей олмаз, биринчи дөфә доғмуруг ки?

Һәким бешийә әйилди.

— Оғландырмы?

— Оғландыр, оғлан. Мәним бирчә гызым вар, Нюрка, галан һамысы оғландыр... Бизим нәслимиз беләдир...

— Гочаг оғландыр. Бәс адыны нә гоячагсыныз, һә?

— Биз бу барәдә арвадларла данышырдыг... Мән бөйүк гардашынын адыны—Митя гоймаг истәйирдим, анчаг дейирләр ки, бу яхшы дейил...

— Бәс гардашына нә олуб ки?

— Ахы бу күн һамы илә бирликдә онун гардашыны, мәним бөйүк оғлуму да басдырдыг... Оғлум бир ай дар ағачында асылыб галды, бу күн өзүм ону ордан ачдым...—дейә арвад изаһат верди. Һәким тутулду.

— Мән билмирдим ки, о сизин оғлунузду...

— Мәним эн бөйүк оғлум иди, бәли... Партизанларын янына кетмәк истәйирди, немецләр тутдулар... Эн бөйүк оғлум иди, он едди яшына кирмишди. Мән ушаға онун адыны— Митя гоймаг истәйирдим. Онлар исә, мәсләһәт көрмүрләр, дейирләр, лазым дейил, инди өзүм дә билмирәм нечә эдим...

— Адыны Виктор гоюн,—дейә һәким мәсләһәт көрдү. Галиб демәкдир. Элә бу күн доғулуб, адыны галиб гоюн...

Арвад фикрә кетди.

— Яхшы, инди ки, бу галиб демәкдир, гой Виктор олсун, элә дейилми, Лидия?

— Инди ки, сизә белә мәсләһәт көрүрләр...

— Бурда фикир этмәли бир шей йохдур ки? Бүтүн кәнддә бир нәфәр дә Виктор йохдур. Гой Виктор олсун. Сиз дә отурун, бир азча отурун.

— Сағ олун. Мәни яралылар көзләйир.

— Арвадлар дейирләр ки, артыг һамынын ярасыны сары-йыбсыныз. Һамынын эвиндә гызыл әскәрләр вар, мәним эвимдә исә, йохдур... Лида, сән дә шкафдан спирти чыхар, орда бир шүшә вар.

— Яхшы олар ки, сиз ичмәйәсиниз—дейә һәким чәкинә-чәкинә мызылдады.

Арвад күлүмсүндү.

— Нийә ки? Сиз яралыларә мүаличә этмәкдә алимсиниз, арвад әтиндән исә, көрүнүр, бир шей билмирсиниз. Бирчә пиялә спирт һаман саат аяға галдырар.

Һәким даһа э'тираз этмәди. Лидия галын көйүмтул бир стакана спирт төкдү.

— Балачанын сағлығына, сағламча бөйүсүн...

— Әмрүндә өз дахмасында немец көрмәсин.

— Онун һәр анадан олан күнү ени бир гәләбә илә гейд әдилсин.

— О да Митя кими бөйүсүн...

— Хошбәхтликлә бөйүйүб екә киши олсун.

Һәким яман йорулмушду, бирчә пиялә спирт ону һаман саат мәст этди. Она элә кәлди ки, мүһарибә һардаса, лап узагларда галмышдыр.

Дахманын диварлары ағ иди, собанын үстүндә вә күнчләр-дәки дәсмалларын кәнарларында чәкилмиш чичәкләр шух гырмызы рәнклә парылдашырды.

— Лидия, онун шәклини һәкимә көстәр, орда иконанын далына сохмушам, көстәр...

Һәким рәнки солмуш шәкли элине алды. Орда сачлары кирпивары вурулмуш кәнч, садә вә ади бир кәндли кәнчинин дик-дик бахан үзү көрүнмәкдә иди.

— Шахта ону элә дәйишдирмишди ки, һеч танымаг олмурду, әввәл исә, бах, белә иди,—дейә ана изаһат верди.

Һәкимин өз анасы ядына дүшдү. Онунла видалашаркән, онун титрәйән ағ әлләри, гырыг сәси, ири, һәйәчандан гаралмыш көзләри көзүнүн габағына кәлди. Онун өз кечәләри, өзүндән кәнар эдә билмәдийи горху, һәр дәфә ени яралылар кәндәрәкән, ган, изтираб вә өлүм гаршысында дуйдуғу горху ону бүрүдү. Белә һалларда о өз-өзүнә,—әсәбләрим позулуб,—дейәрди, анчаг бу көмәк этмәзди.

Һәким доған арвадын үзүнә бахды. О дама-дама, чәһрайы рәнкли балыша даяныб узанмышды. Онун сакит үзүнүн дөврәсини һамар даранмыш сачлар бүрүмүшдү. Бу арвад дүз бир ай өз бөйүк оғлуну йырғалаян күләйин уламасыны динләмишди. Дүз бир ай о өз ушаглары илә ачлыг вә горхудан өлмәк дәрәчәсинә кәлмишди. О һамилә олдуғу һалда өз он алты яшлы оғлунун мейитини дар ағачындан ачыб гәбрә апармыш, сонра исә, доғмушду. Будур, бу арвад онунла сакитчә данышыр, немецләрдән нә чүр горуюб сахлая билдийи мәлум олмаян сон спирт дамласына ону гонаг әдирди.

Арвадлар дәһлиздән дахмая кечдиләр вә скамяларын, күрсүләрин үстүндә отурдулар. Һәким кизлинчә онлары көздән кечирди. Онлар һамысы немец зүлмү, немец гамчысы алтында яшамышдылар. Онларын әрләри вә оғуллары узаг чәб-һәләрдә иди. Онлардан һеч бири өз яхын адамларынын сағ вә я өлмүш олдуғуну билмирди. Онлар һамысы бу дәһшәтли гышын шахталары илә, немецләрин өзләрилә кәтирдикләри ачлыг илә мүбаризә этмишдиләр; бир чохлаынын бәдәнләриндә дибчик зәрбәсиндән әмәлә кәлмиш ганчур ерләр вар иди. Анчаг бүтүн бунлары әввәлчәдән билмәк кәрәк иди, чүнки онларын рәфтарындан бир шей сезмәк мүмкүн дейилди. Онларын үзләри сакит, айдын вә вугарлы иди.

— Спиртимиз бир аз да чох олсайды, енә ичиб Митяны яд әдәрдик,—дейә Левонючиха дилләнди.

— Нә олуб ки,—дейә Терпилиха гәт'и бир сәслә чаваб верди.—Ону биз ичкисиз дә һәмишә яд әдәчәйик, элә дейилми, ай арвадлар?

— Бәс нечә?!

Спиртин бухары һәкимин бейнини йүнкүл, хош бир ду-манла хумарландырмышды. О, арвадларә хош бир шей сөйлә-

мәк истәйирди, эйни заманда дар ағачында һәлак олмуш бу ушаға, ону илмәкдән чыхаран бу аная, белә изтираблар чәкмиш олан һамыя о гәдәр рәһми кәлирди ки, үрәйи сыхылырды.

О өз-өзүнә сәртликлә—кефләнмисән!—деди, анчаг бу көмәк әтмәди вә көзләри яшла долду.

— Сизә нә олду?—дейә Лидия никаран бир һалда сорушду.

— Һайыф,—дейә о чәтинликлә мызылданыб өзүнү әлә алмаға чалышды.

Левонючиха ағыллы, түнд рәнкли көзләрилә диггәтлә она бахды.

— Һайыфсыланмаг кәрәк дейил, инди һайыфсыланмаг вахты дейил,—дейә о сакит бир сәслә чаваб верди.—Митя йохдур, Виктор олар. Бизим халгымыз мөһкәм халгдыр, бу торпагдан етишмишдир... Бир армуд ағачыны балтала, үзүнү чевирмәйә маңал тапмамыш, көрәрсән ки, торпагдан ени бир пөһрән чыхыб күнәшә сары бойланыр... Митя йохдур, башгалары да йохдур. Анчаг торпаг галыр, халг да... Бизә дә бәзән әлә кәлирди ки, сиз кәлиб чыхана гәдәр һамымызы гырарлар. Анчаг, бу күнү көрдүк ки... Ялныз дишләрини бир-биринә мөһкәм сыхмаг лазымдыр, халг һәр шейә дөзәр... Йох, бизим халга немецләрин диши бата билмәз.

Һәкимин көзләри гаршысындаки думан сейрәлди, дағылды. Бу кәндин арвады она бу гәдәр әзийәт верән ән чәтин вә мүрәккәб суаллара садәчә, сакитчә, кәндли саяғы чаваб вермишди. О утанды.

— Бәли, бәли...

— Сиз һәлә кәнчсиниз, сизә чәтин кәлир. Зәрәр йохдур, бунлар һамысы кечиб кедәр. Сакитчә яшайыб хәстәләрә мүәличә әдәрсиниз, биз дә өз ишимизи көрәрик...

Һәким һәддән артыг отурдуғуну ядына салыб дик галхды.

Кәнддә сәсләр учалырды. Һардаса, кериләрдә шахтая бахмаяраг гызлар нәғмә охуюрдулар. Онларын сәсләринә киши сәсләри дә гошулурду. Нәғмәнин сәси бузлу һавада, тәргәмиз мавиликләрдә яйылыр, ону ән зәиф бир ел белә позмурду. Нәғмә кәндин үзәриндә учалыб кедирди. Нәғмәнин аһәнкәи торағай нәғмәси кими чәһ-чәһ вурур, санки кәнди дүз бир ай бүрүмүш мәзар сүкутунун әвезини чыхырды.

Гызлар уча сәслә охуюр, гызыл әскәрләрин гүввәтли сәсләри онлара көмәк әдирди.

Кәнд илк яшларындан нәғмәйә өйрәшмишди. О сабаһы нәғмә илә гаршылар, күндән нәғмә илә айрылар, кечә нәғмә илә ятарды. Чәһ-чәһ вуран аһәнк тарладан тахыл йығмаға, әтирли отлары топламаға, ушаглара мал отармаға, кишиләрә тахыл дөймәйә көмәк әдәрди. Гызлар нәғмә сәсләри алтында әрә кедәр, өләнләри, ерин алтына кедәнләри кәнд нәғмә илә йола саларды. Шән вә һүзилү нәғмәләр, йол кәнарындаки чөкә ағачларындан даһа яшлы олан көһнә нәғмәләр вә ени, индичә, ени тәсирләрдән доған нәғмәләр вар иди. Адамлар нәғмәни һәятлә вә һәяты нәғмә илә бирләшдирмәйә өйрәшмишдиләр.

Додаглар дүз бир ай сусмушду, бир айда онлар бирчә дөфә дә нәғмә сөйләмәмиш, бир маһны охумамышды. Дахмалар сусмуш, йоллар сусмуш, бағлар сусмушду.

Инди енидән охумаг оларды. Гызлар да охуюб бүтүн кәндә, бүтүн йоллара, гар басмыш дүзәнләрә сәс салмышдылар. Нәғмәләр бир-биринин ардынча һей ахыб кәлирди. Бу нәғмәләрин сәси дәрәнин, йолларын, мейданчанын вә кәнд советинин үзәриндә йүксәлирди; бурда исә, чолаг Александр бир нәрдивана чыхыб ири бир лөвһә вурмушду: Кәнд Совети.

Ушаглар дәстә илә йығышыб башларыны юхары галдыраг таныш языя, таныш һәрфләрә бахырдылар. Ичәридән кечәки дөйүшүн изләрини тәләсик бир сурәтдә силиб-сүпүрүр, гумла долу кисәләри байыра дашыйыр, немецләрин диварларда ачдыглары дәликләри тахта илә өртүрдүләр. Арвадлар ийрәниб үзләрини гырышдырараг дөшәмәдән ганы ююрдулар.

— Әлә олсун ки, ахшама гәдәр онлардан һеч бир из дә галмасын,—дейә бир арвад дилләнди, һамы һәрарәтлә онун фикринә шәрик олду. Һамы мәнз буну истәйирди ки, һәлә биринчи күн, кечә кәлмәмиш, күн батмамыш, немецләрин кәнддә отуз күнлүк һәятындан һеч бир из галмасын. Ким исә, өз-өзүнә мейданчадаки дар ағачыны сөкмүш вә донмуш торпагдан шалбанлары газыб чыхармаға әлләширди, анчаг мүмкүн олмурду. Ким исә, мышар кәтирмишди ки, онлары лап ерин үзүндән кәссинләр. Артыг арвадлар, башлы-башына галмыш дахмалары ағардыр, немецләрин пейинләрини белләр вә ябаларла дәһлизләрдән чыхарыб атырдылар. Тахыл йығыны вә хырман вахты кими гызғын иш кедирди.

— Онларын изи-тозу да галмасын,—дейә арвадлар дөшә-

мәләри юя-юя, диварлары ағарда-ағарда, эвләри сүлүрә-сүпүрә сөйләнирдиләр.

— Онларын һеч изи-тозу да галмасын,—дейә ушаглар да онларын ардынча дәмир гырынтыларыны, бош патронлары, комендантлыг вә батарея янында немец мундирләринин төр-төкүнтүсүнү йыға-йыға тәкрат эдирдиләр.

Гызыл әскәрләр гуршаға гәдәр гарын ичиндә кәзәрәк тәләсик телефон хәтләри чәкирдиләр. Лейтенант Шалов рабитә тәшкил эдирди. Мәктәб бинасында немец әсирләри диндирилди. Адамлар яман гулаг асмаг истәйирдиләр, анчаг, баша дүшүрдүләр ки, һәрби ишдир, буна баш гошмағын мәнасы йохдур.

— Онларын нә оян-буянына кечирләр,—дейә Терпилиха һәйчанланырды,—суал-чаваб нийә кәрәкдир! Амбарын далына чәкиб күлләни башларына чахсынлар!

— Яман чох анлайырсыныз! Ахы онлардан һәр шейи өйрәнмәк лазымдыр, бәс нечә?

— Һә өйрәнсинләр, анчаг сонра күлләни башларына чахсынлар.

— Әсирләринми? Әсирләри ким өлдүрәр ки?

Терпилихая элә бил бычаг сохдулар,

— Сән дә данышдын һа! Әсирләр! Көрдүнүзмү онлар бизим әсирләрин башына нә кәтирирдиләр! Әсирләр! Мән онлары гәтранын ичиндә гайнадардым, дәриләрини соялдым! Анчаг йох, биз әдәб-әрканла иш көрүрүк, онлары һәбс этдик, гуртарды-кетди!

— Бу даһа бизим ишимиз дейил,—дейә Пелчариха өз сөзүндә инад эдирди,—һәрби ганун беләдир—әсирләри дири сахламаг лазымдыр...

— Һәрби ганун, һәрби ганун! Инди һәрби ганун нә кәзир! Бәлкә кечән мүһарибәдә белә шейләр вар иди, инди исә, һаны? Ушаглары өлдүрмәк, адамлара әзийәт вермәк һәрби ганунда вармы?

О бири арвад көксүнү өтүрдү.

— Сән бунлары мәнә нийә дейирсән, билирсән ки, онлар мәним башыма нә кәтирибләр.

— Элә она көрә дә мән тәәччүб эдирәм ки, сән нийә белә һәрби ганундан дәм вурурсан. Һәрби ганун дөйүшчүләр үчүндүр, бунлар ки, дөйүшчү дейил, битли фрицләрдир!

Пелчариха чаваб вермәди. О өзү дә һамынын дүшүндүйү кими дүшүнүрдү.

— Бурда отуруб, бизим чөрәйимизи ейиб көкәләчәк, сонра да сағ-сағлам өз эвләринә гайыдачаг! Элә бил ки, бүтүн мүһарибә дөврүнү әманәт кассасында кечириб,—дейә Терпилиха һәйчанла дейинирди.

— Лейтенант нечә лазымса, элә дә эдәр,—дейә, Александр арвадларын бәһсинә гошулду.

— Мәкәр мән бир сөз дейирәм? Мән ки, лейтенантын әвәзинә әмр вермәк фикриндә дейиләм...

— Элә бирчә бу галмышды,—дейә Александр мырылданды вә аяғыны чәкә-чәкә эвә йөнәлди ки, мәктәб үчүн дә ени бир лөвһә язсын. Белә ки, һәр бир шей немецләр кәлмәмишдән, бу лөвһәни чыхарыб кәндин күчәсиндә тәпикләрилә әзмәмишдән әввәлки кими олсун. Әлбәттә, о әввәл язылмыш олдуғу кими гәшәнк яза билмәйәчәкди, анчаг нә фәрги вар, тәки немец пәнчәләринин изи силинсин, тәки кәнд әввәлки көркәмини алсын.

Бирдән нәғмәләр сәсләнән һавая, тәмиз, айдын мавиликләрә бир курулту ййылды. Нәғмәләр кәсилди, элә бил ерә батды. Дахмаларын габағындаки ушаглар һәрәкәтсиз донуб галдылар.

— Бу нә сәсдир?

Гулаг батыран, уғулдаян курулту тәкрат олунду. Үфүгдә топ сәсләри курулдайырды.

— Топ атылыр...

— Охабыда атылыр, о тайда.

— Зеленцыда ятырлар...

— Атан бизимкиләрдирми?

Онлар гулаг асдылар. Топ атәшләри курулдайыр, атәшләрин давамлы сәсләри ййылырды.

— Көрәсән бу нечә ишдир?

— Дөйүш кедир...

— Атылан бизим топлардыр, бизимкиләрдир...

— Сәнин топчулугдан нә башын чыхыр?

— Ахы эшидирәм, сәс о яндан кәлир, бизимкиләр сарыдан.

Онлар гызыл әскәрләрин үзләринә бахдылар, анчаг онлар сакит идиләр.

— Бизимкиләрдир, бизимкиләр атырлар, кедийи кенәлтмәк лазымдыр.

— Бу кедик нәдир?

— Будур, ней сизин кэнд, бурдан чэбһәни ярыб кечмишик, архада вэ янларда исэ, немецлэр галыблар...

— Көрдүнүзмү, мән һаман саат дедим ки, ярыблар!— дейэ Терпилиха дилэ кэлди.

— Ай хала, сән һеч бир шей демәмишдин.

— Эши нэ данышырсан? Эшитмәмисән, өзүндән тохума! Мән һаман саат дедим ки, ярыблар... Һамыя айдындыр, һамы билир ки, Охабы һәлә немецләр дедир...

— Инди фрицләрин гачмасына тамаша этмәк яхшы оларды.

— Бурамы?— дейэ Олга Каланчук горха-горха сорушду.

— Лап элә гой бура олсун!— дейэ Терпилиха мейдан охуян кими әлләрини белинә вурду.— Бурда онлары элә гаршыларыг ки?

— Онларын бурда нэ ишләри вар? Орда гәрбә сары башга бир йол да вар.

— Экәр башларыны саламат гуртара билсәләр...

Онлар динләйирдиләр. Һардаса, узагда дөйүш кедир, топлар курулдайырды. Немецләрин мөвгеләриндә ачылан кедик кенишләнирди.

Лейтенант Шалов немецләри диндирди. Онлар исти отагда лейтенантын гаршысында дуруб титрәйирдиләр. Лейтенант арыг, чыр-чындыр, үфунәтли, яралы-хоралы немецләрә бахырды. Отаг исти иди, анчаг көрүнүр ки, битләр онлары яман нараһат эдирдиләр, онлар көзләрини командирдән айырмайыб кизлинчә гашынырдылар. Капитан Вернерин бүтүн гарнизонундан бешчә нәфәр галмышды.

— Онлары архая көндәрмәк лазымдыр, бурда онлары нейләйәчәйәм,— дейэ Шалов гәт этди.

— Көндәрмәкми?— дейэ корбуз Володка үзүнү туршутду.

— Йолдаш лентенант, онлары ериндәчә...

— Нә сарсаглайырсан?..

— Онлара мұһафизләр вериб ушаглары инчитмәйә һайыфым кәлир. Бу гарда онлары көтүрүб апармаг...

— Сержанты мәним яныма көндәр,— дейэ Шалов әмр этди.

Лейтенант тәмиз һава алмаг үчүн дәһлизә чыхды. Эсирләрлә бир бинада кечирдийи бир саат әрзиндә она элә кәлирди ки, бәдәниндә битләр кәзир, үст-башы кирләнмишдир, формасына чохдан ююлмамыш, яра-хора басмыш бәдәнләрин ийрәнч гохусу чөкмүшдүр. Шалов шахталы һавада дәррин бир нәфәс алды. Һавада күнәш ишығы парылдайыр, мөһкәм, давамлы шахта санки шөлә сачырды. Килсәнин далын-

даки дахмалардан нәғмә сәси кәлди, Шалов узаг дүзәнләрин күләкләри, дәнизә ахан чошгун суларын курултулары, көйүн алтында кениш яйылмыш дүзләрин бәсләйиб етирдийи бу меһрибан нәғмәни динләди. Бу нәғмәдә Днепр дашлары үзәриндә учалан казак нә'рәләринин, түрк әсарәтиндәки ийидләрин һүзнү, узаг сәфәрләрин йолларындаки ат налларынын әксәдасы сәсләнирди. Гызлар охуюр, санки бүтүн кәнд шахталы көйдәки парлаг гызыл күнәшә бахараг нәғмә охуюрду.

Гызыл әскәрләр әсирләри эвдән чыхардылар. Чамаат һаман саат онлары арая алды. Немецләр арвадлары бахышлары алтында бүзүшүб боюнларыны йығыб союгдаң әсирдиләр.

— Онлары көндәрирсинизми?— дейэ Терпилиха әдавәтли бир сәслә сорушду.

— Штаба көндәрирәм,— дейэ Шалов әйинләриндә чындыр яшылымтраг шинелләр олан кичик бир группа немецә бахыб чаваб верди.

— Бу одур, одур, Левонюку асан бу өзүдүр!— дейэ бирдән Пелчариха чығырды.

Арвадлар ирәли йүйүрдүләр.

— Һансыдыр, һансыдыр?

— Одур һей, о сары, бир... бахын, һамыныз көрүбсүнүз ки!

— Одур, о уча бой!— дейэ арвад боғуг, кәркин бир сәслә бағырырды.

— Дүздүр, өзүдүр...

Арвадлар ирәли сохулуб бармаглары илә уча бойлу, шапкасынын алтындан сары сачлары төкүлән бир немеци көстәрирдиләр. О, өз барәсиндә данышдыгларыны баша дүшүб о бириләрин арасында кизләнди.

— Бир она бах, кизләнир! Йолдаш лейтенант, бах, о кәнчи асан бу иди!

— Кәнч нәдир! Митканын яшы он алтыдан артыг дейилди! Әчлаф ушағы асмышдыр, ушағы!

— Ай арвадлар, бурда узун данышығын ери дейил, өзүнүз онун ашыны-суюну верин,— дейэ Терпилиха учадан әмр верди.

— Бир даянын көрәк, вәтәндаш. Бурда нә оюн чыхарырысыныз?— дейэ Шалов ачыгланды.— Бу саат дағылын!

— Йолдаш командир, о бурдан сағ-саламат кетмәйәчәкдир! Онун ишини битирәрик, һәр шей гайдая дүшәр!— дейэ Терпилиха тә'кидлә тәләб эдирди.

Немец көрүнүр ки, ишин нэ ердэ олдуғуну баша дүшмүшдү. Онун чанына үшүтмэ дүшмүш, дишлэри бир-биринэ дэйрди.

— Бурда гайда гоян мэнэм, сиз дейилсиниз—дейэ Шалов сэрт бир сэслэ чаваб верди.

Федосия Кравчук дэстэдэн айрылды.

— Нэ вар ай Горпина, нийэ сэнэ дэхли олмаян ишэ башыны сохурсан? Нийэ чағырылмадығын ерэ өзүнү сохурсан? Элэ билирсэн сэндэн ағыллы адам йохдур?

Терпилиха бир аддым керилэйиб Федосиянын нэ демэк истэдийини баша дүшмэйиб онун үзүнэ бахды.

— Онун ишини битирмэкми истэйирсэн? Йүнкүлчэ өлүмлэ, элэми? Бир-ики дэгигэйэ гуртарыб кетсин, элэми? Бу бир-ики дэгигэ илэ Левонюкун, бизим ушагларын, бүтүн һэлак оланларын эвэзи чыхсын, элэми? Йох, гой яшасын, гой өз талеинин ахырыны көрсүн, гой ону сон дамласына гэдэр ичсин! Гой онлар өз торпагларына гайыдыб һэр бир шей, һэр бир шей үчүн нечэ чаваб вермэли олдугларыны көрсүнлэр! Тэкчэ Левонюк үчүн чаваб вермэклэ иш битмэз!

— Дүз дейир,—дейэ Пелчариха диллэнди.

— Дүздүр, Федосия!—дейэ сэслэр эшидилди.

— Сэнэ бир шей дейим, Горпила, онлардан һэр бири инди өлсэ, чох шей газанмыш олар? Йох, гой онлар өз ордуларынын нечэ кери говулдуғуну, нечэ ачындан өлдүклэрини көрсүнлэр. Һэр бир колун далындан, һэр бир мешэдэн эллэри ябалы, балталы адамлар онларын үстүнэ атылачаг! Онлар хэндэклэрин ичиндэ кэбэрэчэк вэ һеч кэс онлара бир дамчы су вермэйэчэк. Гой о гэдэр яшасын ки, өзү өз өмрүнэ лэ'нэт охусун, өз доғма балалары онлардан үз чевирсинлэр! Сэн исэ, онлара йүнкүл өлүм бағышламаг истэйирсэн, элэми? Сэн го-ча да олсан Горпина, ахмагсан. Өлмэк асандыр, анчаг гой о йүз ил яшасын. Гой о ялварыб өлүмү чағырсын, анчаг өлүм она яхын дүшмэсин, гой бу немец лэшлэриндэн өлүм дэ үз чевирсин!

Сөzlэр арвадын боғазыны тыхады, о элини чырпынан үрэйинэ басды.

— Федосия, дүз дейирсэн,—дейэ Пелчариха она көмэк чыхды.

Арвадлар керилэдилэр. Ики гызыл эскэр эсирлэри йола чыхарды вэ онларла бирликдэ чығырдаян гарын үстү илэ йола дүзэлдилэр. Терпилиха ериндэ дуруб онларын ардынча бахырды.

— Оф, аман!—дейэ о һирслэ элини еллэди.—Ай арвадлар, сизэ баханда, элэ бил һэрисликдэ һеч тайыныз йохдур, анчаг кининиз нэ тез соююр...

— Сэнин сөзүндэн элэ чыхыр ки, Федосия һэрис дейил, элэми?

— Онун сөзү мэним бейнимэ батмыр. Мэн өз билдийим кими, садэчэ дүшүнүрэм.

О бирдэн сусуб динмэди.

— Мэнэ элэ кэлир, йохса доғрудан да топ сэслэри кэси-либми?

Пузырыха да гулаг асды.

— Доғрудан, сакитликдир... Чохдан кэсилиб. Бурда бу эсирлэрин үстүндэ бир һай-күй салдыныз ки, һеч дуймамышыг.

— Көрэсэн бу нэ демэкдир, дөйүш гуртарды, йохса, башга бир иш вар? Кэрэк бир сорушаг, анчаг буну ким билэчэк?

— Командир йэгин ки, билир.

— Билир, анчаг сэнэ демэз.

Бирдэн-бирэ сакитлик чөкмэси ялныз арвадларын диггэтини чэлб этмэклэ галмамышды. Шалов һэр дэгигэ нөвбэтчи телефончунун олдуғу отаға кириб чыхырды.

— Зэнк элэ, зэнк элэ! Чаваб вермирлэрми?

— Эшитмирэм!

— Адам көндэр, бэлкэ тел йолда бир ердэ гырылыб, өзүн дэ зэнк элэ, зэнк элэ!..

Ахыр телефон зэнк чалды. Гызыл эскэр сүр'этлэ язды.

— Һэ, нэ хэбэр вар?

— Бизимкилэр Охабы вэ Зеленцыны алыблар.

Шалов күчэйэ чыхды. Онун көзүнэ көрүнэн биринчи адам Терпилиха олду.

— Бизимкилэр Охабы вэ Зеленцыны алдылар!

Арвад эллэрини ойнатды.

— Орда она көрэми сакитлик олду?

— Она көрэ.

Арвад туманындан япышыб Пузырыханын ардынча йү-йүрдү.

— Бура бах, Паталка! Бизимкилэр Охабы вэ Зеленцыны алыблар. Лейтенант өзү деди... Телефон зэнк чалан кими өзү һаман саат чыхыб мэнэ деди ки: бизимкилэр Охабы вэ Зеленцыны алдылар.

— Алдылар,—дейә Пузырыха йүксәк, гырыг бир сәслә сәсләнди.

— Ахы мән сәнә һаман саат демишдим. Сәс кәсилән кими ледим ки, йәгин дөйүш гуртарыб.

— Анчаг нечә гуртардығыны ки, билмирдин...

— Бурда билмәли нә вар ки, даһа нә чүр гуртара биләрди ки? Немецләри һүркүйә салыб кедийи кенишләдибләр, вәсса-лам! Баша дүшдүнмү!

— Һәрби ишләрдән яман баш чыхардан олубсан һа!

Дахмадаки телефон исә, һей зәнк чалырды. Шалов бәркдән трубка чығырды:

— Һарда? Һансы истигамәтдә?

Кәнддә һамы бир-биринә дәймишди. Гызыл әскәрләр тә-ләсик йүйүрүшүрдүләр.

— Һара белә? Һара?—дейә арвадлар һәйәчанла сорушур-дулар.

— Әмр кәлмишдир. Йолумуза давам эдирик.

— Ахы һара?

— Гәрбә сары, ана!

Арвадлар һайыфсыланырдылар. Бүтүн бу һадисәләр бир-дән онлара һәгигәтә бәнзәмәйән гыса бир рә'я кими кәлирди. Федосия Кравчук лейтенантын янына кәлди.

— Бәс нечә олсун? Шорбанын бишмәсинә аз галыб. Сиз һәлә доюнча бир шей емәйибсиниз.

— Зәрәр йохдур, ана, мән ач дейиләм. Ирәли кетмәк әмри кәлмишдир. Мәним шорбамы ейән тапылар. Бура башга бир һиссә кәлир, онлар буранын гарнизондур, бурда галачаглар. Онлары яхшыча гонаг эдәрсиниз...

Дөйүшчүләр гашығы бошгабда, чөрәйи ярымчыг гоюб гызғын бир сурәтдә һазырлашырдылар.

— Ах, ай ушаглар, бир-икичә күн бизә гонаг ола идиниз,— дейә арвадлар аһ чәкирдиләр.

— Йох, сизин яныныза башгалары кәлир, биз кәрәк кедәк! Орда бизи көзләйирләр?

— Әлбәт ки, көзләйирләр,—дейә арвадлар көкүсләрини өтүрәрәк, күчәйә чыхырдылар, орда дәстә чәркәйә дүзүлүрдү. Бөйүк-кичик һамы онлары өтүрмәйә чыхмышды. Арвадлар көкүсләрини өтүрүр, бә'зиләри һычгырырды. Сонка Лиман көзләри яшла долу кәнч бир гызыл әскәрин бойнуна атылыб ону гучагламышды.

— Һә, Сонка өзүнә тапыб һа, фүрсәти фөвтә вермәйиб— дейә арвадлар күлүшүрдүләр.

— Оғлан да пис дейил һа, бир көр нә гашлары вар! Лейтенант Шалов тәләсик эвдән чыхды. Дәстә артыг дү-зүлмүшдү.

— Ирәли арш!

— Саламат олун! Сағ-саламат гайыдасыныз!

— Яхшыча дөйүшүн!—дейә чамаат ичиндән чығырырдылар.

Гар һәрәкәт эдән дәстәнин аяглары алтында гычырдайыр-ды. Ушаглар дөйүшчүләрлә аягларыны бир атмаға чалыша-раг йолун кәнары илә йүйүрүшүр, арвадлар узун туманларыны чәкә-чәкә тәләсик кедирдиләр.

Дөйүшчүләр тәләсмәдән йол үстүндәки кичик тәпәйә чат-дылар.

Көз гамашдырычы ағаппаг гарлы бир дүзәнлик гәрбә са-ры узаглара узаныб кедирди. Узагда, тәмиз көйдә энсиз бир түстү золағы көрүнүрдү—бу, яныб гуртармагда олан заваллы Леваневка кәндинин түстүсү иди; кәнди немецләр дөрд кә-нарындан одламышдылар. О артыг бир нечә дәфә сөнмүшдү, анчаг күллүкләр ичиндән алов енидән галхыр вә о заман тә-миз мавиликләрдә гара түстү көрүнүрдү.

Дөйүшчүләр, арвадлар, ушаглар,—һамы санки команда верилмиш кими, дурдулар.

Лейтенант Шалов тәпәдән гәрбә сары бахырды. Онун кө-зүнүн габағында гарлы дүзәнлик, немец боюндуруғу алтында олан Украина дүзләри яйылмышды. Ган вә алов ичиндә, до-дагларында нәғмәси боғулмуш олан Украина ора, гәрбә сары узаныб кедирди.

Будур, Шалов көйүн үзүндә айдын вә парлаг бир йол ки-ми көй гуршағынын чәкилмиш олдуғуну көрдү; бу парлаг золагда ишыг вә чичәк тозу рәнкләри, ачыг чәһрайы ит бур-ну чичәйи, ал гызыл күл, солғун ясәмән вә бәнәфшә рәнклә-ри бир-биринә гарышмыш, күнәбахан чичәйи ярпаглары зәрли рәнкләрилә алышыб яныр, еничә ачылмыш гайын ағачы яр-пагларынын ачыг яшыл рәнки чилвәләнирди. Бунлар һамысы парлаг ишыг сачмагда иди.

Көй гуршағы шәргдән гәрбә узаныб ерлә көйү аловлу бир лента илә бир-биринә бағлайырды.

Шалов өз дәстәсинә команда верди:

— Ардымча, арш!

Онлар мүнтәзәм кениш аддымларла ирәли һәрәкәт этди-ләр. Кәнд адамлары тәпәнин үстүндә галдылар. Һамы сусмуш-ду. Дәстә йол илә дүзәнин сонсуз узаглыларына, көй гур-шағынын парылтысы ичинә кедирди.

Гызыл эскерлэр узагларда көрүнөн, янан Леваневканын түстүсүнө, гар тәпәләри арасына чөкмүш кәндләрә сары кедирдиләр. Онлар түфәнкләрини әлләриндә сыхараг, ган вә од ичиндә олан Украина дүзләринә, немец боюндуруғу алтында олан, тапданан, боғулан, енилмәйән, мүбаризә әдән, әйилмәйән Украина торпагларына кедирдиләр.

Чамаат динмәдән онларын ардынча бахыр, бу дөйүшчүләр дәстәси мави узаглыгларда, гарлы әнкинләрдә, көй гуршағынын йүз рәнкә чалан парылтысында әрийиб кединчәйә гәдәр онлары даһа чох көрә билмәк үчүн, көзләрини ағрыйынчая гәдәр, яшарынчая гәдәр кәрәрәк бахырды.

Тәрчүмә әдәни: *Микаил Рзагулузада*
Редактору: *Султанова А.*

Чапа имзаланмыш 21|I-43. Чап листи 11¹/₂. Учот-нәшрийят листи 10¹/₂. Бир чап листиндә һәрфләрин сайы 36.960 Тиражы 5.000. Сифариш № 1229.
ФГ 0375. Гиймәти 6 ман. 75 гәп.

Азәркәшр мәтбәәсиндә чап олунду, 26-лар адына „Китаб Сарайы“, Баки,
Әли Байрамов күчәси, № 1.

6 мая. 75 гя.

269

26

22.5.1.

ВАНДА ВАСИЛЕВСКАЯ

РАДУГА

(на азербайджанском языке)

АЗЕРНЕСИР
Баку — 1943